

આ પુસ્તક શા માટે વાંચવું?

રાજકારણે આત્માને સત્ય-ક્રમ, સત્ય-સંકલ્પ અને સત્ય-સ્વરૂપ કહેલ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આત્માના એ સત્ય-સ્વરૂપને વિન-વિન દૃષ્ટિકાણથી જોવામાં આવ્યું છે, તપાસવામાં આવ્યું છે.

પ્રખર પ્રવક્તા પંડિત-રત્ન શ્રદેય મુનિશ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજના આ માનવ-માનસ-સ્પર્શી પ્રવચનોમાં લાવાનું માધુર્ય, બાવોનું ગાંભીર્ય અને શૈલીનું લાસિલ છલકાઈ રહેલ છે.

સત્ય શું છે? તેની વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક ખાણ શોધ છે? વ્યક્તિના વ્યક્તિગત જીવન સાથે, સમાજના સમાજગત જીવન સાથે અને રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રગત જીવન સાથે સત્યનો શું અને કેવો સંબંધ છે? વગેરે જીવન-સ્પર્શી પ્રશ્નો ઉપર આ પુસ્તક અનોખો પ્રકાશ પાડે છે અને પ્રશ્નોના પ્રશ્નોનું સમાધાન સહેજે થઈ જાય છે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સત્યનો સામાન્ય અર્થ તો સૌ કોઈ જાણે છે. અને વળી હમેશાં સાચું જોલવું જોઈએ તે પણ સૌ કોઈ જાણે છે, સમજે છે. છતાં વ્યવહારમાં આપણે સત્યને બદલે અસત્યની જ ઉપાસના કરતા આવ્યા છીએ અને કરીએ છીએ. તેમાં દુષ્કાંડ જાણી જોઈને અને દેડલાક અજાણ્યે અસત્ય જોલે છે અને અસત્ય વ્યવહાર કરે છે.

કવિરત્ન મુનિશ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજે તેમના પ્રવચનોમાં આજ્ઞા સુદા સુદા વ્યવહાર વર્તનોમાં અસત્ય કેવી રીતે ધુસી ર્યું છે તે ધણી સારી રીતે સમજાવ્યું છે. તેમ અસત્ય વર્તનથી જેવું નુકસાન થાય છે, જેવાં ખરાબ ફળ ભોગવવાં પડે છે તે જણાવતાવ્યું છે. તેથી આ પુસ્તક વાંચકોને ખાસ માર્ગદર્શક થશે એમ અમે ધારીએ છીએ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજે તેમના પુસ્તકોનો શુજરાતી અનુવાદ કરવાની અમને છૂટ આપી છે તે માટે અમે તેઓશ્રીનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ. તેમજ ભાઈશ્રી બીજાલાલ દર વર્ષે આવા ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાર કરી આપે છે તે માટે સદ્ગતિ તેમની ખાસ આભારી છે.

નિદર્શન

પ્રસ્તુત પુસ્તક 'સસ દર્શન'ના પ્રણેતા મુનિશ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજના પ્રથમ દર્શન મેં આઝથી ચાર વર્ષ પહેલાં આગ્રામાં કર્યા હતા. તે વખતે તેઓથી પોતાની પ્રવાહમાંથી વાણીમાં માનવ-જીવનના દિવ્ય આદર્શોની વ્યાખ્યા કરવામાં તૈયારી નહોતી હતા અને તેમની સામે એટલાં ઓતાઓ 'મંત્ર-મુગ્ધ' બની તેમની દિવ્યવાણીનું રસારવાદન કરી પોતાનું જીવન સફળ બનાવી રહ્યા હતા. હું પણ તે ઓતાઓમાંનો એક હતો. પ્રવચન પૂરું થયા પછી સાક્ષાતકાર થયો અને હું તેમની અનુપમ પ્રતિભાથી વિભૂષિત સરળતા ઉપર મુગ્ધ બની ગયો. અભાર મુધીમાં મેં અનેક સાધુઓના દર્શન કર્યા છે, પરંતુ આવા સત્પરાયણ સાધુના દર્શન કરીને કૃતકૃત્ય થયો છું.

'સસ દર્શન' આવા વરિષ્ઠ સાધુની મદિમામયી વાણી છે, જે સિપિમદ્ થઈ પુસ્તકાકારે આપણી સન્મુખ છે આ પુસ્તકને વાંચતાં એવું જ્ઞાન થાય છે કે જાણે મુનિશ્રીએ સત્યતા નામે જીવનમાં જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બધું સંસારના પ્રાણીઓના લાભાર્થે સાકાર કરી દીધું છે. તેમની દૃષ્ટિમાં, અન્ય આચાર્યોની જેમ 'સસ' ભગવાન છે, તેથી તેઓથી ઇચ્છે છે કે મોક્ષદાતા આ ભગવાનના દરેક પ્રાણી દર્શન કરી શકે. 'સસની ત્રિવેણી'માં સ્નાન કરતાં જીવનમાં આગળ વધી સુકૃતિપથ તરફ વળવું તે જ માનવ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય છે.

કવિશ્રીએ ‘સસનું આધ્યાત્મિક વિશ્લેષણ’ ધણી સીધા અને સરળ રૂપમાં આપણી સામે રાખેલું છે. ‘દુર્ગમપથસ્તત્ કવયો વદન્તિ’ નામના યોથા અધ્યયનમાં તે સસના રૂપને વધુ સુંદર રૂપે અંકિત કરતા દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ અધ્યયનો વાંચતા કાંઈક એવું લાગે છે કે જાણે ચિંતનના ઊંડાણમાં સકળ ભાવથી ઉતરતાં આપણે સસના દિવ્ય પ્રકાશ સમીપ શનૈઃ : શનૈઃ : પહોંચી રહ્યા છીએ. અને તે માર્ગ ઉપર આગળ વધતાં આપણને શીઘ્ર એવો ભાસ થવા લાગે છે કે—‘સસ, સસને માટે’ જ છે. જીવનની દુર્બળતાએને આપણે દૂર ફેંકી દેવી પડશે, ત્યારે જ આપણને સસનું દર્શન થઈ શકશે. ‘સસ ધર્મનું મૂળ માનવતા’ છે. તે ‘સાધનાનો મૂળ સ્રોત’ છે અને ‘ભાવનાનો મૂળ સ્રોત’ પણ તે જ છે. ‘વ્યાવહારિક સસ’ માં આપણે ‘અર્ધ વિશ્વાસ’નો ત્યાગ કરવો પડશે. ત્યારે જ સસનો તે કલ્યાણકારી માર્ગ આપણને હસ્તેગત થઈ શકશે.

આ પ્રવચનો રૂપે મહામુનિની વાણી સરસ, સરળ અને હૃદયગ્રાહી છે. તેજ કારણ છે કે તે ક્યાંય પણ પ્રવાહહીન દેખાતી નથી. તેથી ઉદ્ધટું તે જીવની શક્તિથી આત્મપ્રેત થયેલા સસ દર્શન માટે અગ્રાધ ગતિથી આગળ વધતી દષ્ટિગોચર થાય છે.

મને વિશ્વાસ છે કે મહામુનિની આ દિવ્ય-વાણી વાંચક સહજ ભાવથી મહંધુ કરીને પોતાના જીવનને ‘સત્યં, શિવં સુદૃશ્મં’ બનાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કરશે.

આઆ

તા. ૧૫-૬-૫૪ }

—શોભિ સ્વંરૂપ ગૌઠ

અનુક્રમાણુકા

— વિષય	પૃષ્ઠ
૧. સત્ય ભગવાન ...	૩
૨. સત્યની ત્રિવેણી...	૨૩
૩. સત્યનું આધ્યાત્મિક વિશ્લેષણ	૪૦
૪. કુર્મપ્રચરિત્ત કવયો વદન્તિ	૬૧
૫. સત્ય, સત્યને મારિ ...	૭૬
૬. સત્ય અને નિર્ગુણતા ...	૯૮
૭. સત્ય-ધર્મનું મૂળ-માનવતા	૧૧૫
૮. સાધનાનો મૂળ સ્ત્રોત ...	૧૩૩
૯. વ્યાવહારિક સત્ય ...	૧૪૬
૧૦. અંધ વિશ્વાસ—૧ ...	૧૬૪
૧૧. અંધ વિશ્વાસ—૨ ...	૧૮૪
૧૨. પ્રતિષ્ઠા-પૂર્તિ ...	૨૦૫

મંગલાચરણ

વીર-સ્તુતિ

દાળાણ સેટું અમવપ્પયાળે,
સચ્ચેસુ ધા અળવજ્જં યયંતિ ।
તથેસુ ધા ઉત્તમ વંમચેરં,
લોગુત્તમે સમણે નાયપુત્તે ॥

—સૂત્રકૃતાંગ ૧-૬-૨૩

વસંતતિથક્કા

દાનો મહી અમ્મયદાન ગણ્યાય શ્રેષ્ઠ,
સાચા વળી વચનમાં નિરવછ શ્રેષ્ઠ;
સર્વે તપો મહી વળી, પ્લહાયર્થ શ્રેષ્ઠ,
આ લોકના શ્રમણમાં લગ વીર શ્રેષ્ઠ.

મહં સબ્બજગુજ્જોયગસ્સ, મહં જિણસ્સ વીરસ્સ ।
મહં સુરાસુરનમંસિયસ્સ, મહં ઘૃયરયસ્સ ॥

વસંતતિથક્કા

જેણે પ્રકાશિત કર્યું સધળું જ વિશ્વ,
દેવો અને નર બધા પ્રણમેલ જોને;
કર્મો તણો મળ અનંત સમગ્ર ધોયો,
એવા જિનેશ શરણુ શિવકાળ હોળો.

સત્ય જગવાન

જ્યારે મનુષ્ય ઠોઠ પણ પ્રકારની સાધનામાં પોતાના જીવનને પ્રવૃત્ત કરે છે ત્યારે તેને તે સાધનાને અનુરૂપ થોડીક મર્યાદાઓનો સ્વેચ્છાપૂર્વક અંગીકાર કરવો પડે છે. તે મર્યાદાઓ તેને અનેક પ્રકારનું બળ અર્પે છે અને તે બળને પ્રાપ્ત કરીને સાધક પોતાની સાધનામાં આગળ વધીને અંતે સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. જે સ્વેચ્છાપૂર્વક મર્યાદાઓને અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો મનુષ્યનું પૂરું સંકલ્પ-બળ જામત થતું નથી અને પૂરા સંકલ્પ-બળના અભાવમાં ઠોઠ પણ સાધનાને પૂરી રીતે સફળ બનાવી શકાતી નથી.

ધાર્મિક-જીવન શરૂ કરવા સંબંધમાં પણ આ જ વાત છે. જે મનુષ્ય ધર્મની સાધના માટે ઉદ્યત થયેલ હોય તેને માટે પણ અનેક મર્યાદાઓનું વિધાન અતાવેલ છે. જૈન-શાસ્ત્રો અનુસાર આ મર્યાદાઓનું ક્ષેત્ર અત્યંત વ્યાપક છે અને તેમાં જીવનની સંપૂર્ણ આચાર-પ્રણાલીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યારે તે સર્વે મર્યાદાઓનો હૃદયેષ કરવાનો અને તેનું વિવેચન કરવાનો અવસર નથી. તેથી હું જીવન એ મૂળભૂત મર્યાદાઓ ઉપર ચિન્તાર કરીશ, કે જે બીજી સમસ્ત મર્યાદાઓનો પ્રાણ છે અને જેના આધાર ઉપર જ તેમનું નિર્માણ થયું છે. જૈન શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તે મૂળભૂત મર્યાદાઓને 'મૂળયુષ્' એવી શાર્મિક સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ધર્મ-સાધનાના ક્ષેત્રમાં કદમ ત્રાખનાર સાધક માટે જૈન

શાઓમાં મોટા મોટા વિધાનો ખતાવ્યા છે. સાધકે ક્યારે ખાવું, શું ખાવું અને કેવી રીતે ખાવું જોઈએ; ક્યારે અને કેવી રીતે સવું જોઈએ, કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ, કયું કાર્ય ક્યારે કરવું જોઈએ વગેરે નાની નાની બાબત ક્રિયાઓના સંબંધમાં પણ સ્પષ્ટ રૂપે મર્્યાદાઓ કરવામાં આવી છે. તેને માટે માનસિક ક્રિયાઓની પણ સૂક્ષ્મ મર્્યાદા ખતાવવામાં આવી છે. પરંતુ આ સર્વે મર્્યાદાઓની મૂળભૂત મર્્યાદાઓ તો પાંચ જ છે. તે આ પ્રમાણે છે:—(૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અચ્યુત, (૪) અલ્પલ્પ અને (૫) અપરિવ્રજ.

આ પાંચ મર્્યાદાઓમાં જ સમસ્ત આંતરિક અને બાહ્ય, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ આચાર-વિચારનો અંતર્ભાવ સર્જાય છે. જે સાધકે આ મર્્યાદાઓ પ્રત્યે નિરંતર જાગૃત રહે છે, તે અગ્રાધ રૂપે પોતાની સાધનાનો માર્ગ કાપી આગળ વધે છે અને અંતે માનવીય વિકાસની ચરમ સીમાને સ્પર્શી લે છે.

જો કે આ પાંચ મર્્યાદાઓ અથવા પાંચ મૂળગુણો, સ્વયં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે, કિંતુ ગંભીર વિચાર કરવાથી એ પણ સ્પષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી કે આ સર્વેના મૂળમાં પણ એક જ ભાવના કામ કરી રહી છે. આ ભાવના અહિંસાની ભાવના છે. સત્ય, અસ્તેય વગેરેને અહિંસાની જ એકેક શાખા કહી શકાય :

અસત્ય બોલવું તે પાપ છે, ચોરી કરવી તે પાપ છે, અલ્પલ્પ અર્થ પાપ છે, મમતા કે આસક્તિ પાપ છે; કારણ કે એ બધામાં હિંસા થાય છે. આ પાપોના સેવનથી કદી પર-હિંસા થાય છે તો કદી સ્વ-હિંસા થાય છે. સ્વ-હિંસા અર્થાત્ આત્મિક ગુણોનો ધાત પલ્પ પર-પીડાની પેઠે પાપમાં જ ગણવામાં આવેલ છે અને કહેવું જોઈએ કે તે એક ઘણી મોટી હિંસા છે.

આચાર્ય અમૃતચંદ્ર તથા અન્ય આચાર્યોએ પણ આ સર્વોપર સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલ છે; અમૃતચંદ્રે કહે છે કે—

શમૂત્તચચનેऽપિ તસ્યાનિયતં દ્વિસા સમવતરતિ ।

—પુરુષાર્થ૦ ૯૯

અર્થાત્—અસલ ભાપણું બૂળ કપાય છે અને ન્યાં કપાય છે ત્યાં દ્વિસા થાય છે. તેથી અસલ ભાપણમાં પણ અવસ્ય દ્વિસા થાય છે.

દ્વિસાયાઃ સ્તેયસ્ય ચ નાદ્યાપ્તિઃ સુઘટૈવ સા ચક્ષ્માત્

બ્રહ્મણે પ્રમત્તયોગો દ્રવ્યસ્ય સ્વીકૃતસ્યાન્યૈઃ ॥

—પુરુષાર્થ૦ ૧૦૪

અર્થાત્—દ્વિસા અને ચોરીની અધ્યાપ્તિ નથી, પરંતુ ન્યાં સ્તેય છે ત્યાં દ્વિસા અવસ્ય છે, કારણ કે ખીજનું દ્રવ્ય બ્રહ્મ કરવામાં કપાય હોવો આવસ્યક છે.

દ્વિસ્યન્તે તિલંનાહ્યાં, તત્પાયસિ વિનિહિતે તિલા યદ્વત્ ।

યદ્વયો જીવા યૌનો, દ્વિસ્યન્તે મૈથુને તદ્વત્ ॥

—પુરુષાર્થ૦ ૧૦૨

અર્થાત્—જેવી રીતે તલથી ભરેલી નાળમાં તપાવેલો લોહનો સળિયો નાખવાથી તલ ખળાને ખાખ થઈ જાય છે તેવી રીતે મૈથુન-ક્રિયાથી જીવોની ધાતુ થાય છે. તે પ્રમાણે—

દ્વિસાપર્યાયત્વાત્ સિદ્ધા દ્વિસાન્તરંગસંગેષુ ।

વદિરંગેષુ તુ નિયતં, પ્રયાત્ત મૂલૈવ દ્વિસાત્વમ્ ॥

—પુરુષાર્થ૦ ૧૧૯

અર્થાત્—મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ વગેરે અંતરંગ પરિગ્રહો તો દ્વિસાના જ પર્યાયવાચી છે, તેથી તેમાં દ્વિસા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. હવે બાહ્ય પરિગ્રહ રહ્યો, તો તેના પ્રત્યે જે મૂર્છાભાવ વિદ્યમાન રહે છે તે પણ નિશ્ચિત રૂપે દ્વિસા જ છે.

આ ઉલ્લેખોથી એ સ્પષ્ટ છે કે અસલ, સ્તેય વગેરે દ્વિસારૂપે હોવાથી જ પાપ છે. આ પ્રમાણે સાધના માટે હિમવંત ચણેલ

સાધકે જીવનના ચિત્ર, ચિંત્ન ક્ષેત્રોમાં અને ચિત્ર બિંદુ સ્વરૂપોમાં રહેલી હિંસાથી જાગવાનો પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે અહિંસાની આરાધના માટે સત્ય વગેરેની આરાધના પણ અનિવાર્ય છે. તેથી અહિંસાનું વિવેચન કર્યા પછી સત્ય વગેરેનું વિવેચન સ્વતઃ નિર્ધારિત થઈ જાય છે.

અહિંસા વગેરેનો જે ક્રમ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ નિર્ધારિત કર્યો છે, તે ક્રમ પ્રમાણે અહિંસા પછી સત્ય આવે છે. તેના આશય એ છે કે અહિંસા દ્વારા સત્યના દારૂ પર પહોંચવું.

જે સત્યની ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે તેણે પોતાના હૃદયમાં અહિંસાને સ્થાન આપવું જ પડશે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય અહિંસાની જાણનાથી મનમાં ગદગદ જતો જતો નથી, ખીજના દુઃખને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપતો નથી, પર-પીડાને સ્વ-પીડા સમજીને વિક્રમ જતો જતો નથી તે અહિંસા પ્રતિધારી કેવી રીતે હોઈ શકે ? માનવું પડશે કે તેનું જીવન અહિંસામય જતી શક્યું નથી અને જેણે અહિંસાને મહત્ત્વ કરી નથી, તે સત્યનો પણ સ્વીકાર કરી શકતો નથી. મનમાં અહિંસાને સ્થાન આપવામાં ન આવે અને સત્યને સ્થાન આપવામાં આવે તે કદાપિ સંભવિત નથી.

અહિંસાનું સ્વરૂપ અલંત વિરાટ છે. અહિંસાની ફળદ્રુપ ભૂમિમાં જ સત્યના અંકુશ ફૂટી શકે છે અને પાંગરી શકે છે. આપણે સમસ્ત જીવન-વ્યવહાર અહિંસાની જાણનાથી ઓતપ્રોત જાણેલા હોવો જોઈએ અને તો જ તેનો વાસ્તવિક વિકાસ થવો સંભવિત છે. આ પ્રમાણે આપણા જીવનના વિકાસ માટે અહિંસા એક મુખ્ય સાધન છે.

આપણા જીવનમાં સત્યનું મહત્ત્વ મહાન છે. પરંતુ સાધારણ જોશ-આશની પ્રચલિત જાણનાથી જો આપણે 'સત્યનો પ્રકાશ મહત્ત્વ કરવા ઇચ્છું' તો સત્યનો એ મહાન પ્રકાશ આપણને મળશે નહિ. સત્યનો દિવ્ય પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે આપણા અંતરંગમાં

ઊંડાણમાં દૂર સુધી પહોંચવું પડશે.

આપ વિચાર કરશો તો માલુમ પડશે કે જૈન ધર્મે એક ઘણી મોટી ક્રાંતિ કરી છે. વિચાર કરો, તે ક્રાંતિનું શું સ્વરૂપ છે?

આપણા ખીન્ન સાથીઓ છે, દર્શન છે અને આપણી આસપાસ જે મત-મતાંતર છે તેમાં ઈશ્વરને ઘણું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે. સાં સાધકની સર્વે સાધના ઈશ્વરને કેન્દ્ર બનાવીને કરવામાં આવે છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે જો એ સાધનામાં ઈશ્વરનું કોઈ સ્થાન ન હોય તો સાધનાનું પણ કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. શિવ જૈન ધર્મે એ પ્રમાણે ઈશ્વરને સાધનાનું કેન્દ્ર માન્યું નથી.

તો પછી જૈન ધર્મની સાધનાનું કેન્દ્ર શું છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન મહાવીરના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે—

तं सर्वं रयु मगयं ।

—પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર, દ્વિ. ધર્મદ્વાર

ઈશ્વર રૂપે એક અલોકિક વ્યક્તિની ચારે બાજુ માનવ ધૂમતો રહ્યો. તેના ધ્યાનમાં ઈશ્વર એક ત્રિરાટ વ્યક્તિ રૂપે હતા અને તેમની જ પૂજા અને ઉપાસનામાં તે પોતાની સમસ્ત શક્તિ અને શ્રમય કરી રહ્યો હતો. તે તેમને જ પ્રસન્ન કરવા માટે ક્યારેક ખોટા તો વળી ક્યારેક સાચા રસ્તા ઉપર બટકતો રહ્યો અને લાખો ધક્કા ખાતો રહ્યો. ગમે તે વિધિથી તેમને પ્રસન્ન કરવા તે જ તેના જીવનનું મુખ્ય અને એક માત્ર હક્ષ્ય રહ્યું હતું. આ પ્રમાણે હજારો શ્રેણી સાધનાના નામે માનવ-સમાજમાં પેદા થઈ ગઈ હતી. આવી સ્થિતિમાં ભગવાન મહાવીર આગળ આવ્યા અને તેમણે એક જ વાત ઘણા થોડા શબ્દોમાં કંહીને સર્વે બ્રાંતિ દૂર કરી દીધી. ભગવાન કોણ છે? મહાવીર સ્વામીએ બતાવ્યું કે તે ભગવાન તો સત્ય છે. સત્ય જ તમારા ભગવાન છે. જેથી તમે જે કંઈ કરી શકો, કરવા ઇચ્છો તે સત્યને સામે રાખીને

કરો. સત્ય હશે તો સાધના હશે, અન્યથા કોઈ પણ સાધનાનો સંભવ નથી.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે મનુષ્યે સત્યનું આચરણ કર્યું ત્યારે ત્યારે તેને પ્રકાશ મળ્યો અને જ્યારે સત્યને છોડીને તે કેવળ ઇશ્વરની પૂજામાં લાગી ગયો અને તેમને જ પ્રસન્ન કરવામાં પ્રયત્નશીલ બન્યો ત્યારે ટોકરો ખાતો લટકતો રહ્યો.

આજે હજારો મંદિરો છે અને ત્યાં ઇશ્વર રૂપે દંડિપત ખાંસ વ્યક્તિની પૂજા કરવામાં આવે છે, પરંતુ ત્યાં લગવાન-સત્યની ઉપાસનાનો કોઈ સંબંધ હોતો નથી. લલે કોઈ જોન હોય કે અજોન હોય, મૂર્તિપૂજક હોય કે ન હોય, તે અધિકાંશ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવામાં જ કરે છે, તેમાં તે ન્યાય જોતો નથી, કે અન્યાયનો વિચાર કરતો નથી. નું જોઈ હું અને ગમે તે માણસ જોઈ શકશે કે ભક્તો મંદિરમાં જઈ ઇશ્વરને પૈસા ચઢાવશે અને હજારો-લાખોનો મુગટ-મુગટ પહેરાવશે, કિંતુ મંદિરથી બહાર આવીને તેની સર્વ ઉદારતા કેણુ જાણે ક્યાં છપાઈ જાય છે? મંદિરની બહાર દાર ઉપર ગરીબ માણસો એકેક પૈસા માટે માથું નમાવે છે, હાથી બહાર સાચાર બની ખુશામત કરે છે, પરંતુ ઇશ્વરના એ ઉદાર પૂજારી આંખો બંધ કરીને, લમર ચઢાવીને અને તે દરિયો તરફ ધૂણા અને તિરસ્કાર વરસાવીને પોતાના ઘરનો રસ્તો લે છે. આ પ્રમાણે જે પિતા છે તેને માટે તો લાખોના મુગટ અર્પણ કરી શકાય છે, કિંતુ તેના લાખો પુત્રો જે એકેક પૈસા માટે દુઃખી બની લટકતા હોય છે તેને માટે કોઈ પણ કરવામાં આવતું નથી. તેમનાં જીવનની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે અંશ માત્ર પણ ઉદારતા જતાવવામાં આવતી નથી.

તો સમારણુ જનતામાં આ વિસંગતિ ત્યાં માટે અને ક્યાંથી આવી? આપ વિચાર કરશો તો જાણી શકશો કે આ વિસંગતિના

મૂળમાં સત્યને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી તે જ કારણ છે. જોન શું કે જોનેન શું, બધા માણસો બહારની વસ્તુમાં મૂંઝાઈ પડ્યા છે. પરિણામે ધાંધલ કરી મૂકે છે, ક્રિયા-કાંડનો આડંબર કરે છે, અમુકને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ક્યારેક ભગવાનને તો ક્યારેક ગ્રહણને ગીઝવવાની ચેષ્ટા કરે છે અને તેમ કરવામાં દગલો-લાભો રૂપિયા ખર્ચે છે. પરંતુ તમારો કાર્ષ સાધર્મી ભાર્ષ હોય, તે જીવનના કર્તવ્ય સાથે મથી રહ્યો હોય. તેને અમવસરની થોડી પંજી સહાયતા મળી જાય તો તે જીવનના માર્ગ ઉપર જઈ શકે છે અને પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું ભરણ-પોષણ કરી શકે છે, પરંતુ તેને માટે તમે કાર્ષ પણ કરતા નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી સત્યને જીવનમાં ઉતારવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી સાચું સમાધાન મળી શકશે નહિ, જીવનમાં વ્યાપેલી અનેક અસંગતિઓ દૂર કરી શકાશે નહિ અને સાચી ધર્મ સાધનાનું ફળ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાશે નહિ.

માણસો ઇશ્વરના નામ ઉપર ભટકતા ફરતા હતા અને દેવી-દેવતાઓના નામ ઉપર કામ કરતા હતા, પરંતુ પોતાના જીવન માટે કશું ય કરતા ન હતા. ભગવાન મહાવારે તેમને બતાવ્યું કે સત્ય જ ભગવાન છે. ભગવાનનું આ કથન મનુષ્યને પોતાની અંદર સત્ય શોધવા માટે હવે સત્ય પોતાની અંદર જ છે તેને શોધવા માટે કયાંય બહાર જવું પડતું નથી, તેને અંદર જ શોધવાનું છે. જ્યાં સુધી અંદરના ભગવાન જાગશે નહિ અને અંદરના સત્યની ઝાંઝાખાણ ચશે નહિ અને અંદરના દેવતા તમારી અંદર પ્રકાશ ફેલાવશે નહિ ત્યાં સુધી ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં કદી પણ ઇશ્વરનું દર્શન કરી શકાશે નહિ.

જે કાર્ષ ધનવાન હતા તેને પણ બતાવવામાં આવ્યું કે સાધના અંદર કરો અને જોની પાસે એક પૈસો પણ ન હતો, મહાવવા

માટે ચોખાના દાણા પણ ન હતા તેમને પણ એ જ કહેવામાં આવ્યું છે તમારા ભગવાન અંદર છે. અંદરના એ ભગવાનને ચઢાવવા માટે ચોખાનો એક દાણો પણ ન હોય તો પણ હરકત નથી, તેને માટે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. તેને ચાંદી-સોનાની જૂખ નથી. તેને મુગટ કે હાર પહેરવાની સાલસા નથી. તેને નૈવેદ્યની પણ આવશ્યકતા નથી. એક માત્ર પોતાની સદ્ભાવના રૂપી સ્વચ્છ અને સુંદર સુમન તેમને ચઢાવો અને હૃદયની સસાનુભૂતિથી તેની પૂજા કરો. એ જ તે દેવતાની પૂજા માટે સર્વોત્તમ સામગ્રી છે, એ જ તેને માટે અનુપમ અર્ધ્ય છે, એનાથી અંદરના દેવતા પ્રસન્ન થશે. તેથી ઉલટું જો બહાર દષ્ટિ રાખશો તો તે તમારું અચાન રહેશે. અંદર જોવાથી તમને અંદરના રાક્ષસો-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે, જે હજારો તરવારો લઈને તમને નષ્ટ કરવા ઇચ્છે છે, તે સહસ્રા અંતર્ધ્યાન થઈ જતા દેખાશે. અંદરના દેવતા પ્રકાશ આપશે, તેથી અધિકારમાં પ્રકાશ થઈ જશે આ પ્રમાણે વસ્તવિક રીતે અંદર જ ભગવાન વિદ્યમાન છે. બહાર જોવાથી કંઈ પણ પડવાનું નથી. એક સાધકે કહ્યું છે કે—

દૂંદન ચાલ્યા બહારો, દૂંદ ફિરા સમ દૂંદ;
જો તૂ આઢે દૂંદના, ઈસી દૂંદમે દૂંદ.

તું બહારે અને ઈશ્વરને શોધવા લાગ્યો અને તે સમસ્ત દુનિયામાં શોધ કરી લીધી. તું આમતેમ બટક્યા કર્યો, કદી નદીઓનાં પાણીમાં તો કદી પહાડોના શિખરો ઉપર અને સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વરની શોધ કરી લીધી, પરંતુ તે ક્યાં છે ? જો તારે ઈશ્વરની સાચી શોધ કરવી હોય અને સસના પ્રકરણને પોતાના જીવનમાં ઉતારવો હોય તો સૌથી મોટું મંદિર તારું શરીર જ છે અને તેમાં જ ઈશ્વર ઝિરાજમાન છે. શરીરમાં જે આત્મા નિવાસ કરે છે, તે જ સૌથી મોટા દેવતા છે. જો તેને શોધી કાઢ્યો તો 'પત્ની અંબજી' શોધવાની જરૂર જ રહેશે નહિ, તને અવસ્થા ભગવાનના દર્શન થઈ જશે.

મન મથુરા, તન દારકા, ઔર કાયા કાશી જનન;
દસ દારે કા દેહરા, તામે પીવ પિહાન.

—સંત કબીર

જો તમે પોતાને રાક્ષસ રૂપ બનાવી રાખશો કે પશુરૂપ બનાવી રાખશો અને પછી ઈશ્વરની શોધ કરવા નીકળી પડશો તો તમને કદી પણ ઈશ્વર મળવાના નથી. તમે કાંઈ જ મેળવી શકવાના નથી.

સંસાર બહારના દેવ-દેવીઓની ઉપાસનાના માર્ગ પર ચાલી રહ્યો છે. તેમની સામે ભગવાન મહાવીરની સાધના કેવા રૂપે આવી છે તે જાણો છો? જો તમે જૈન ધર્મના સાહિત્યનું બરાબર ચિંતન કરશો તો જાત થશે કે જૈન ધર્મ દેવ-દેવીઓ તરફ જવા માટે પ્રેરણા આપે છે કે દેવતાઓને પોતાની તરફ લાવવા માટે? જૈન ધર્મ દેવતાઓને સાધકના ચરણોમાં ઝૂકાવે છે, સાધકને દેવતાઓના ચરણોમાં ઝૂકાવવા માટે જૈન ધર્મ નથી. સમ્યક્ શ્રુત રૂપે પ્રચલિત થયેલી ભગવાન મહાવીરની વાણી દશવૈકલિક સૂત્રના આરંભમાં જ જતાવે છે કે:—

ધમ્મો મંગલમુક્ષિદ્ધં, અદિસા સંજયો તથો,
વેદા વિ તં નર્મસંતિ, જહસ ધમ્મે સયામણો.

—દશવૈકલિક સૂત્ર ૧/૧

અદિસા ધર્મ છે, સંવમ ધર્મ છે, તપ અને ત્યાગ ધર્મ છે, તે મહામંગલમય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. જેના જીવનમાં આ ધર્મનો પ્રકાશ પહોંચી ગયો છે, તેના ચરણોમાં દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જૈન ધર્મે એક ઘણી મહાન વાત સંસાર સામે મૂકી છે. તમારી પાસે જે જન-શક્તિ છે, ધન-શક્તિ છે, સમય છે અને જે કાંઈ થોડી ઘણી સાધન-સામગ્રી તમને મળી છે, તે જો તમે દેવતાઓના ચરણોમાં અર્પણ કરવા તૈયાર થયા હો તો તેને નિર્માલ્ય બનાવી રજા છે. લાખો કે કરોડો રૂપિયા દેવ-દેવીઓને બેટ ચડાવતા હો તો પણ જીવન માટે તેનો કાંઈ

ઉપયોગ થતો નથી. તેથી વાસ્તવમાં 'જે તમારે ઈશ્વરની સાચી ઉપાસના કરવી હોય તો તમારી આબુખાબુની 'જનતાજ ઈશ્વરના રૂપમાં છે. નાના નાના અનાથ બાળકો, અસહાય સ્ત્રીઓ અને બીજાં જે દીન અને દુખી પ્રાણીઓ છે તે સર્વે નારાયણ સ્વરૂપે છે, તેમની સેવા અને સહાયતા તે ઈશ્વરની જ આરાધના છે.

તો તાત્પર્ય જો છે કે જ્યાં જરૂર છે. ત્યાં ધનને અર્પણ કરે. આવી રીતે અર્પણ કરવાથી તમારી અંદરના દેવતા જે મુક્તિ છે તે જાગી જાય અને તે બંધનો તોડી નાખે. બહારના કાર્ષ્ણ્ય પશુ દેવતા તમાગ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને વાસનાઓના બંધનો તોડી શકશે નહિ. વસ્તુતઃ અંતરંગના બંધનોને તોડવાની શક્તિ અંતરંગ આત્મામાં જ છે.

આ પ્રમાણે જૈન ધર્મ સાધકને દેવતાઓ તરફ દોડવાની પ્રેરણા આપતો નથી, પરંતુ દેવતાઓને માનવોના ચરણોમાં જુકાવવા માટે કામ કરે છે.

આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ અને આપણી આસપાસની ઘટનાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો જાણી શકીએ છીએ કે સંસારની પ્રત્યેક શક્તિ, સમય આવતાં, અસમર્થ અને નકામી સાબિત થાય છે અને એ રીતે તે શક્તિ નીચી દેખાય છે. કાર્ષ્ણ્ય માણસમાં રૂપ-સૌંદર્ય છે. જ્યાં તે બેસે છે ત્યાં હજારો માણસો તેની સામે અખીટ દૃષ્ટિથી જોયા કરે છે. સભાઓમાં કે મેળાવામાં માણસો તેને જોઈને મુગ્ધ બને છે. પોતાનું સૌંદર્ય જોઈને અને તેની પ્રતિષ્ઠા થતી સાંભળીને તે સ્વયં પણ અભિમાનથી પૂરાય છે. પરંતુ જ્યારે તે સૌંદર્ય હંમેશાં રહેનારું છે તે અચાનક કાર્ષ્ણ્ય દુર્ઘટના બને છે તો તે સૌંદર્ય સજ્જવારમાં વિદૂન બની જાય છે. સુવર્ણ જેવું રૂપ માટીમાં મગી જાય છે. આ પ્રમાણે, રૂપનું કાર્ષ્ણ્ય સ્થાપિત નથી.

ત્યારબાદ ધનનું બળ આવે છે અને માણસ તે બળ ઉપર

ગર્વ કરે છે. માનવ સમજે છે કે સોનાની ચમક એટલી તેજ હોય છે કે તેના બળ ઉપર તે ધ્વજમાં આવે તે કરી શકે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો ધનની શક્તિ પણ નકામી સાબિત થાય છે. રાવણ પાસે સોનાની ફટલી બધી શક્તિ હતી ? જરાસંધ પાસે સોનાની બિંદુ હતી ? દુનિયાના માણસો મોટા મોટા સોનાના મહેલો બિના કરતા આવ્યા અને સંસારને ખરીદવાનો દાવો કરતાં રહ્યા, સંસારને તો શું, ઈશ્વરને પણ ખરીદવાનો દાવો કરતા રહ્યા; પરંતુ સોના-ચાંદીનું તે બળ ક્યાં સુધી ટકી શક્યું ? તે માણસોના જીવનમાં જ તે સમાપ્ત જ થઈ ગયું. સોનાની એ લંકા રાવણની નજર સામે ખસ્ત બની ગઈ. તો ધનની પણ એક શક્તિ છે, પરંતુ તેની મર્યાદા છે અને તે મર્યાદાથી આગળ તે કામ લાગી શકતી નથી.

હવે ત્યારબાદ આગળ વધો અને જન-બળ અને પરિવાર-બળની તપાસ કરો. જાણી શકાય છે કે તે પણ અમુક હદ સુધી કામ આવી શકે છે. મહાભારત વાંચી જાઓ અને દ્રૌપદીનાં ઐદર્યનું સ્મરણ કરો કે જ્યારે હજારોની સભા વચ્ચે દ્રૌપદી ઉભેલી છે. તેના ગૌરવને ખરબાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેની લજ્જાને સમાપ્ત કરવા માટે પૂરી એજા કરવામાં આવે છે. સંસારનાં સૌથી મોટા પુણ્ય અને સગાઓ બેઠેલા છે; પરંતુ બધા જડ બની ગયા છે અને પ્રચંડ બળવાળા પાંચ પાંડવો પણ નીચું મસ્તક કરી પત્થરની મૂર્તિની પેઠે બેઠેલા છે. તેમાંથી કોઈ કામ ન લાગ્યા. તો દ્રૌપદીની લાજ કોણે બચાવી ? આવો વિકટ અને દારણી પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં મનુષ્યને સત્યનો સહારો લેવો પડે છે.

મનુષ્ય બીજા પ્રત્યે મોહ-માયા રાખે છે અને વિચારે છે કે તે વેબત ઉપર કામ લાગશે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કોઈ કામ આવતું નથી. દ્રૌપદી માટે ધન કામ ન આવ્યું તેમ જ પતિ રૂપે મળેલા અસાધારણ ચરવીર, પૃથ્વીને કંપાવનાર પાંડવો પણ કામ

ન આવ્યા. કોઈ પણ તેની લજ્જા બચાવવા આગળ ન વધું તે વખતે એક માત્ર સત્યનું બળ જ દ્રૌપદીની લાજ રાખવા સમર્થ બન્યું.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઇશ્વરત્વ મેળવવા માટે રૂપ, ધન કે પરિવારનું બળ કામ આવતું નથી, તેમ જ શુદ્ધિ—બળ પણ સફળ બનતું નથી. દ્રૌપદીનું શુદ્ધિ-ચાતુર્ય થોડું જ કામ આવ્યું? અંતે આપણે સાંભળીએ છીએ કે તેના ચીર પૂરવા દેવતા આવ્યા, પરંતુ આપણે એ જાણવું જોઈએ કે દેવતાઓમાં તે પ્રેરણા જાગ્રત કરનાર તેમને જે-મીને ત્યાં લાવનાર કઈ શક્તિ હતી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે—“સત્ય” સત્યની દૈવી શક્તિથી જ દેવતાઓ આકૃષ્ટ થઈને આવ્યા હતા.

દુનિયામાં હજારો ઉલટા-સીધા કામો થયાં કરે છે, પરંતુ દેવતાઓ ક્યાંય આવ્યા છે? પરંતુ દ્રૌપદી ઉપર સંકટ પડ્યું તો દેવતા આવી પહોંચ્યા. સીતાને કામ પડ્યું તો પણ દેવતા આવી પહોંચ્યા. સીતાની સામે અગ્નિ-કુંડ પ્રજ્વલિત હતો. સીતાને જે સત્યનો પ્રકાશ મળ્યો હતો તેની પરીક્ષા આપવાનો સમય હતો. એવા વિકટ સંકટમાં સીતાનું સત્ય જ કામ લાગ્યું.

આ બદનાઓના પ્રકાશમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સત્યનું બળ ‘ટેટ્ટુ’ મહાન છે. અને ભારતના દર્શનકારોએ અને ચિંતનકારોએ પણ કહ્યું છે કે સમસ્ત સંસારનું બળ એક બાજુ છે અને સત્યનું બળ એક બાજુ છે.

સંસારની જે કઈ શક્તિઓ છે તે બધુક હદ સુધી તે કામ આપે છે, પરંતુ તેથી આગળ જવાબ આપી દે છે. તે વખતે સત્યનું બળ જ આપણો આશ્રય બને છે અને તે એક જ કામ લાગે છે.

જ્યારે બનુબ . મૃત્યુની અંતિમ શક્તિઓમાં પડ્યો છે, ત્યારે

તેને ધન બચાવી શકતું નથી, તેમ જ ઊંચું પદ કે પરિવાર પણ બચાવી શકતા નથી. તે રોતો રહે છે અને બા બધા બર્થ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કોઈ કોઈ મહાન આત્માઓ એ સમયે પણ હસતા હસતા જાય છે, રોવાનું બાજુતા પણ નથી, અને એક વિલક્ષણ સ્ફૂર્તિ સાથે લઈને સંસારથી વિદાય લે છે. તો બતાવો હવે મહાન આત્માઓને કોણ પ્રકાશ આપે છે? સંસારના બધા મંબંધો તૂટી રહ્યા છે, એક કોડી પણ સાથે જતી નથી, શરીરનું એક હાડકું પણ સાથે જતું નથી, ભૂદિ-બળ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે, છતાં પણ તે હસતો દશતો સંસારથી વિદાય લે છે. હા, સત્યનો અલૌકિક પ્રકાશ જ તેને બળ પ્રદાન કરે છે.

ધણા વિચારકો સાથે વાતો કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. ક્રામ્યુનીસ્ટો સાથે પણ વાતો કરી છે અને મેં તેમને પૂછ્યું કે સમસ્ત સંસારની સમસ્યાઓનો હિંદસ અંતે ક્યા બળ ઉપર થઈ શકશે? એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેનું અવલંબન લઈ મનુષ્ય મોતના મોહમાં પણ હસતો આશ્વો જાય છે? કોની પ્રેરણાથી મનુષ્ય મોતના પ્રાણોનું બળિદાન આપવા પણ તત્પર થઈ જાય છે અને બળિદાન આપી દે છે? આત્મ-બળિદાન કે પ્રાણોત્સર્ગની પ્રેરણાનો જનક કોણ છે? માનવું પડશે કે આ પ્રેરણા મનુષ્યને ધર્મ અને સત્ય દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્ય અને ધર્મનો પ્રકાશ જો આપણા જીવનમાં ઝગમગતો રહેશે, તો આપણે બીજાની રક્ષા માટે આપણો અમૂલ્ય જીવનની બેટ આપી, મોતને આલિંગન આપી સંસારથી હસતે મુખડે વિદાય લઈ શક્યું. આ પ્રેરણા અને આ પ્રકાશ સત્ય અને ધર્મ સિવાય બીજા કોઈ આપી શકવાનું નથી. જીવનની સમાપ્તિ પછી પણ સત્ય, પ્રેરણા અને પ્રકાશ આપ્યા કરે છે. આપણા આચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—

સત્યેન ધાર્યેતે પૃથ્વી, સત્યેન તપતે રવિઃ ।

સત્યેન વાતિ વાયુઃ, સર્વ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

માણસો કષ્ટપના કરીને તો ગમે તેમ બોલે છે. કાંઈ કહે છે કે જગત્, સર્પની ફેણ ઉપર ટકેલું છે. અને કાંઈ કાંઈના વિચાર પ્રમાણે બળદના શિંગડા ઉપર સ્થિત છે. પરંતુ આ સૌ કષ્ટપનાઓ છે, તેમાં કાંઈ તથ્ય નથી. તથ્ય તો એ છે કે આટલો વિરાટ સંસાર પૃથ્વી ઉપર ટકેલો છે. પૃથ્વીનો સ્વયં એ કાયદો છે કે જ્યાં સુધી તે સત્ય ઉપર ટકેલી છે ત્યાં સુધી સમસ્ત સંસાર તેના ઉપર રહેલો છે.

સૂર્ય સમયસર જ ઉદય અને અસ્ત પામે છે અને સંસારનું એ અનોખું ધડિયાળ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. તેની આલ્પમા જરા પણ ગડબડ થઈ જાય તો સંસારની બધી સ્થિતિ બગડી જાય, પરંતુ પ્રકૃતિનો એ સત્ય નિયમ છે કે સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત બરાબર સમય ઉપર જ થાય છે.

તે પ્રમાણે આ વાયુ પણ કેવળ સત્યના બળ ઉપર જ ચાલી રહ્યો છે. તેથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જીવનની જે સર્વે સાધનાઓ છે તે બધે પ્રકૃતિની હોય કે પછી ચૈતન્યની હોય, પરંતુ તે સર્વે સત્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. આ પ્રમાણે શું જડ કે શું ચેતન, સર્વે સત્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. ચેતન જ્યાં સુધી પોતાના ચૈતન્ય-સત્યની મર્યાદામાં રહીને ચાલે છે ત્યાં સુધી કાંઈ ગડબડ થતી નથી. અને જડ-પ્રકૃતિ પણ જ્યાં સુધી પોતાની સત્યની પુરી ઉપર ચાલે છે ત્યાં સુધી બધું વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. જ્યારે પ્રકૃતિમાં જરાક પણ વ્યતિક્રમ થાય છે ત્યારે બીજા સંદાર થઈ જાય છે. એક નાનકડો બૂકપ પણ પ્રલયની કષ્ટપનાને મલસ બનાવી દે છે. તો સંસારભરના નિયમ અને કાયદા સર્વે સત્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે.

આપશું જીવન શું છે? શરીરમાં જ્યાં સુધી ગરમી રહે છે ત્યાં સુધી તેને જીવન સમજવામાં આવે છે, અને જ્યારે ગરમી નીકળી જાય છે ત્યારે તેને મરણ-ધોખિન. કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી શરીરમાં ગરમી હતી ત્યાં સુધી શરીર ઉપર એક માખી બેસતી તે પણ

સહન થતું નહિ. શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર મચ્છર બેસી જાય તો તત્કાળ આપણને ચેતના થાય છે. પરંતુ જ્યારે આત્મા નીકળી જાય છે, ગરમી નીકળી જાય છે ત્યાર પછી માંખી મચ્છર તો શું, શરીરના ટુકડે-ટુકડા કરવામાં આવે તો પણ તેના ઉપર કોઈ અસર થતી નથી. પછી તો તે સડવા અને ગળવા માટે છે, વિકસવા માટે નહિ. મૃતક દેહમાં પ્રભુ પડે તો તે રૂઝાતો નથી, પરંતુ વધારે વિસ્તૃત થાય છે. તો આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જ્યાં સુધી શરીરમાં જીવન-શક્તિ રહે છે ત્યાં સુધી તે કામ આપે છે, અન્યથા નકામું બની જાય છે.

પરંતુ આપણા જીવનનું એક બીજું પણ મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે અને તે છે સત્ય. જીવનમાં સત્ય રહે તો સંસારભરતું બળ સાચું બળ બની શકે છે. જીવનમાં હિંસા, ક્રોધ, લોભ-લાલચ અને વાસના છે તે બધા પ્રભુ છે. સત્યના અભાવમાં તે પ્રભુ ઠીક થઈ શકતાં નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ જીવનને વધારે ખરાબ કરી નાખે છે. સત્યના અભાવમાં આ પ્રશ્નો વધતાં જાય છે અને છૂપાઈને વધતાં જતાં તે પ્રશ્નોની આપણને ખબર પણ પડતી નથી.

ભગવાન મહાવીરે બતાવ્યું છે કે સત્ય-રૂપ જીવનની વિદ્યમાનતામાં હિંસા, કામ, ક્રોધ વગેરેના પ્રશ્નોને રૂઝાવી શકાય છે. સત્યની ઉપાસના કરનાર જીવનમાં થોડી ગડબડ કરી દેશે તો પણ એકરાર કરશે કે મેં આ ભૂલ કરી. જે ભૂલને ભૂલ સમજે છે, તે તે ભૂલને દુરસ્ત પણ કરી શકે છે. મનુષ્ય એક વાર પણ જેવો બની જાય, તે મોટી મોટી ભૂલો કરી નાખે, પરંતુ જો તેનામાં સત્યતા હોય અને તે કહેવાને તૈયાર હોય કે મારાથી ભૂલ થઈ ગઈ છે તો સમજી લો કે તેનું કોઈ પણ બગડયું નથી. પ્રભુ ગમે તેટલો ઊડા હોય છતાં પણ સત્ય તેની મહત્તમ-પટ્ટી કરી શકે છે અને પુનઃ તેને જીવનના સત્માર્ગ ઉપર લઈ જઈ શકે છે.

તેથી વિપરીત જો જીવનમાંથી સત્ય નીકળી ગયું હોય અને મનુષ્ય પોતાની ભૂલને ભૂલ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તો પછી ભૂલ નાની હોય કે મોટી, પરંતુ તે મટી શકતી નથી. તે અંદર ને અંદર વધુ જાંડી બનતી જશે અને જીવન સક્રિય માંડશે, આ વિષયમાં આપણે ત્યાં એક ધણો સુંદર પ્રસંગ બતાવ્યો છે. પૂર્વાચાર્યોએ ઇતિહાસની એક મહત્ત્વપૂર્ણ વાત બતાવી છે.

એક વાર ભગવાન મહાવીરનું સમવસરણ ચાળગૃહી નગરીમાં હતું. સમવસરણ—સભામાં મોટા મોટા આત્મત્યાગી, વૈરાગી મહાપુરુષો પણ બેઠેલા હતા અને સાધારણ ક્રિષ્ટીની જનતા પણ એકી હતી. ભગવાન ધર્મોપદેશ આપી રહ્યા હતા. તેમના મુખ્યમંત્રીમાંથી અમૃત વરસી રહ્યું હતું. બધા માણસો સંતુષ્ટ ભાવથી ભગવાનની વાણીને હૃદયસ્થ બનાવી રહ્યા હતા. ત્યાં એક ચોર જઈ ચલ્યો હતો. તે એક ખૂણામાં બેસી રહ્યો અને ભગવાનના પ્રવચન પીચવનું પાન કરતો રહ્યો. યથાસમય પ્રવચન સમાપ્ત થયું અને માણસો પોતપોતાના ઠેકાણે આત્મા ગયા. તો પણ તે ચોર ત્યાં જ બેસી રહ્યો. એક સંતે તેને પૂછ્યું ‘હજી સુધી કેમ બેસી રહ્યા છો?’

ચોરે કહ્યું—‘મેં આજે પહેલી વાર મહાન સંતની વાણી સાંભળી છે.’

સંત બોલ્યા—‘શ્રાવણીને કાંઈ મહત્ત્વ પણ કયું? કે નહિ? રત્નને તો વરસાદ તો વરસ્યો, પરંતુ તમને પણ એકાદ રત્નનો લાભ મળ્યો કે નહિ? જો ન મળ્યો હોય તો તે વરસાદ તમને શું કામ લાગ્યો? આંખમાં આણું એક રત્ન તો લઈ લો.’

ચોર વિચારવા લાગ્યો—‘હું શું લઉં? ત્યાં તેની અંદરના સત્ય દેવતા સ્પષ્ટ રૂપે બોલી ઉઠ્યા—‘ભગવન! આપની વાણી અમૃત રૂપ છે. તે રાક્ષસને પણ દેવતા બનાવી દે છે, પરંતુ હું તેને મહત્ત્વ કરી શકતો નથી. હું ચોર છું અને ચોરી કરવી તે મારો ધંધો છે. મારા

જીવન સાથે ભગવાનની વાણીનો મેળ કેવી રીતે થઈ શકે? ચોરી છોડી દઈ તો કુટુંબ-પરિવાર છે તે ખામ શું? અને જો ચોરી છોડું નહિ તો મેં મેળવ્યું પણ શું?

સંત મનોવિજ્ઞાનના આચાર્ય હતા. હિરા અને ઝવેરાતની પરિક્ષામાં જીવન વ્યતિત થાય છે, પરંતુ મનુષ્ય મનુષ્યને પારખી શકતો નથી. માનવને પારખવાની કળાના અભાવમાં સંસારમાં અવ્યવસ્થા પેદા થાય છે. ઝવેરાત પારખવાની કળા હસ્તગત થઈ હોય કે નહિ તેની કંઈ કિંમત નથી, પરંતુ માનવને ઝોળખનાર એક પણ માણસ કુટુંબમાં હોય તો તે બધાનું જીવન સુંદર બનાવી શકે છે.

સંત પુરૂષે કહ્યું-ચોરી છોડી શક્તા ન હો તો ખીજ કાઢી ચીજ તો છોડી શકા છે ને?

ચોરે કંઈ-હા, ખીજ વસ્તુ છોડી શકું છું.

સંત બોલ્યા-ભણે, જીવનની જે ખીજ કાઢી ખૂરાઈ હોય તે પણ છોડવા થોડા જ છે. જે છોડી શકા તે છોડો. તમે તમારા જીવનની ખાતાવહી પ્રમાણિકતા અને સત્યતાપૂર્વક બોલી દીધી છે અને ખાતાવહીનું તે પાનું કે જેમાં તમારી ચોરી પણ લખાયેલી છે તે પણ છૂંટું રાખ્યું નથી, તેથી તમે સત્યનું તો પાલન કરી શકો તેમ છે, તે નિયમ ગ્રહણ કરી શકશો. સત્ય બોલો, ખોટું ન બોલો.

ચોર એ સંતની વાણીથી એટલો પ્રભાવિત થઈ ગયો કે તેણે હિસાબપૂર્વક સત્ય બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ખૂટું બોલવાનો પરિત્યાગ કર્યો.

સંતે પ્રતિજ્ઞા કરાવી અને કહ્યું, 'જુઓ ! તમે નિયમ લો છો. નિયમ લેવો સહેલો હોય છે, પાલન મુશ્કેલ. નિયમ પાળવા સત્યની નજર છે. ગ્રહણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળજી સત્યનું બળ હોય છે, ત્યારે જ તેનું આનંદથી પાલન થાય છે. જો સત્ય ન હોય તો કાંઈ પણ પ્રતિજ્ઞા નેભતી નથી.

ચોરે કહ્યું—‘મહારાજ ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનું મારા માણસની પેઠે હું રક્ષણ કરીશ.’

પ્રતિજ્ઞા લઈને ચોર ઘેર આવ્યો. સંતના ચરણોમાં બેસીને તેણે જે વાણી સાંભળી હતી તેથી તેના મનમાં એક આનંદાભિમિ પેદા થઈ. ઘેર જઈને જોયું કે જીવન નિર્વાહ માટે તો હજી ધન છે તો શા માટે ચોરી કરવી ? ખીખરનું ધન હરણ કરી તેને શા માટે દુઃખ દેવું જોઈએ ? જ્યાં સુધી ધન છે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરીશ, સાર પાઠ જ ચોરી કરવાનો વિચાર કરીશ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે ઘરમાં સામાન પહોં હતો તે ખાતો રહ્યો. પૈસા હતા ત્યાં સુધી વાપર્યાં. એક દિવસ જ્યારે ખાવાની સામગ્રી ખૂટી તો ચોરી કરવાનો વિચાર આવ્યો, મંથન શરૂ થયું.

મહાપુરુષ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રકાશનું એક નાનુશુ કિરણ નાખી દે છે અને તે નાનકડું કિરણ ચૂપચાપ સતત સતત વિરાટ રૂપ ધારણ કરી લે છે. પૃથ્વીની અંદર એક નાનકડું ખીજ નાખવામાં આવે છે, તો તે ધીરે-ધીરે વિકાસ પામીને મહાન્ વૃક્ષ બની જાય છે. જીવનમાં પણ એ જ ગતિ હોય છે. જીવનમાં વિચારનું એક નાનકડું ખી પડી જાય છે અને જો તેમાં વિકસવાની શક્તિ હોય તો તે એક દિવસ વિશાળ રૂપ ધારણ કરી લે છે. તો ચોરના મનમાં પણ મંથન શરૂ થયું. તે વિચારવા લાગ્યો—‘હું અહિંસાના દેવતાની વાણી સાંભળીને આવ્યો છું. ચોરી કરવામાં હિંસા અનિવાર્ય છે. પરંતુ શું એ સંભવિત છે કે મારે હામ પણ બંને અને હિંસા પણ જોખમી, જોઈએ થાય ?’

૧૦૬. ચોરે વિચાર્યું—‘કેઈ સાધારણ માણસના ઘરમાં ચોરી કરીશ તો તે વિચારો દુઃખી થઈ જશે. તેના જીવનમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે. તે વિચારો તેના પરિવારનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરશે ?

તેથી જો ચોરી કરવી જ હોય તો એવી જગ્યાએ કરવી જોઈએ તો ચોરી ચાય તો પણ ધરના માલિકને રાવું ન પડે. તો એવી કઈ જગ્યાએ જઈને ચોરી કરે ?

હા, શહેરના રાજા છે તે ? તેને ત્યાં ધનની ક્યાં ક્યાં છે ? રાત-દિવસ પારકા માલ આવતો રહે છે અને ખર્ચના ભરાતો જાય છે. રાજાના ખર્ચનામાંથી થોડુંક સર્વ લીધું તો પણ શું એણે થવાનું હતું ? હાથીના ખોરાકમાંથી કોડીએ એક દાણો ઉઠાવી લીધો તો પણ હાથીનું કંઈ બગડતું નથી અને કોડીનું કામ બની જાય છે તેથી રાજાને ત્યાં જ ચોરી કરવી જોઈએ.

એક દિવસ તે ચોર ખર્ચના તરફ ચાલ્યો. તાળાઓને બરાબર જોઈ લીધાં, સમજી લીધા. તેની આવીએ બનાવી લીધી. હવે એક દિવસ અર્ધરાત્રિએ શેકનો પોશાક પહેરી તાળાઓનો ગૂંમખો સર્પને ખર્ચનામાં ચોરી કરવા ચાલી નીકળ્યો.

તે જૂનો યુગ હતો. તે વખતના રાજા પ્રજા પાસેથી કર ચસલ કરતા હતા ખરા, પરંતુ બદલામાં પ્રજાની સેવા પણ કરતા હતા. પ્રજાના સુખ-દુઃખમાં ભાગ પણ લેતા હતા. એમ નહિ કે રાજા તો મહેસોમાં પડ્યા રહે, પ્રજા દુઃખમાં સળડતી રહે અને રાજાને બબર પણ ન હોય કે પ્રજા ઉપર કેવું દુઃખ ગુજરે છે.

તે વખતે ઐશ્વિક જેવા રાજા અને અભયકુમાર જેવા મંત્રી હતા, કે જે પ્રજામાં દુધમાં સાકરની પેઠે મળી ગયેલા હતા. તેઓ પ્રાયઃ વેશ બદલીને રાત્રિના સમયમાં ફરવા નીકળી પડતા. તેઓ વિચારતા કે પ્રજાને શું દુઃખ છે અને કયું કષ્ટ છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રજાની ફરિયાદ આપણા સુધી ન પહોંચતી હોય તે સંભવિત છે. જો કે અમારી પાસે ગમે તે માણસ ગમે ત્યારે આવી શકે છે, એમાં પણ સંભવિત છે કે માણસોમાં આપણા સુધી આવવાની અને કહેવાની હિંમત ન હોય. પરંતુ આપણામાં તો

એટલી હિંમત હોવી જોઈએ કે આપણે પ્રજાનો અવાજ સાંભળી શકીએ. માણસો રાત્રિના સમયે પોતપોતાના ઘરમાં બેસી ખુલ્લા દિલથી વાતો કરે. તેથી તે વાત છૂપી રીતે સાંભળવાથી પ્રજાની સ્થિતિ જ્ઞેય છે. તેઓ સુખી છે કે દુઃખી, તેની ચર્ચા જાણકારી મેળવી શકાય.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજા અને મંત્રી ઘણી વખત રાત્રિના સમયે શેરીઓમાં છૂપે વેશો જતા. તે દિવસે પણ બંને વેશ પરિવર્તન કરી રાજમહેલથી નીકળ્યા. આ તરફથી તેઓ જઈ રહ્યા હતા અને પેલી તરફથી શેઠ જાનેલો ચોર આપનો હતો. અકસ્માત તેઓ મળ્યા. રાજાએ પૂછ્યું, “કાણુ એ ?”

હવે સત્યનું પાલન કરવાનો ગંભીર પ્રશ્ન ઉપરિધત થયો. મત-પાલનની કસોટી આવી પહોંચી. તે સત્ય બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આગ્યો હતો અને પહેલી વાર આ અમિ-પરીક્ષાનો અરસર આગ્યો હતો. ચોર ઘણુબાર શ્રોણ પામ્યો, જરા અટક્યો, પરંતુ ક્ષીપ્ર હોશિયાર બન્યો. તેણે વિચાર કર્યો, ગમે તે થાય, સત્ય જ બોલવું જોઈએ. મારા નિયમની આ કસોટી છે !

ચોર હજુ વિચાર કરે છે ત્યાં તો એ જ પ્રશ્ન તેના કાનમાં ટકરાયો—“કાણુ એ ?”

ચોરે ઉત્તર આપ્યો—“ચોર” અને તે આગળ ચાલતો થયો.

ચોરનો ઉત્તર સાંભળી રાજા અને મંત્રી મંદ-મંદ હસવા લાગ્યા. અને ચોર તો દૂર નીકળી ગયો. રાજાએ મંત્રીને કહ્યું—“આ તો કાઈ બલો માણસ લાગતો હતો. આપણે ત્યાંમે તેને રોક્યો.”

મંત્રીએ ઉત્તર આપ્યો—“જી હા, ત્યારે તો એવો જ ઉત્તર મળ્યો. ચોર પોતાના મોટેથી કદી પોતાને ચોર જતાવે ? તે તો

સત્ય લગવાન

સાહકાર કહીને જ પોતાનો પરિચય આપે. ચોરને પોતે ચોર છે એવું કહેવાની હિંમત જ હોતી નથી.’

રાજા અને મંત્રી વાતો કરતા આગળ વધ્યા અને શેઠ અનેશો ચોર ખમ્મનાના દરવાજા ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં પહેરેદારે પૂછ્યું, ‘કાણુ છે ?’

ચોર હોલ પામ્યા વિના ઉત્તર આપ્યો—‘ચોર છું’

પહેરેદારે એ સાંભળ્યું તો વિચાર્યું કે ચોર નથી કાઠ રાજ્ય—અધિકારી સમજીને તેને જવા દીધો. ચોરે ખમ્મનાનું તાણુ ખોલ્યું. અંદર જઈ બધું જોયું. રાજાનો ખમ્મનો પુષ્કળ સંપત્તિના ભંડારથી ભર્યો હતો. તેમાં ચોરે બહુમૂલ્ય ઝવેરાતના ચાર ડગ્ગા જોયા. અને તે જ તેને પસંદ આવી ગયા. તેમાંથી એ ડગ્ગા તેણે ઉપાડી લીધા અને ખમ્મનાના તાણા બંધ કરી ચાલતો ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે—‘આ એ ડગ્ગાથી તો ઘણું વખત કામ ચાલશે. વધુ શા માટે લેવા ?’

ચોર પાછો જતો હતો ત્યાં સંયોગવદ્ય રાજા અને મંત્રી સામે મળ્યા. રાજાએ મંત્રીને કહ્યું—‘પૂછો તો ખરા કે તે કાણુ છે ?’ મંત્રી બોલ્યા—‘પૂછીને શું કરવાનું છે ? આ તો તે જ શેઠ છે, જે પહેલાં મળ્યા હતા. તેમણે તે વખતે ચોર રૂપે ખોટો પરિચય આપ્યો હતો, તો શું પૂછવું ?’

પરંતુ ચોર સામે આબ્યો તો રાજાના મનમાં કુતૂહલ પેદા થયું અને તેણે પૂછ્યું,—‘કાણુ ?’

ચોર—‘એક વાર તો હું બતાવી ચૂક્યો છું કે હું ચોર છું. હવે શું બતાવવાનું બાકી રહ્યું ?’

રાજા—‘ક્યાં ગયો હતો ?’

ચોર—‘ચોરી કરવા.’

રાજા—ક્યાં ચોરી કરવાં ગયો હતો ?

ચોર—ખીજે ક્યાં જાઉં ? સાધારણ ઘરમાંથી ચોરી કરવાથી બૂમ કેવી રીતે મટે ? મહારાજાને લાં જ ગયો હતો.

રાજા—શું લઈ આવ્યો ?

ચોર—ઝવેરાતના બે ડાંગ ચોરી લાવ્યો છું.

રાજાએ જાણ્યું કે આ માણસ તો મજાક કરી રહ્યો છે. રાજા અને મંત્રી મહેલોમાં પાછા આવ્યા અને ચોર પોતાને ઘેર પહોંચી ગયો.

સવારે ખજાનચીએ ખજાનો ખોલ્યો તો માલુમ પડ્યું કે ઝવેરાતના બે ડાંગ ગૂમ થયા છે. ખજાનચીએ વિચાર્યું કે ચોરી થઈ છે તો તે અવસરનો ફૂં પશુ શા માટે લાભ ન લઉં ? અને એવું વિચારી તેણે ઝવેરાતના બે ડાંગ પોતાને ઘેર પહોંચાડી દીધા અને ત્યારબાદ રાજા પાસે જઈને ખોલ્યો, ‘મહારાજા ! ખજાનામાં ચોરી થઈ છે અને ઝવેરાતના ચાર ડાંગ ચોરાયા છે.’

રાજાએ પહેરેગીરને ખોલાવ્યા અને પૂછ્યું કે ચોરી કેવી રીતે થઈ ?

પહેરેગીરે કહ્યું, ‘અનદાતા ! રાત્રે એક માણસ આવ્યો હતો જરૂર, પરંતુ મેં તેને પૂછ્યું તો તેણે પોતાને ચોર બતાવ્યો. તેણે પોતાને ચોર બતાવવાથી મેં વિચાર્યું કે તે એમ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ આપના મોકલેલ કાર્ડ અધિકારી હશે. ચોર પોતાને થોડો ચોર તરીકે ઓળખાવે ?’

રાજા વિચારવા લાગ્યા—‘એ ચોર તો ખૂબ ચાલાક નીકળ્યો. વાસ્તવમાં તે ચોર જ હતો, સાદુકાર નહિ. પરંતુ સાધારણ ચોરમાં એટલી હિંમત કે બળ હોતા નથી. માલુમ પડે છે કે તેને સત્યનું બળ પ્રાપ્ત થયું છે. તે કાર્ડ મહાપુરુષના ચરણોમાં પહેલેલ હોય

એમ લાગે છે. તે ચોર તો છે, પરંતુ તેનો રાહ જાણાવવા તેના ઉપર સત્યનું જાદુ કરવામાં આવ્યું લાગે છે. તેણે બધું સાચું જ કહ્યું છે.’

મંત્રીએ કહ્યું,—‘જમે તેમ હોય, ચોરનો પતો તો લાગવો જ જોઈએ. નહિતર આ પ્રમાણે ચોરી થી રહે તો ખજાનો ખાલી થઈ જાય.’

અસ, શહેરમાં ઢંઢેરા પીટાવવામાં આવ્યો કે જેણે રાત્રે ખજાનામાં ચોરી કરી હોય તે રાજાના દરબારમાં હાજર થઈ જાય.

માણેસોએ ઢંઢેરા સાંભળ્યો તો વાતો કરવા લાગ્યા કે શું રાજા પાગલ તો થઈ ગયા નથી? શું આ રીતે ચોર પકડાય? ચોર શું પોતાની મેળે હાજર થઈ કહે કે મેં ચોરી કરી છે? વાહ રે શુદ્ધિમત્તા!

પરંતુ ઢંઢેરા તો પીટાતાં પીટાતાં ચોરના ઘર સુધી પહોંચ્યો. ઢંઢેરા સાંભળી ચોર મનમાં વિચારવા લાગ્યો—‘મારા સસની એક બીજી પરીક્ષા થાય છે. સસની અજ્ઞેય અને અમોઘ શક્તિને તો હું પરખી ચૂક્યો છું. હવે સાંથી પાછા વળવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. રાત્રે મેં જે સ્પષ્ટતાપૂર્વક માઈ રૂપ દર્શાવ્યું હતું, તે જ અસારે પણ હું બતાવીશ અને સસને માટે મારા જીવનનો દાવ લગાવી દઈશ.’

ચોર સસની પ્રેરિત થઈને સિપાહીઓને કહેવા લાગ્યો—
“ચોરી મેં કરી છે.”

‘સિપાહીઓ તેને રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ મંત્રીને કહ્યું,
‘અરે! આ તો એ જ રાત્રીનો ચોર!’ પછી રાજાએ પૂછ્યું—
‘તમે ચોરી કરી છે?’

ચોર—‘જી હા, એ તો મેં પહેલાં પણ બતાવ્યું જ હતું.’

રાજા—“હીક, તમે સેની સેની ચોરી કરી છે?”

ચોર—‘આ પ્રશ્નો હિતર પણ મેં રાત્રે આપી દીધા છે. મેં અમનામાંથી જવેરાતના બે ડાનાની ચોરી કરી છે.’

રાજા—‘પરંતુ અમનામાંથી તો ચાર ડાના ગૂમ થયા છે !’

ચોર—“હું તો બેજ લઈ ગયો છું. બાકીના બે વિષે હું કાંઈજ જાણતો નથી. મોતના મોઢામાં પહોંચીને પણ હું તો સસ જ બોલું છું. મારે જો બોલું બોલવું હોય તો સ્વેચ્છાથી હું અહીં આવત જ નહિ. મહારાજા ! સાંભળો. જગવાન મહાવીરના સમવસરણમાં જઈને મેં ધર્મોપદેશ સાંભળ્યો હતો. હું ચોરી છોડી ન શક્યો, કારણ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું હતું. તેથી મેં સસ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અને સત્ય જ મને બળ પ્રદાન કરેલું છે, જેથી હું બાજે આપની સમક્ષ સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉપસ્થિત થઈને મારો યુ-હો છૂપાવતો નથી, પરંતુ સાચું જ કહી દઉં છું”

રાજા ચોરની વાત ઉપર અવિશ્વાસ કરી ન શક્યા. તેઓ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. કહે છે કે તેની સસતાથી પ્રભાવિત બની રાજાએ તેને કાષાખ્યદાનું પદ અર્પણ કર્યું. ચોરનું જીવન સુધરી ગયું અને ચોરનું દ્વણ પણ ગયું

તો હું એ કહેતો હતો કે જીવનનું કર્તવ્ય બળવતાં જો કાઈ માણસ સસ-બાપણની પ્રતિજ્ઞા કરી લે અને તેનાથી વિચલિત ન થાય તો તેના જીવન-ક્ષેત્રમાં ચોરી, બલિયાર વગેરેના ગ્રેરી અંકુરો વિકસી શકતાં નથી. સંસારનું પ્રચંડમાં પ્રચંડ બળ પણ સસ સામે ટકી શકતું નથી જો મનુષ્ય સસની ઠીક પૂજા કરતો રહે, હૃદયની સર્વ બાવના કેદિત કરીને સત્યની ઉપાસના કરતો રહે, તો જ પોતાના જીવનને સુંદર, મંગલમય અને આદર્શ બનાવી શકે છે.

સત્યની ત્રિવેણી

અહિંસા અને સત્ય—એ બે આપણા જીવનના બે અંગ છે. બ્યક્તિ હોય કે પરિવાર, સમાજ હોય કે દેશ, ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ, દરેકના જીવનની આ જ બે પાંખો છે. જીવનમાં અહિંસા હોય પરંતુ સત્ય ન હોય તો તે અહિંસા વિકસતી નથી, સફળ થતી નથી. સત્યના અભાવમાં અહિંસાની બાબુ દીલી રહેશે. તેથી ઉલટું આપણે સત્ય પ્રત્યે તો આગ્રહશીલ બની જઈએ, પરંતુ તેની ખૂબ ભૂમિમાં અહિંસા ન હોય, સત્ય કારા સત્ય રૂપે રહે અને તેમાં અમૃત-સંચાર કરનાર દયા અને કષ્ટાનું મોજું ન ઉઠતું હોય કે પ્રેમની ભાવના ન હોય તો તે એકલું સત્ય આપણા જીવનમાં પ્રકાશ આપી શકતું નથી. તેથી અહિંસા અને સત્ય એ જીવનના બે પાસા છે, બે પાંખ છે. આપણા આચાર્ય કહે છે કે:—

यथोभयाम्भ्यां पक्षाम्भ्यामाकाशे पक्षिणो गतिः ।

આકાશમાં પક્ષી ઉડવા ઇચ્છે છે અને ઉડુયન માટે આકાશ તેની સામે છે, પરંતુ જો તેની ડાબી પાંખ તો ઠીક હોય, પરંતુ જમણી પાંખ મજબુત ન હોય તો તે પક્ષી ઉડી શકતું નથી. તે પ્રમાણે જમણી પાંખ મજબુત હોય, પરંતુ ડાબી પાંખ પણ ઠીક કામ કરતી ન હોય તો પણ તે ઉડુયન કરી શકતું નથી.

આપણને તો માનવ જીવન, મનુષ્ય જાતિનું જીવન મળ્યું

છે. તેને ધસડવાનું નથી આ જીવન કાંઈ સાધારણ જીવન પણ નથી. તે પશુઓની જેમ નીચે જવા માટે કે રાક્ષસોની જેમ અધઃપતન માટે મળતું નથી. જે દીડાઓ જમીનની અંદર જગ્યાઓ શોધ્યા કરે છે અને અંદર ભરાવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના જેવું મનુષ્યનું જીવન નથી. આ જીવન તો-ઉડવન માટે છે. પરંતુ મનુષ્ય ઉડવન કરવા ઇચ્છે તો તે ધનના બળ ઉપર ઉડી શકતો નહિ જાતિ ઐશ્વર્ય કે અધિકારના ભરોસે પણ ઉડી શકતું નથી. સંસારમાં ધણાવ મનુષ્યોને એ ચીજો તો મળી અને ટાણુ જાણે કેટલાય સમ્રાટો આવ્યા, પરંતુ ધન, ઐશ્વર્ય અને અધિકારની સાથે જ જમીનમાં સમાઈ ગયા. તેઓ પૃથ્વીને ધૂળવતા આવ્યા અને લથડતા ચાલ્યા ગયા.

મહાપરોમે' પૈર ફેલાયે હુએ સોતે દે વહ;

યા જમીં સે આસમાં તકે, જિનકા સોદરા એક દિન.

સૌથી પહેલાં તો તેમનું નામ જ રહ્યું નથી અને જો રહ્યું તો તે ધૃત્યા અને તિરસ્કારનું સ્થાવર બન્યું. એવી સ્થિતિમાં તેમનો વૈભવ અને ઐશ્વર્ય શું કામ આવ્યાં? આ પ્રભાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સંસારમાં મનુષ્ય-જીવનનું જે મહત્વ છે તે જોયે ઉઠવામાં જ છે. અન્ય કાંઈ શક્તિ તેને જોતું ઉઠાવી શકતી નથી. જીવનને જોતું ઉઠાવવાની શક્તિ તો માત્ર અહિંસા અને સત્યમાં જ છે.

અહિંસા પાછી સત્ય આવે છે. સત્યનું આચરણ કરતાં પહેલાં સત્યને સમજી લેવું જોઈએ. સત્ય શું છે, તે સંબંધી આપણા મહાન આચાર્યોએ ધણું કહ્યું છે, વ્યાખ્યાની દૃષ્ટિથી પણ અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિથી પણ. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણ, જે રાષ્ટ્રનો પતો લગાવે છે કે રાષ્ટ્ર કેવી રીતે બન્યો અને કેવી રીતે આગળ વધ્યો, તે સત્યના સંબંધમાં કહે છે કે—

સદ્ભ્યો દિતં સત્યમ્

જે સજ્જનતાનો સંદેશો ઘર્ષને આવે છે, જેમાં સજ્જનતાની સફળાવના હોય છે, જે સત્ વર્તન છે તે સત્ય છે.

જેનો કદી નાશ થતો નથી, તે સત્ છે. જેનો નાશ યર્ષ જાય તે સત્ કેવી રીતે હોઈ હકે? તે તો અસત્ થયું. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

નાસતો વિદ્યતે માયો, નામાયો વિદ્યતે સતઃ । —ગીતા

અર્થાત્ જે અસત્ છે તેનો કદી જન્મ યર્ષ શકતો નથી અને જે સત્ છે તેનો કદી વિનાશ યર્ષ શકતો નથી.

આત્મા સત્ છે અને જ્યારે સત્ છે તો તે અનંત—અનંત કાળ પહેલાં પણ હતો, વર્તમાનમાં પણ છે અને અનંત—અનંત ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. સંસારના અનંત પદ્ધતિ પશુ અતીતમાં હતો. વર્તમાનમાં છે અને અનાગતમાં પણ રહેશે. આ પ્રમાણે સત્માંથી અસત્ અને અસત્માંથી સત્ થતું નથી.

તો આત્માના દૃષ્ટાણુ માટે જે મુખમાંથી નીકળે છે તે પણ સત્ય છે, મનથી વિચારવામાં આવે છે તે પણ સત્ય છે અને કાયાથી કરવામાં આવે છે તે પણ સત્ય છે. તેથી જ્યારે સત્યની વાત આવી ત્યારે ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે—

મણસચ્ચે, ઘયસચ્ચે, કાયસચ્ચે ।

હે સાધક! તારું મન પવિત્ર હોવું જોઈએ. તારા મનમાં ઉદારતા બિરાજેલી રહેવી જોઈએ. તારું મન નાનું ન બની જાય, પરંતુ વિરાટ અને વિશાળ બને. તારા મનમાં તું જ આસન જમાવીને બેસતો નહિ. તારી જ આવશ્યકતાઓ અને કલ્પનાઓ તારા મનમાં બ્યાપી ગઈ અને બીજાને સ્થાન ન મળ્યું તો સમજી લે કે તારું મન સત્ નથી. તારું તે મન અસત્ છે. જે મનમાં વિચારોની પવિત્રતા રહે છે તે જ મન સત્ છે અને તે જ મનનું સત્ય છે.

જે અંતરંગમાં હોય, જે અંતઃકર્મમાં હોય, તેનું જ મોઢાથી ઉચ્ચારણ થાય, જનકલ્યાણની દષ્ટિથી અને સ્વ-કલ્યાણની દષ્ટિથી જે વાણી મુખથી બહાર નીકળતી હોય તે સત્ય છે. મનમાં કંઈ બીજું હોય અને વાણી દ્વારા કંઈ બીજું આવે તેવું થવું ન જોઈએ. પરંતુ ત્યાં સુધી મનમાં સત્ય ન હોય ત્યાં સુધી વચનનું સત્ય કામ આવતું નથી. મનમાં સત્ય હશે તો જ વાણીમાં સત્ય રહેશે. મનની સત્યતા જ વાણીના સત્યનું રૂપ પ્રદર્શ કરે છે. મનમાં વિપમ બાવ આવે તો વાણી પણ વિપમ બની જાય છે. મનની સંસ્કારના અભાવમાં વાણી અસત્ય જ ગણાશે.

એ પ્રમાણે જે મનથી વિચારવામાં આવે છે અને વાણીથી બોલવામાં આવે છે, તેને જ જીવનમાં ઉતારવું, તેને જ અનુરૂપ આચરણ કરવું તે કાયાની સંસ્કાર છે. સાધક ! તારા હાથ, પગ અને શરીરની સમસ્ત ચેષ્ટાઓ જે તારા મન અને વચનને અનુસરીને જ કામ કરતાં હશે તો તું સાચો છે.

मनस्यैकं वचस्यैकं, काये चैकं महात्मनाम् ।

मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् काये चान्यद् दुःशतमनाम् ॥

મહાત્મા કોણ છે અને દુરાત્મા કોણ છે ? મહાત્માનો આત્મા જીવો હોય છે અને દુરાત્માનો નીચો. દુરાત્મા અંધકાર તરફ જનાર આત્મા છે અને મહાત્મા અંધકારથી પ્રકાશ તરફ જનાર છે.

મહાત્માના મનમાં એક જ વાત હોય છે અને વચનમાં પણ એક જ વાત હોય છે. જે મનમાં હોય છે તે જ વચનમાં હોય છે. વચન પણ જે પહેલાં કહેલું હોય છે તે જ બાકમાં કહેવાય છે. હમણાં કંઈક કહ્યું અને થોડી વાર પછી બીજું જ કંઈ કહ્યું એવું હોતું નથી. તેની સાથે કર્મ અને આચરણ પણ એક જ હોય છે. આ પ્રમાણે ધર્માત્માના મન, વચન અને તનમાં એક રૂપતા રહે છે. સત્ય મનુષ્યની ત્રણે શક્તિઓને એક સૂત્રમાં ધરાવી

દે છે. ત્યારે એક જ લાવનાથી અનુપ્રાણિત બની મન, વચન અને તન કદમ સાથે કદમ મેળવીને ત્રૈનિકાની પેઠે દોડે છે અને પરમાત્મ-પ્રકાશની તરફ દોડે છે ત્યારે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તે મહાત્માઓની વાત છે. મહાપુરુષોનું લક્ષણ છે.

તેથી ઉલટું મનમાં કાંઈક જુદા વિચારો હોય, ખટખટ અને ગરબડ મચેલી હોય અને વચનથી કાંઈક જુદું પ્રકટ કરવામાં આવતું હોય, મનમાં કાંટાના ઝૂક તૈયાર કર્યા હોય, કાંટા ભોંકવાની તૈયારી હોય, પરંતુ વચનથી અમૃત છાંટવામાં આવતું હોય અને આચરણનો વખત આવતાં ત્રીજું જ રૂપ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો સમજી લો કે તે દુરાત્માનું લક્ષણ છે.

સાધનાની પવિત્રતાનું જીવન તો અખંડ જ રહે છે, તેના દુકકા બનતા નથી. તે એકરૂપ હશે, વિરૂપ નહિ. તેમાં સુસંગતિ હોય છે, વિસંગતિને અવકાશ મળતો નથી. જીવનની આ અખંડતા, એકરૂપતા અને સંમતિ જ સસતું સ્વરૂપ છે. આપણા જીવનમાં જેટલે જેટલે અંશે વિરૂપતા અને અસંગતિ વિદ્યમાન હશે, સમજી લેવું કે તેટલે અંશે અસલ છે.

સાધનાના માર્ગ ઉપર આવનારે, જીવનને મહિમામય બનાવવાની કૃત્ત્વા રાખનારે નિરંતર સાવધાન રહેવું પડશે. તેણે સમજવું જોઈએ કે સત્યની સાધના અર્હિસાની સાધનાથી કાંઈ ઓછી નથી.

આજઠાસ અર્હિસાને સ્પૂર્ણ રૂપ આપી દીધું છે, તેથી માથુસો અર્હિસાનું નાટક તો ખેલી દે છે, પરંતુ સસતું આચરણ એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે તેના દ્વાર ઉપર પહોંચતા જ પગ લથડવા માંડે છે. બગવાન મહાવીરનો એ માર્ગ નથી. બગવાનનો ઉપદેશ છે કે જેટલા કદમ તમે અર્હિસાના માર્ગ ઉપર મૂકો છો તેટલા સસના માર્ગ ઉપર પણ મૂકવા જોઈએ. સસને ઠાકર મારીને, અપમાનિત કરીને, અર્હિસાનો સ્કન્ધ અને સન્માન કરી શકાય

નહિ. તેથી અહિંસાની સાધના માટે સત્યની અને સસની સાધના માટે અહિંસાની ઉપાસના આવશ્યક છે.

કાર્ત્ત માણસ તમને સાકર ખાવા માટે કહે છે. ન્યાં સાકર આપવા માટે છે ત્યારે કહે છે કે-હ્યો, આ સાકર તો છે, પણ મીઠી નથી. આપ વિચારમાં પડી જશો કે સાકર છે અને તેમાં મિઠાસ નથી તેનો અર્થ શું? અમિ હોય પરંતુ તેમાં ઉષ્ણતા ન હોય તો અમિ કેવો? કાર્ત્ત કૃષ્ણ આપે અને કહે કે તેમાં દુર્ગંધ છે, તો શું આપ વિચારશો નહિ કે દુર્ગંધવાળું કૃષ્ણ કેવી રીતે હોય? ઘી હોય, પરંતુ તે સ્નિગ્ધ ન હોય તો તે કેમ બને? આ બધી વાતો આપને અટપટી લાગશે, આપ તેની વ્યાખ્યા કરી શકશો નહિ.

તે જ પ્રમાણે, સાધુ કે શ્રાવક તો હોય, પરંતુ સત્ય નથી એ કહેવું પણ અટપટું અને અર્થહીન છે. સાધુ હોવા છતાં પણ સત્ય ન હોવું તેનો અર્થ એ છે કે અમિ તો છે, પરંતુ ઉષ્ણતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાં સસની અમિ છે, ત્યાં જ સાધુત્વ કે શ્રાવકત્વ ટકી રહ્યું છે. ન્યાં ગરમી નીકળી ગઈ ત્યાં જીવન નિષ્પ્રાણ થઈ ગયું. હું બતાવી ચૂક્યો છું કે ન્યાં સુધી મનુષ્યના જીવનમાં તેજની ધારા વહી રહી હોય, શરીરનું એકેક અંગ ગરમીથી ગરમ હોય ત્યારે જ મનુષ્ય જીવિત હોય છે. જ્યારે ગરમી નીકળી જાય છે ત્યારે શરીર ઠંડું પડી જાય છે અને આપ સમજી જાઓ કે તે મૃતદેહ છે. મૃતદેહ સડે છે, લડતો નથી. તો જ સાધુ-જીવનમાંથી કે મૃદરથ જીવનમાંથી સચ્ચાર્ત્ત નીકળી જાય છે, તે પછી ગમે તેટલો દંભ કરે અને ઉપરની બનાવટ કરે પરંતુ તેને સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ધુમાડાના વાદળો વરસવા માટે હોતા નથી. તેઓ વિખરાવા માટે હોય છે અને એકેક કણ વિખરાવા માટે હોય છે. તે વાદળો આ જ્ઞમિ ઉપર વરસાને તેને વૃક્ષ કરી શકતા નથી.

ન્યાં સસ વિવશાન છે ત્યાં છળ કપટ ટકી શકતું નથી. સંસારની સમસ્ત ખૂરાઈઓ સસની સામે કાંપવા લાગે છે કદાચિત્ અંતઃકરણની નિર્જનતાના કારણે જીવનમાં દ્રઢતા સાથે સસને પકેડી ન શકાય અને તે નિર્જન પડી જાય તો પછી ખૂરાઈઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક ખેલવા માંડશે. પરંતુ ન્યાં સુધી જીવનના ક્ષેત્રમાં સસ જાગ્રત થાય છે ત્યાં સુધી ખૂરાઈઓ પાસે આવવાની હિંમત પણ કરતી નથી. મેં બતાવ્યું હતું કે ચોરે ચોરી તો ન છોડી પરંતુ સસનો નિયમ લઈ લીધો, તો ચોરી પણ વધુ વખત સુધી ટકી ન શકી. ન્યારે સંતે તેના જીવનમાં સસને ઉતારી દીધું, તો ચોરીને પણ રવાના થવું પડ્યું. આ પ્રમાણે સસનો પ્રયત્ન પ્રકાશ આપણા જીવનને સંપૂર્ણ ન્યોર્તિમય બનાવી શકે છે.

માણસો કહે છે કે હું સસને ગ્રહણ તો કરું, સસના માર્ગ ઉપર ચાલુ, પરંતુ વારતવમાં તે માર્ગ ધણે મુશ્કેલ છે. તેના ઉપર આગળ કેવી રીતે વધી શકાય? સસ બોલતું તો ધણું મુશ્કેલ કાંઈ છે અને જોડું બોલતું સરળ છે. આનો અર્થ એ થયો કે જીવનમાં મસને લાવતું તો છે, પરંતુ ન્યારે જીવનમાર્ગમાં પુરુષાર્થ કરવો પડે છે, તો સસ ઉપર ટકવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે પરંતુ ખરેખર જોવામાં આવે તો દેખાશે કે આ વિચારના મૂળમાં દુર્બળતા જ છે. વ્યવહારમાં જુઓ તો પણ જાણી શકશો કે પહેલાં સસ રહ્યું છે કે અસસ. ન્યાં સુધી માનવ બાળક રૂપે રહ્યો, તેની હાંદી જમણામાં વ્યતિત થઈ, દુનિયાની છાપ તેના ઉપર પડી નહિ ત્યાં સુધી તે સસમાં રહ્યો કે અસસમાં? નાના બાળકો જીવનના પ્રારંભમાં જોડું બોલવાનું બળુતા નથી તેઓ જે કાંઈ હૃદયમાં હોય તે સ્પષ્ટ ક્ષી દેવા છડે છે. ધીરે ધીરે તેમનામાંથી સસનો અંશ નીકળી જાય છે અને તેઓ જોડું બોલવાનું શરૂ કરે છે; બધું જોડું બોલવા માટે તેમને તૈયાર કરવામાં આવે છે.

અસલ બોલવાની શિખામણ તેને માતા-પિતા તરફથી મળે છે, ભાઈ-બહેન તરફથી મળે છે અને બીજા પારિવારિક જનોથી મળે છે. તેને મૂળ વાતને છૂપાવવાનું શીખવવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે—“વાત તો આમ જ છે, પરંતુ એવું કહેતો નહિ, ને, આ પ્રમાણે કહેજે.”

તો પરિણામ શું આવ્યું? બાળકનું જીવન સ્વભાવતઃ સત્ય તરફ ચાલી રહ્યું હતું અને તે સાફ સાફ સાચી વાત કરતો હતો, તે સત્યમય જીવન સર્જને આવી હતો, પરંતુ દુર્ભાગ્યથી પરિવાર-વાળાઓના અને બીજાઓના જીવને તથા ઉપદેશે તેને અસત્યને માર્ગ પકડાવી દીધો.

સાચું તો એ છે કે સત્ય બોલવાનું શીખવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. સત્ય તો માણસને ગળથૂંથીમાં જ મળે છે. તે માનવ જીવનનું અનિવાર્ય અંગ કે સાથી છે. જો કોઈ પણ વસ્તુ શીખવવાની જરૂર પડતી હોય તો તે છે અસત્ય! અસત્યને જીવન ઉપર બોળાની માફક સાદવામાં આવે છે. સત્ય જીવનનું સ્વરૂપ છે અને અસત્ય જીવનનું વિરૂપ છે.

આજે માણસોની શી રીતિ છે? તેઓ સત્યથી દૂર ચાલ્યા ગયા છે. અસત્યના મેદાનમાં ઉભા રહ્યા છે, ડુકાનમાં, ઓફીસમાં, રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં, સમાજમાં, જાતિમાં, લાંસુધી કે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં મધ્ય અસત્યે આડો જમાવી દીધો છે. જીવનની ચારે બાજુ અસત્યનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું છે. તેથી આજે કહેવામાં આવે છે કે સાચું બોલવાનું શીખવું પડે છે.

એક સંજગતે મને એક પરિવારની વાત જતાવી. કોઈ માણસ તેને મળવા આવેલ હતો તે ઘરધણીને અવાજ દેવા લાગ્યો. ઘરનો માર્ગિક ઘરમાં જ હતો, પરંતુ પરિસ્થિતિ વચ્ચે આગંતુક સાથે મળવા ઇચ્છતો ન હતો. આગંતુક પણ જલદી પાછો જાય તેમ ન હતો.

દાર ઉપર ઊભો જ રહ્યો અને અવાજ ઉપર અવાજ દેવા લાગ્યો. નિરપાય બનીને ધરના માલિકે પોતાના નાના બચ્ચાને કહ્યું—“નાચે જઈને આવેલ માણસને કહી દે કે બાપુજી ધરમાં નથી.” તે બાળકે જઈને કહ્યું—“બાપુજી કહે છે કે બાપુજી ધરમાં નથી.”

આટલું સાંભળીને આગંતુક બેઠકક ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો, ‘મહેરબાન ! આ બધું શું છે ? તમે ધરમાં છો અને ના કહેવડાવો છો ?’ ધરના માલિકે પૂછ્યું, “હું ધરમાં છું તે આપ કેવી રીતે જાણી શક્યા ?” તેણે ઉત્તર આપ્યો—“આપના આ બાળકે આવીને કહ્યું કે બાપુજી કહે છે કે બાપુજી ધરમાં નથી.” આ સાંભળી તે ધરનો માલિક પોતાના બાળક ઉપર અંખિમાંથી આગ વર્ષાવવા લાગ્યો. પરંતુ બિચારા બાળકનો શું વાંક ? તે બોદું બોલવાની કળામાં નિષ્ણાત થયો ન હતો. જ્યારે તે બોલ્યો ત્યારે સરળ ભાવથી તેના મોઢામાંથી સાચુ જ નીકળી પડ્યું.

તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં આજ સર્વે અસત્યનું સામ્રાજ્ય છે અને બાળકને પણ અસત્ય બોલવાની જ શિક્ષા આપવામાં આવે છે. બાળકને શીખવવામાં આવે છે કે સત્ય તો બોલો, પરંતુ અમારી સામે જ સત્ય બોલો અને આઠી બધે બોદું બોલો. પરંતુ બહાર બોદું બોલવાની શિક્ષા મેજવીને બાળકને અસત્ય બોલવાની દેવ પડી જાય છે અને પછી તો તે મા-બાપ પાસે પણ બોદું જ બોલવા લાગી જાય છે. ત્યારે તેને મારવામાં આવે છે અને મા-બાપ પૂછે કે બોદું કેમ બોલે છે ? તેના અર્થ એ થયો કે જ્યાં કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં જૂઠું બોલવાનું મા-બાપ શીખવે છે અને જ્યારે પોતાનું કામ હોય ત્યારે સાચું બોલવાનું કહે છે. બાળક સામે આ વિચિત્ર સમસ્યા આવી પડે છે. તેની કામગીરી જુદી આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા સમર્થ

હોતી નથી અને તેનું જીવન અસહનના અંધકારમાં ડૂબી જાય છે.

યશુ એ જોઈએ કે તમારા સંતાનો ન્યાં કયાં જાય, કાર્ધ પણ દેશમાં જાય ત્યાં તેઓ તમારી વાત સમજી શકે, તમારી પ્રતિજ્ઞા વધારીને પાછા આવે અને ત્યાં તમારી સ્મૃતિ એવી અમર બનાવી દે કે કદી ભૂલાય નહિ. પરંતુ જીવનમાં આવું બની શકતું નથી, કારણ કે આર્પણે બાળકના જીવનના પ્રારંભથી જ ખ્યાલ રાખતા નથી. આ તો સારે બને કે પિતાથી ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો તે સ્પષ્ટ રૂપે કહે છે કે ‘મારાથી આ ભૂલ થઈ ગઈ છે, બાર્ધ !’ અને તે પ્રમાણે પુત્ર પણ વિનયપૂર્વક પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરે; શુર પણ પોતાની ભૂલનો નિષ્કપટ ભાવે સ્વીકાર કરે અને શિષ્ય પણ પોતાની ભૂલ ઉપર પડેલો નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરે, પરંતુ નિઃસંકાય ભાવથી તેનો સ્વીકાર કરે.

અસારે ગોખલેના જીવનની એક ઘટના માદ આવી જાય છે. તેઓ પોતાના રૂમમાં બેઠા હતા અને કાર્ધિક લખવા ઇચ્છતા હતા. નજીકમાં તેમનો નાનો પુત્ર કાર્ધિક લખતો-વાંચતો હતો. ગોખલેએ કહ્યું, “બેટા ખડિયો લાવ.” બાળકે ખડિયો આપ્યો. તેઓ લખવા લાગ્યા. લખી લીધા પછી તેમણે ખડિયો પાછો આપવા માટે હાથમાં ખડિયો લઈ હાથ લાંબો કર્યો. તે વખતે તેમની સમગ્ર ચેતના અને મન પોતાના લેખમાં ફોજાઈ હતી અને શૂન્ય મનથી તેમણે હાથને લાંબો કર્યો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે ખડિયો પકડવા માટે બાળકે હજુ બરાબરે હાથ લંબાવી શક્યો ન હતો ત્યાં તો ગોખલેએ પોતાના હાથમાંથી ખડિયો છોડી દીધો. ખડિયો જમીન ઉપર બિઝબેલી રોતરંજ ઉપર પડીને ફૂટી ગયો અને સાહીથી રોતરંજ રંગાર્ધ ગઈ. આ જોઈને બાળકે ભયભીત બની ગયો અને કાંપવા લાગ્યો અને પત્થરની મૂર્તિની પેઠે સ્થંભિત બિભો રહ્યો.

“ગોખલેએ પૂછ્યું—‘બેટા ! ખડિયો ફૂટી રીતે પડી ગયો ?’

બાળકે ઉતર આપ્યો—‘હું તેને બરાબર પકડી ન શક્યો, પિતાજી!’
ગોખલેએ તેને થાખડતા કહ્યું, ‘ઝેતું ન કહે, બેટા! એમ કહે
કે મેં ખડિયો બરાબર તારા કાથમાં પકડાવ્યો ન હતો.’ બાળકે
ફરી કહ્યું, ‘નહિ, પિતાજી! એ વાત નથી. વાસ્તવમાં હું જ
તેને બરાબર પકડી ન શક્યો’ સારે મહાશય ગોખલે પુનઃ બોલ્યા—
‘નહિ, બેટા! મારું મન તે વખતે આ લેખમાં હતું અને
અન્યમનસ્ક ભાવથી મેં તને ખડિયો આપ્યો હતો. મારે તને
ખડિયો પકડાવવાનું કાર્ય કરવાનું હતું તો એતના પશુ તે તરફ રાખવી
જોઈતી હતી. પરંતુ મેં મારા કર્તવ્યનું પાલન બરાબર કર્યું
નથી. આ તારી નહિ, મારી જ બૂલ છે.

આ એક સાધારણ ઘટના લાગે છે, પરંતુ હું સમજું છું
કે તે સાધારણ કે નાની ઘટના નથી, પરંતુ એક મહત્વપૂર્ણ
ઘટના છે. ખડિયો પડી જવા માટેની બૂલ પોતાની ઉપર લઈ
રહ્યા છે અને પુત્ર પોતાની ઉપર લઈ રહ્યો છે. જે કુટુંબમાં
આવી ઘટના ઘટે છે ત્યાં શું અસલ કદી પણ વિકસી શકે?
આવા ગૃહસ્થાની આમપાસ સલ અમકશે નહિ તો પછી ક્યાં અમકશે?
તે બાળકના મનમાં એ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હશે કે પિતાજી દેશના
પ્રતિષ્ઠિત નેતા છે, ધણી હિંમતવાળા ઉપર ઉભેલા છે, હતાં પણ
પોતાની બૂલનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી તે બાળકને ગર્વ થયો
હશે. આ પ્રકારનો ગર્વ મનુષ્યને અંતિમ ઘણો સુધી ઝૂંબીને પણ
સંસની રક્ષા કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

સાધારણતઃ સર્વે એ જ કહેવામાં આવે છે કે સલ બોલો,
અસલ ભાષણ ન કરો. પરંતુ વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ
કે જિગ્યાસ સલ ખુલામાં પડ્યું સડે છે. તેને મદ્ય કરવાની
કાંઈ તૈયારી હોતી નથી. જીવનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી સલની લાંબી
લાંબી વાતો તો કરી દીધી, પરંતુ તેનો અમલ ક્યો નહિ, તો
પછી આપણા જીવનમાં સલનું શું મહત્વ રહ્યું? માણસો સલથી

ડરે જી અને તેની ઉપાસનાને મુશ્કેલ સમજે છે. પરંતુ હું ટૂંક ધું કે સત્ય અને અસત્યના આચરણમાં સત્યનું. આચરણ સરળ અને અસત્યનું આચરણ મુશ્કેલ છે.

માની લો કે આજે એક મનુષ્ય સત્ય જ બોલવાની અને અસત્ય ન બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હવે તેની જીંદગી પચાસ વર્ષ, સો વર્ષ કે તેથી વધુ લાંબી પણ ભલે હોય, પરંતુ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં ભ્રષ્ટા રહીને જીંદગી બરાબર રીતે વ્યતીત કરે છે, તે લઘ્યકતો નથી અને મુશ્કેલીઓ આવે તો તેને પણ જીતી લે છે. તેના જીવનમાં એવી કાંઈ વાત ઉપસ્થિત થતી નથી કે જેથી પ્રાણોથી હાથ ધોવા પડે.

તેથી ઉલટું બીજે માણસ કદી સત્ય ન બોલવાના અને સદા સર્વત્ર જૂઠું બોલવાનો જ નિયમ મહત્ત્વ કરે છે, તો તેની જીંદગી કેટલો લાંબો માર્ગ કાપી શકશે? આપ વિચાર કરશો તો જાણી શકશો કે તે પ્રમાણે એક દિવસ પણ નીકળવો મુશ્કેલ પડશે. એકાંત ભાવથી સત્યનું આચરણ કરતાં કરતાં પૂર્વજ્ઞેના જીવન-વ્યતીત ચર્ચા ગયા છે અને ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષ આજના યુગમાં તે વ્યતીતના જીવનોની પુનરાવૃત્તિ કરીને પોતાનું સત્યમય સફળ જીવન વ્યતીત કરી ચૂક્યા છે. પરંતુ અસત્યનો નિયમ તો એવો છે કે સમગ્ર જીવન તો થું, એક દિવસ પણ નીકળવો મુશ્કેલ છે. અસત્યનો ઉપાસક ભૂખ લાગતાં ઘેર જઈને ભૂખ લાઆની સામી વાત કરી દેશે તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થશે. પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલન માટે તેને અસત્ય બોલવું પડશે. તેને કહેવું પડશે, 'ના, મને ભૂખ લાગી નથી. અથવા ભૂખને બદલે તરમ અને તરસને બદલે ભૂખ કહેવી પડશે. આવી સ્થિતિમાં તેની કંઈ દુર્દશા થાય તેનું અનુમાન કરવું કઠણ નથી. કદાચ તે ઘરવાળાઓને ચેતવી રાખે કે મેં જોડું બોલવાનું પણ લીધું છે અને હું બંધી વાતો ઉલટી જ કહીશ.

તો પણ એટલું સત્ય બોલવાના કારણે તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી અંધુત થઈ જશે. સૂખને બદલે તરસ અને તરસને બદલે ભૂખ દહેવા છતાં પણ તેણે એ દહેવું પડશે કે હું સાચું બોલું છું. આ પ્રમાણે અસત્યના નિયમને આધારે એક દિવસ પણ નીકળવો મુશ્કેલ છે. અસત્યભાષીને પણ સત્યનો આશ્રય જળરજ્જીની લેવો જ પડશે.

તો આપણું જીવન અસત્યથી છે એટલું અવશ્ય છે, ચારે બાજુ અસત્યનું જ વાતાવરણ છે, છતાં પણ તે સત્ય ઉપર જ ટકી રહ્યું છે. કોઈ પણ સમાજ કે રાષ્ટ્ર અસત્યના મળ ઉપર જીવિત રહી શકતો નથી.

ભગવાન મહાવીર એક મહાન સિદ્ધાંત લઈને આવ્યા હતા. કોઈ પણ પ્રાણીનું જીવન સત્ય દ્વારા જ ટકી શકે છે. તેમણે જ્યારે સત્ય બોલવાની વાત કરી તો પહેલાં સત્ય વિચારવાનું પણ હતું અને પછી આચરણ કરવાનું હતું, એટલે કે જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં સત્યને પ્રકાશ આપી જવો જોઈએ, આગળ વધવું જોઈએ અને તે ચમકતા પ્રકાશમાં જ જીવનની સમસ્યાનો ઉકેલ નીકળી શકે છે.

દુર્ભાગ્યવશ આજે આપણે સત્ય બોલવાની વાત તો કરીએ છીએ, પરંતુ સત્ય વિચારવાળી વાત કરતા નથી, આચરણની વાત પણ ભૂલી જઈએ છીએ. તેનો અર્થ એ થશે કે આપણે પહેલાંની અને બાદની ભૂમિકાને-મનઃસત્ય અને કાયસત્યને-છોડી દઈએ છીએ. આપણે વચનના સત્યનો ધ્વનિ શું જાળવતા રહ્યા; પરંતુ જો મન અને કાયાનું સત્ય નહિ હોય તો એટલી બધી ગડગડ પેદા થઈ જશે કે આપણે વાસ્તવિક સત્યને પ્રાપ્ત કરી શકશું નહિ. મનના સત્ય વિના વચનનું સત્ય માત્ર છળ રૂપ સાબિત થશે.

આપણા પુરાણા આચાર્યોએ એક વાત કહી છે. એક માણસે બૂઝથી એક ગાય ખરીદી. જ્યારે તે તેને દોહવા લાગ્યો તો તે સાત ભારના ઘાગી. એક બે દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યું. તે માણસે

ગભરાઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે આ તો બહા ગળે વળગી. દરરોજ ધાસ વગેરે નાખી હું તેનું પોપણ કંઈ છું અને બદલામાં તે દૂધને બદલે લાત લગાવે છે. તેણે-ગાયને વેચી નાખવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એવી ગાય ખરીદે કાણ ?

ત્યાં ખાણમાં એક ભગતજી રહેતા હતા. તેઓ માળા ફરવવામાં પ્રસિદ્ધ હતા તેમણે બકનોમાં પોનાતું નામ લખાવ્યું હતું ગાયનો માસિક વિચાર કરીને નેની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “ ભગતજી ! હું તો લૂંટાઈ ગયો.”

ભગતજી બોલ્યો—‘ કેમ ભાઈ ! શું થયું ? ’

તે માણસ—ભગતજી ! હું ગાય ખરીદી લાવ્યો છું તે દૂધ પણ આપતી નથી અને વેચાતી પણ નથી.

ભગતજી—નેની સા માટે ચિતા કરો છો. ગાય હું વેચાવી દઈશ.

તે માણસ—આપનો ધણો ઉપકાર થયો. પરંતુ આપ ગાય વેચાવશે કેવી રીતે ?

ભગતજી—ગાયનો કાઈ ખરીદનાર આવે તો તેને મારી પાસે લઈ આવજો.

અંતે એક ખરીદનાર આવ્યો. ગાયને નોંધીને બોલ્યો— ‘ ગાય તો સુંદર અને મારી દેખાય છે. દૂધ કેટલું આપે છે ?

ગાયનો માલિક—હું કહું તેમાં શું વળે ? પાડોશમાં જે ભગતજી રહે છે તેને જ પૂછી લો ને !

ખરીદનાર ભગતજી પાસે આવ્યો અને કહ્યું—‘ મારે આપના પાડોશીની ગાય ખરીદવી છે.’

ભગતજી મૌન રહ્યા અને માળા જપતા રહ્યા.

ખરીદનારે પ્રમ કર્યો—ભગતજી ! તે ગાય દૂધ કેટલું આપે છે ?

ભગતજીએ સામે પડેલા એક પત્થર તરફ ઈશારો કર્યો. ખરીદનાર સમજ્યો કે પત્થર ૧૫ થી ૧૬ રતલનો તો લાગે છે, તો ગાય એટલું દૂધ દેતી હશે.

ખરીદનાર પાછો આવ્યો અને ગાયના માલિકને રૂપિયા ગણી આપ્યા અને ગાય ખરીદી લીધી. ગાયના માલિકે કહ્યું—આપે પૂરી તપાસ કરીને ગાય ખરીદી છે, હવે મારી કાંઈ જવાબદારી રહેતી નથી. ખરીદનારે કહ્યું—‘જરાબર છે.’

ખીજે દિવસે જ્યારે તે ગાય દોહવા બેઠો ત્યારે ગાયે તેના કપાળમાં ક્ષાત મારી. તેણે વિચાર્યું કે ગાય નવી જગ્યાએ આવી છે અને અપરિચિત છે, તેથી બે ચાર દિવસમાં ઠેકાણે આવી જશે. ખીજે દિવસે પંખાળાને તે ગાય દોહવા બેઠો તો તે દિવસે પશુ એ જ સ્થિતિ ધર્ષ. તેને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. તે ગાયવાળાને ઘેર ગયો અને બોલ્યો—‘તે મને હમ્યો છે.’

ગાયનો મૂળ માલિક બોલ્યો—‘મેં તને ક્યારે શું કહ્યું હતું ? મેં તો તને કાંઈ કહ્યું નથી અને મારા કહેવા ઉપરથી ગાયનો સોદો થયો નથી.’

વાત તો ફીક હતી. તે માણસ ભગતજી પાસે પહોંચ્યો. ભગતજી તે વખતે પશુ હાથમાં માળા લઈને બેઠા હતા. તેણે ભગતજીને કહ્યું, ‘‘તમે મારી સાથે ધણી અપ્રામાણિકતા કરી છે. ભગતજી ! તમારી પાસેથી આવી આશા રાખી ન હતી.’’

ભગતજી ધીરથી કહેવા લાગ્યા—‘મેં શું અપ્રામાણિકતા કરી છે, બાઈ ?

તે માણસે કહ્યું—‘આપે પત્થર તરફ ઈશારો કર્યો હતો ને ?

ભગતજી—‘મેં તો તને સાચું જ જતાવ્યું હતું કે આ પત્થરમાંથી દૂધ નીકળે તો ગાયમાંથી નીકળે, પરંતુ તારે મગજ નથી, વિચારવાની શક્તિ નથી. તો હવે માણસ ! હું શું કરું ?

મેં તો તમે સાચી વાતથી ચેતવી દીધો હતો.’

ખરીદનાર માણસ—‘અરે ભગતજી ! એમ હતું ? હું તો આપના ઈશ્વારાની વાત સમજી શક્યો નહિ. આપનો શું વાંક ? મારું જ નથીજ ફેરું છે.’

ભગતજી આટલી વાત ક્યાં પછી પણ પ્રસન્ન હતા. તેમને પોતાના ચાતુર્ય ઉપર અભિમાન હતું. તો કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ વાણીનું સત્ય દ્વિઅર્થી પણ હોય છે. તે સત્યના બબ્બે સ્વરૂપો બતાવી શકાય છે. તેથી ભગવાન મહાવીરે સૌથી પહેલું સ્થાન મનના સત્યને આપ્યું છે. મનનું સત્ય હશે તો જ વચનનું સત્ય સત્ય રૂપે રહી શકશે. મન-સત્યના અભાવવડે વચન-સત્ય કેવળ છગકપટ જ સાબિત થશે. ભગતજીના મનમાં સત્ય ન હતું તો તેઓ વાણીથી ખીજા માણસની સાથે છગ-કપટની રમત રમ્યા. તેમના મનમાં ભગવાન ન હતા, તો પર્યુત્વની અને ગદાસપણાની ભાવના કામ કરતા હતી. મનના સત્યના અભાવમાં ખીજું હોય પણ શું ?

સૌભાગ્યની વાત છે કે આપણને ભગવાન મહાવીરનો જીવન-આદર્શ મહા પ્રકાશરૂપે મળ્યો છે કે મત્સ્યનો માર્ગ કેવળ વચનથી અને કાયાથી જ મેળવી શકાતો નથી. તે તો આપણા મન, વચન અને કાયાથી જ મેળવી શકાય છે. સત્યની ત્રિવેણી—મન, વચન અને કર્મ—એ ત્રણેમાંથી યર્ષને વહે છે. તેથી જોને સત્યની આરાધના અને ઉપાસના કરવી હોય. તેમણે સૌથી પહેલાં પોતાના મનમાં સત્યને સ્થાન આપવું જોઈએ. જે મનથી સાચો હશે. તે જ સત્ય ભગવાનની ઉપાસના કરવા સમર્થ બનશે.

સત્યનું આધ્યાત્મિક વિશ્લેષણ

ભગવાન મહાવીરના દર્શનમાં, સત્યના વિષયમાં સૌથી મોટી ક્રાંતિ એ રહેલી છે કે તે વાણીના સત્યને તો મહત્ત્વ આપે જ છે, પરંતુ તેથી થયું વધુ મહત્ત્વ મનના સત્યને, વિચાર કે મનનના સત્યને આપે છે. જ્યાં સુધી મનમાં સત્ય આવતું નથી. મનમાં પવિત્ર વિચારો અને સંકલ્પો ગમત યતાં નથી અને મન સત્ય માટે આમદશીલ બનતું નથી બહુકે મનમાં જૂઠું, કપટ અને છગ લય્યાં રહે છે, ત્યાં સુધી વાણીનું સત્ય સત્ય રૂપે માની ન શકાય. સત્યની પહેલી કડી માનસિક પવિત્રતા છે અને બીજી કડી વચનની પવિત્રતા છે.

આજે જનતાના જીવનમાં જે સંઘર્ષ અને ગડબડ દેખાય છે, ચારે બાજુએ જે બેચેની ફેલાયેલી છે, તેના મૂળ કારણ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે તો સમજી શકાશે કે મનના સત્યના સત્યનો અભાવ જ આ વિષય પરિસ્થિતિનું પ્રધાન કારણ છે. જ્યાં સુધી મનના સત્યની સારી રીતે ઉપાસના કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી ધૃણા-દ્વેષ વગેરે ખરાબીઓ અકુા જમાવીને બેઠેલી છે તેને સમાપ્ત કરી શકાતી નથી.

અસત્યનું પ્રકરણ આપ્યું તો સાચકારે એ પછુ બતાવ્યું કે અસત્યનો સ્રોત કયાં છે? અંતરની કઈ વૃત્તિઓ અસત્યને જન્માવે છે? જે કાઈ વક્ષ ઉગે છે તો બીજા અભાવમાં તો ઉગતું નથી જ.

ને અસલ જણાઈ નીકળ્યું છે તો તેનું ખી રું છે-? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શાસ્ત્રકારોએ આપ્યો છે.

અસલ જાણવું એક કારણ ક્રોધ છે. જ્યારે ક્રોધ આવે છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાને જ ભૂલી જાય છે. ક્રોધની અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં મનુષ્યની ચારિત્ર્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, વિવેક ભરમ થઈ જાય છે અને તે અસલ જાણણ કરે છે. પોતાને બૂલાવી દેનાર એ ક્રોધવશ બોલાયેલું અસલ તો અસલ છે જ, કિંતુ સત્ય પણ અસલ બની જાય છે.

તે પ્રમાણે જ્યારે મનમાં અભિમાન ભરેલું હોય છે અને અભિમાની વાણી નીકળે છે ત્યારે અસલ તો અસલ જ રહે છે, પરંતુ જે વાણીથી સત્ય બોલવામાં આવે તો તે પણ જૈન ધર્મની ભાષામાં અસલ જ કહેવાય છે.

જે મનમાં માયા હોય, હઠ-કપટ અને દમાળાજી હોય અને એવી રીતિમાં દાર્ઢ અટપટી સબ્દ-જાળ બનાવી લેવામાં આવે, કે જે દ્વિઅર્થો હોય તો તે સત્ય પણ અસલની શ્રેણીમાં જ છે.

માણસ જ્યારે લોભ કે લાલચમાં ફસાઈ પડે છે, વાસના ઝેરથી મુર્ચ્છિત બની જાય છે અને પોતાના જીવનનું મહત્વ ભૂલી જાય છે અને જીવનની પવિત્રતાનું રમરણ રહેતું નથી, ત્યારે તે સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ, પરંતુ તેનો વિવેક રહેતો નથી. તે વિચારતો નથી કે જે હું ગૃહસ્થ છું તો ગૃહસ્થની જામિકા પણ સંસારને લંટવા માટે નથી અને સંસારમાં ધાડ પાડવા માટે મારો જન્મ થયો નથી મનુષ્ય સંસારમાંથી એકલું લેવા માટે જ જન્મ્યો નથી, પરંતુ મારો જન્મ સંસારને કાર્મિક આપવા માટે પણ થયો છે—સંસારની સેવા કરવા માટે પણ થયો છે. મેં જે કાર્મિક મેળબું છે, તેમાં મારો પણ અધિકાર છે અને સમાજ તથા દેશનો પણ અધિકાર છે. જ્યાં સુધી હું તેને સંભાળી રાખું

હું ત્યાં સુધી ફીકે છે, પરંતુ જ્યારે દેશ કે સમાજને તેની આવશ્યકતા પડશે ત્યારે હું મારું કર્તવ્ય સમજીને ખુશીથી તેમને ચરણે ધરી દઈશ.

મનુષ્યની આ પ્રકારની મનોવૃત્તિ તેને વિશાળ અને વિરાટ બનાવી દે છે. જેના મનમાં આવી ઉદાર ભાવના રહે છે, તેના મનમાં ઈશ્વરીય પ્રકાશ ચમકે છે અને આવો લાલો માણસ જે પરિવારમાં રહેતો હોય, તે પરિભાવ ફાલે-ફૂલે છે. જે સમાજમાં આવા પુરૂષો હોય છે તે સમાજ જીવંતો-જાગતો છે. જે દેશમાં એવા મનુષ્યો જન્મે છે, તે દેશની સુખ-સમૃદ્ધિ ફાલી-ફૂલી રહે છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યના મનમાં ઉદારતા રહે છે, ત્યાં સુધી તેને લોભ ધેરી શકતો નથી. ઉત્પન્ન થતા લોભ સામે ટક્કર ઝીલે છે, તેની સાથે સંઘર્ષ કરે છે અને તે ઝેરને પોતાની અંદર આવવા દેતો નથી જ્યાં સુધી તે મનુષ્ય રહે છે અને ઉદારતાની પૂજા કરે છે ત્યાં સુધી તેની ઉદારતા સત્ય છે અને ક્ષમા પણ સત્ય છે.

ક્ષમા કરવી તે પણ સત્યનું આચરણ કરવું છે. કોઈ માણસમાં નિરભિમાનતા હોય અને સેવાની ભાવના હોય અર્થાત્ તે જનતાની પાસે નમ્ર સેવક રૂપે પહોંચતો હોય તો તેની નમ્રતા પણ સત્ય છે જે સમાજની સેવા માટે નમ્ર બનીને ચાલે છે, તે સત્યનું જ આચરણ કરે છે.

તે પ્રમાણે જે સરળતાના માર્ગ ઉપર ચાલે છે, જેનું જીવન ખુદ્દું છે, સ્પષ્ટ છે, તેને ગમે તે માણસ નોંધ શકે, પરખી શકે, તો તે એકસો હોય તો પણ કામ કરી રહ્યો છે, અને હજારોની વચ્ચે હોય તો પણ જીંદગીમાં કામ કરી રહ્યો છે, તે પ્રગતિના માર્ગ ઉપર છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે:—

દ્વિશ્વા વા રાઓ ઘા પરિસાગમો વા,
સુત્તે ઘા, જાગરમાણે વા ।

—દશવૈકાલિક સૂત્ર, ૯

તું એકલો હોય અને તને કોઈ જિનાર ન હોય, જોખનાર ન હોય, તારી સામે કોઈ આગળી મીઠનાર ન હોય તો તું એવો શા માટે વિચાર કરે છે કે આમ કે તેમ શા માટે કરી ન લઉં ? અહીં કાણુ જુએ છી ?, અરે, સત્ય તારા આચરણ માટે છે, તારી જિભારીને દૂર કરવા માટે છે. તેથી તું, એકલો એકો હો તો પણ તે સત્યની પૂજા કર અને લગ્નરોની સભામાં બેઠો હોય તો પણ તે સત્યનું અનુસરણ કર. જો લાગે કે કોડાની સંખ્યામાં જનતા બેઠી હોય તો તેને જોઈને તારે તારો માર્ગ બદલવાનો નથી. જનતાની આંખો તારી તરફ તાકતી રહે તો તું માર્ગ બદલી નાખ, સત્યનો માર્ગ છોડી દે, એ શા' માટે ? નહિ, તારે તો સત્ય તરફ જ ચાલવાનું છે અને દરેક પરિસ્થિતિમાં સત્ય જ તારું ઉપાસ્ય હોવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે તું ગામમાં હો કે શહેરમાં, પણ સત્યના માર્ગ ઉપર જ ચાલ. જ્યારે તું સૂતો હો ત્યારે પણ સત્યનો માર્ગ પકડ અને જ્યારે જાગતો હો ત્યારે પણ સત્યાઈને પકડી રાખ સૂવું અને જાગવું પણ તારે આધીન રહેવું જોઈએ.

મનુષ્ય ઠહે છે કે જ્યારે હું જાગું છું ત્યારે જીવનમાં રહેવું હું અને જીવનની ભાગદોડ મારા હાથમાં પકડી રાખું છું, પરંતુ જ્યારે સૂઈ જાઉં છું તો બસ સૂઈ જ જાઉં છું. તે વખતે મારું જીવન મારા હાથમાં રહેતું નથી. તે વખતે મારી જવાબદારી ક્યાં છે ? પરંતુ જોન ધર્મ જીવનની મણી કોર આલોચના પ્રસ્તુત કરે છે. તે કહે છે કે—જ્યારે તું જાગતો હો ત્યારે તારા જીવનની લગાસ તારા હાથમાં રાખ અને જ્યારે સૂતો હો ત્યારે પણ તેને ટીકી છોડી ન દે. સૂતો ત્યારમાં મણુએ ૭૪-૩૫૯ કે છેતરપિંડી ચાલુ હોય, અદંકાર પ્રવર્તતો હોય તો આ બધી દુર્ભાવનાઓ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? આ દુર્બળતા અને કમજોરીનો

જન્મ શા માટે થયો છે? જાગૃત અવસ્થાની આ દુર્બળતાઓ જ અંતે સ્વપ્નમાં પોતાની કીડા ચાલુ રાખે છે ને ! તો 'પછી તેની જવાબદારી તમારી ઉપર ન હોય તો કોની ઉપર હોય ? દિવસમાં કોઈને કાંટો વાગ્યો હોય તો કામમાં પ્રવચી તેને ખજાર પડતી નથી, પરંતુ રાત્રે તેને પીડા થવા લાગે છે. તે પ્રમાણે દિવસમાં જાગતી વખતે ધૂણા, દૂધ વગેરે જે કાંટાઓ આપણા મનમાં લાગે છે તે જ કાંટાઓ રાત્રે નિદ્રાવસ્થામાં ખટકે છે. જે તમે જાગૃત અવસ્થામાં તમારા જીવનને, મનને, પ્રત્યેક વ્યાપારને પોતાના કાજમાં રાખો તો સૂતી વખતનું જીવન સ્વતઃ તમારા કાજમાં રહી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણા મનને સૂતી વખતે કે જાગતા એક રૂપમાં દાવવું જોઈએ અને જીવનમાં સરળતા આવવી જોઈએ.

તો મેં કહ્યું હતું કે લોભ-લાલચને વશ થઈને જે બોધવામાં આવે છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે અસત્ય છે. તે પ્રમાણે ન્યાં ક્રોધ હોય, અભિમાન અને અહંકાર હોય ત્યાં પણ અસત્ય હોય છે. આપણે શું બોલ્યા અને શું ન બોલ્યા તેની ગણતરી કરવાની નથી. ગમે તે બોલીએ, પરંતુ અહંકાર સ્વર્ગ અસત્ય છે અને તે પવિત્રમાં પવિત્ર વાણીને પણ અસત્ય રૂપ બનાવી દે છે.

ન્યારે દારણ અસત્ય હોય ત્યારે કાર્ય સત્ય કેવી રીતે બને ? કુંભાર માટીના વાસણ બનાવવા લાગે પરંતુ બની નવ્ય સોનાના, એવું ન બની શકે. ન્યાયનો એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે:—

कारणगुणपूर्वको हि कार्यगुणो दृष्टः ।

અર્થાત્—કારણમાં જે ગુણ હોય, વિશેષતાઓ હોય, તે જ કાર્યમાં આવે છે. આ ન્યાયથી જે ધડાના મૂળમાં માટી હોય તો ધડો પણ માટીનો જ બનશે. અને જે તેના મૂળમાં સોનું કે ચાંદી હોય તો તે સોના કે ચાંદીનો બનશે. કાર્યકારણ સંબંધી આ નિયમમાં કદી પણ ફેરબદલ થઈ શકતો નથી.

તો પછી જો ક્રોધ સ્વયં અસત્ય છે તો તેનાથી પ્રેરિત થઈને કરેલું આચરણ પણ અસત્ય જ બની જાય છે. એ વાત અભિમાન, છગ-કપટ અને લોભ-લાલચને પણ લાગુ પડે છે.

આ સંબંધમાં 'દાર્શનિક દષ્ટિથી પણ થોડો વિચાર કરી લઈએ. જે વિષયનું ઊંડાણથી મનન કરવામાં આવતું નથી તે સ્પષ્ટ થતો નથી અને તેના સંબંધી જુદી જુદી આસંગિકો દબાવેલી રહી જાય છે.

એક માણસ મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેને સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ સત્યની દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. તે પહેલાં ગુણસ્થાનની ભૂમિકા ઉપર છે અને તે ભૂમિકામાં સત્ય બોલે અને અહિંસાનું યથા-સંભવ પાલન કરે છે. તો તમે વ્યવહારમાં તેના સત્યને લાંબે સત્ય કહો અને તેની અહિંસાને અહિંસા માનો, પરંતુ શાસ્ત્રની ભાષામાં જો મનુષ્ય સત્યની દષ્ટિ રાખતો ન હોય, તેના વિચારોમાં પ્રકાશ આવ્યો ન હોય, તેણે પોતાનું અને ખીજનું જીવન સમજવાની કળા પ્રાપ્ત કરી ન હોય, તો તે મનુષ્યે બોલેલું કાંઈ વાણીનું સત્ય એ સત્ય નથી અને તેની અહિંસા પણ વાસ્તવમાં અહિંસા નથી તેથી ઉલટું, જો સત્ય અને અહિંસા વિવેકપૂર્વક જીવનમાં ઉતર્યા હોય, તેમાં અભિમાન અને લોભ-લાલચ ન હોય, તેવી દષ્ટિ પણ સત્ય અને અહિંસામય બની ગઈ હોય તો તેણે બોલેલું સત્ય સત્ય જ છે અને તેણે પાલન કરેલી અહિંસા પણ અહિંસા જ છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક સત્ય અને અહિંસાને પ્રાકૃતિક વિવેકની રસાળ ભૂમિથી થાય છે. અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વની પૃથ્વીભિન્નતાથી આવતું સત્ય તે સત્ય નથી.

આપ જાણતા હોશ કે સત્ય ચારિત્રની ભૂમિકા છે. ચારિત્રની ભૂમિકા પાંચમા કે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં આવે છે. ત્યાં સત્ય હોય છે ત્યાં જ ચારિત્ર માનવામાં આવે છે. સત્ય-દર્શન ચતુર્થ ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તો પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં જે

સત્ય બોલવામાં આવે, તેને કેવી રીતે સત્ય કહી શકાય ?

આ પ્રશ્ન ગંભીર છે અને તેનો સદ્મતતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. વિચાર કરતી વખતે આપણે સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓ ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખવી પડશે. શાસ્ત્રોએ જે શુદ્ધરચના (પગથિયાં)નું નિર્માણ કર્યું છે, તે જ પગથિયાંથી ઉપર ચડી શકાશે અને તેનાથી જ રસ્તો માપી શકાશે. જો તેની દ્વારા રસ્તો માપશો નહિ તો હું ધારૂં છું કે તમે ખોટો માર્ગ ચાલ્યા જશો અને સત્યના પગથિયે ચડી શકશો નહિ.

વાત તો તદ્દન સીધી સાદી છે. જ્યારે કોઈ પ્રાણી મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં હોય તો ત્યાં તેને માટે જીવનનો અંધકાર જ છે અને ગાઢ અંધકાર છે. એટલો ગાઢ હોય છે કે કોઈ જીવે ઉચ્ચ કુટુંબમાં જન્મ લીધો હોય તો પણ તે સત્યને સ્પર્શી શકતો નથી. સત્યને તો આપણે નિર્મત્રણ આપીએ ત્યારે જ તે આપણી પાસે આવે છે. જે પ્રાણી મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનમાં પડેલા છે તેને સત્યની ઉપસંધિ થઈ નથી. તેણે આત્મા કે પરમાત્માને ઓળખ્યા નથી. જો તે કદાચિત્ સત્ય બોલતો હોય તો પણ તેનું સત્ય સત્ય નથી. જનતાની ભાષા બોલે કહે કે તે સત્ય બોલે છે, પરંતુ આગમની ભાષા તો એ જ કહે છે કે તે સત્ય બોલતો નથી.

એક ઉદાહરણ લઈએ. કોઈ શરાણી શરાબ પીને ખેભાન થઈ ગયો છે અને એ હાલતમાં તે પિતાને પિતા અને પુત્રને પુત્ર કહે છે અને બંને સાથે યથાચોગ્ય વ્યવહાર પણ કરે છે. પરંતુ તે નશાની હાલતમાં એ બધું કરે છે તો શું તેનું કહેવું સત્ય છે ? નશામાં તે પિતાને પિતા કહે છે, પરંતુ આપ કહેશો કે તે માણસ ભાનમાં નથી, તેનું મગજ સ્વસ્થ નથી, તેથી તેની ઉપર વિશ્વાસ કરી શકાય નહિ. તો આપ એમ શા માટે કહો છો ? તેના સત્ય-ભાષણને પણ આપ સત્ય તરીકે કેમ સ્વીકારતા નથી ?

એક પાત્રસ માણસ છે. તેનું મગજ ખરાબ થઈ ગયું છે.

તેને ખાંધીને રાખવામાં આવ્યો છે. પરંતું કાંઈ દાંઈ વાર કાંઈની સાથે વાતચીત કરવામાં તે હીક-હીક વાતો કરે છે. આવનાર કહે કે—“આ તો ભલો માણસ છે, વાત બંરાખર કરે છે, તેને શા માટે ખાંધવામાં આવ્યો છે?” આપ કહેશો કે તે માણસ જે દાંઈ બોલે છે તે ગાડપણમાં જ બોલે છે, તે પાગલ હમણાં તો પ્રેમથી હીક-હીક વાતો કરે છે, પરંતુ થોડી વારમાં મારવા માટે પણ તૈયાર થઈ જાય. તે એક વખત પિતાને પિતા કહે તો બીજી વખત પુત્ર પણ કહી દે. તેના મગજમાં પિતા અને પુત્ર સંબંધી કાંઈ સ્પષ્ટ કલ્પના હોતી નથી, વિવેક હોતો નથી મોઢામાંથી જે દાંઈ નીકળ્યું તે નીકળ્યું. તે સ્વતંત્ર રીતે સમજી શકતો નથી કે તે શું કરે છે અને શું કહે છે અને તેણે શું કરવું જોઈએ.

એવી સ્થિતિમાં તેના મોઢામાંથી નીકળેલી સાચી વાતને પણ આપ પ્રમાણિત માનવા તૈયાર નહિ થાઓ. તેનું કારણ એ જ છે કે બોલવાની પાછળ પણ ચિંતન અને વિવેક હોવાં જોઈએ, વિચાર અને મથન હોવાં જોઈએ જ્યારે જ્ઞાન જગી જાડે છે અને તે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં જે દાંઈ બોલવામાં આવે છે તે બોલવું સત્ય સમજી શકાય, અન્યથા અસત્ય હોય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જેની દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની મહિનતા હોય અને અજ્ઞાનનો ધોર અંધકાર છવાયો હોય. તેની અહિંસા વાસ્તવિક રીતે અહિંસા નથી અને તેનું સત્ય, સત્ય નથી. તેનો ઉપર ઉપરનો વ્યવહાર જાણે ગમે તેટલો સારો લાગતો હોય, પરંતુ તેને અંતરથી ઉડ્ડાવેલ વિવેકજન્ય સદાચારની દૃષ્ટિમાં મૂકી શકાય નહિ. પહેલાં વિવેકની જૂગિયા આવવી જોઈએ અને બાદમાં આચરણની જૂગિયા આવે છે. જગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે—

પદમં નાર્ણ તસો દયા, યદં ચિદ્વદ સચ્ચસંજય ।

અદ્યાણી કિં કાદો, કિં ધા નાદીય સેય-પાવર્ગ ॥

—દશવૈકાલિક, ૪/૧૦

અર્થાત—પહેલાં જાણ છે, વિવેક છે અને વિચાર છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ. જ્યારે જગમગે છે ત્યારે જ આચરણ આવે છે. અજ્ઞાની માણસ બિચારો શું કરી શકવાનો હતો? તેને ક્રિયાની શું ખબર પડે અને પાપની શું ખબર પડે? તે ધર્મ અને અધર્મ શું સમજી શકવાનો હતો?

આ પ્રમાણે આપણી સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે કે વ્યવહારમાં આપણે ગમે તે કહીએ, પરંતુ વાસ્તવમાં સત્યની પૃથ્થ-ભૂમિમાં સત્ય હોવું જોઈએ. સત્યની પાછળ લોભ, લાલચ અને વાસના હોવી જોઈએ નહિ. જ્યાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને વાસના વિદ્યમાન હોય અને મોઢેથી સત્ય બોલવામાં આવે, તો આગળ એ સત્યને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અસત્ય જ કહે છે. ભગવાન મહાવીર કહે છે કે:—

તદેવ કાર્ણ કાળત્તિ, પંડગં પંડમે સ્તિ ય ।

વાદિયં વાચિ રોગિત્તિ, તેર્ણ ચોરે સ્તિ નો વપ ॥

—દશવૈકાલિક સૂત્ર ૭/૧૨

દુર્ભાગ્યથી કાર્ણ માણસ કાણો કે અંધ છે. તેને માણસો ગોઠાક્ષી કે અંધ કહે છે. એવું કહેવું તે લોકદષ્ટિથી અસત્ય માનવામાં આવતું નથી, કારણ કે તે વાસ્તવમાં કાણો કે આંધળો છે અને તેને તેવી રીતે જ બોલાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીરની મર્મસ દષ્ટિ ખતાવે છે કે જો તમે કાણાને કાળા અને અંધને અંધ કહેશો તો તે ભાષા પણ અસત્ય ભાષા છે અને એવું કહેવાનો આપને કાર્ણ અધિકાર નથી.

તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે તમે અંધને અંધ કે કાણાને કાણો કહો છો ત્યારે તમારો ધરાદો સત્ય બોલવાનો હોતો નથી પરંતુ તમારા કથનમાં વ્યંગ અને ધૂણા ભળેલી હોય છે, તમે તેના ચિત્ત ઉપર આઘાત પહોંચાડવા ઇચ્છો છો, તેની હીનતાનો તેને બોધ કરાવી પોતાની મહત્તાનો અનુભવ કરવાની આસુરી વૃત્તિ તમારા અંત-

સ્તલમાં ઊઠાળા મારી રહી હોય છે. તમે તેને ચિત્તવવા, ગુસ્સે કરવા ઇચ્છો છો. આ દુષ્ટ મનોવૃત્તિ છે. જ્યાં આવી દુષ્ટ મનોવૃત્તિ હોય ત્યાં અંધને અંધ કહેવો કે કાણાને કાણો કહેવો કે રોગીને રોગી કહેવો તે સત્ય હોવા છતાં પણ સત્ય નથી. આમમની ભાષામાં તે અસત્ય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અંધને અંધ અને કાણાને કાણો કહેવો તે તથ્ય હોઈ શકે છે, પરંતુ સત્ય નથી. આ તથ્ય અને સત્યમાં જે અંતર ઠરવામાં આવ્યું છે તે સમજી લેવું જોઈએ. જે વાત જેવી હોય તેને તેવી જ કહી દેવી, પછી બન્ને તેના આધાર ગમે તે હોય, ગમે તે અભિપ્રાયથી તે કહેવામાં આવી હોય અને તેનું કળ પશુ ગમે તે આવતું હોય તેને તથ્ય કહે છે. તથ્ય કહી હિતકર હોઈ શકે છે અને કહી અહિતકર પણ હોય છે. જ્યારે તે અહિતકર હોય છે અને તેમાં હિંસા અને દ્વેષનું ઝેર મિશ્રિત હોય છે, ત્યારે તે અસત્ય બની જાય છે.

આ બધા વિવેચનનું તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે પહેલાં મનનું સત્ય આવતું જોઈએ. ત્યારે મનનું સત્ય આવી જાય છે ત્યારે વાણીનું સત્ય આવે છે.

સિક્કાંતની અર્થા આલે છે. અનેક વ્યક્તિ તે અર્થમાં ભ્રમ લે છે. તેમાં ઠાઈ સાધુ કે શ્રાવક પણ છે. અર્થના પરિણામે તેની અમુક ધારણા બંધાઈ જાય છે. માની સો કે તેણે જે ધારણા બાંધી લીધી છે તે જરાબર નથી, ખોટી છે. પરંતુ તે ખોટી ધારણાને તે સાચી માને છે અને સાચી માનીને જ તેનું ચિંતન અને મનન કરે છે. તેને ઠાઈ એવા ઉચ્ચ જ્ઞાની કે સાધક મળ્યા નહિ કે જે તેની ખોટી ધારણાને તોડી શકે અને તે પોતાના વિચારોનું સમર્થન કરી રહ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં તમે તેને સમ્યગ્દષ્ટિ કહેશો કે મિથ્યાદષ્ટિ ?

આજની સ્થિતિમાં તો આ પ્રશ્નો ઉત્તર સરળ છે. આપ શીઘ્ર ક્ષી રેશો કે અમુકે શાસ્ત્રનો આ અર્થ કર્યો તેથી ઉત્સુક-પ્રરૂપણા થઈ ગઈ. અમુકે એ કહ્યું તો આમ થઈ ગયું કે તેમ થઈ ગયું. પરંતુ આપણે સૈદ્ધાંતિક ઉત્તર મેળવવો છે.

આપણે બરાબર સમજી લેવું જોઈએ કે સત્ય એક વસ્તુ છે અને સત્યની દૃષ્ટિ બીજી વસ્તુ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં સત્યની દૃષ્ટિ હોય છે. તેને પોતાનો દૃષ્ટિકાણ હોય છે. તેની યાત્રા સત્ય માટે હોય છે. તે જે કંઈ અહણ કરે છે, તે સત્યના રૂપમાં જ અહણ કરે છે, છતાં પણ બની શકે કે તે સત્ય ન હોય. પરંતુ તેની એટલી મોટી તૈયારી છે અને એટલા મોટા વિચારોની જૂમિકા છે કે જ્યારે પણ તેને સત્ય મળશે ત્યારે તેને પોતાના અચાન, અહંકાર, પ્રતિજ્ઞા અને કહેલા વચનોનો કાંઈ આગ્રહ રહેશે નહિ. તે જરા પણ અચકાયા વિના સત્યને અહણ કરી લેશે.

જ્યારે મનુષ્ય સર્વજ્ઞતાની જૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે જ તેમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોય છે, ત્યારે જ તેમને ઉત્તમવર્ણન પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ તેમને પરિપૂર્ણ વાસ્તવિક સત્યનો પતો લાગે છે. પરંતુ તેની નવેની જૂમિકા છે, ત્યાં શું છે? જ્યાં સુધી વિચાર સત્યને આઠા આપે છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય વિચારે છે અને આચરણ કરે છે. છતાં પણ અંતર છે કે વિચારતાં વિચારતાં અને આચરણ કરતાં કરતાં એવી ધારણાઓ બની જાય કે જે સત્યથી વિપરીત હોય. પરંતુ જ્યારે પણ સત્યની ઝાળખાણ થઈ જાય અને જૂઠા માલૂમ પડી જાય અને એમ સમજાય કે આ વાત ખોટી છે તો તેને એક દણ માટે પણ પોતાના હૃદયમાં રાખો નહિ અને સત્યને અહણ કરી લેો. જુલને જૂલ રૂપે સ્વીકારી લેો. આ સત્યની દૃષ્ટિ છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિની જૂમિકા છે.

હા! ગુણરચનામાં સત્ય મહાન્ત હોય છે, પરંતુ ત્યાં પણ ક્ષતિઓ

રહે છે, ભૂલો થાય છે. પરંતુ ઇતિ કે ભૂલ ચંદો એક વાત છે અને તેને માટે આગ્રહ રાખવો એ બીજી વાત છે. મમ્યગ્દષ્ટિ ભૂલ કરવા છતાં પણ તેને માટે આગ્રહ રાખવો નથી. તેનો આગ્રહ તો સત્ય માટે જ હોય છે. તે અસત્યને અસત્ય જાણીને તેને માટે કદી પંચ આગ્રહશીલ જનતો નથી. જ્યારે તેને સત્યનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે પોતાની પ્રતિક્ષાને જોખમમાં નાખીને પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દે છે કે—‘પહેલાં મેં આમ કહ્યું હતું, આ વાતનું સમર્થન કયું હતું અને હવે આ સત્ય વાત મારી સામે આવી છે તો હું તેનો અસ્વીકાર કેવી રીતે કરું? આ પ્રમાણે તે તે જ હાથથી સત્યનો સ્વીકાર કરવા ઉદ્યત બની જાયો. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સત્યની દષ્ટિ છે ત્યાં સત્ય છે અને જ્યાં અસત્યની દષ્ટિ છે ત્યાં સત્ય નથી.

જીવનના માર્ગમાં કયાંય સત્યનો અને કયાંય અસત્યનો ઢગલો પડેલો નથી, કે તેને લાવી શકાય. સત્ય અને અસત્ય તો મનુષ્યની પોતાની દષ્ટિમાં જ રહેલાં છે. આ જ વાત નંદીસૂત્રમાં કહી છે કે:—

एभाणि मिच्छादिद्विस्स मिच्छत्तपरिग्गहिपाइं मिच्छासुयं,
एभाणि वेय सम्मविद्विस्स सम्मत्तपरिग्गहिपाइं सम्मसुयं ।

કયું શાસ્ત્ર સાચું છે અને કયું શાસ્ત્ર ખોટું છે? જ્યારે આ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો, તો એક ધણું મોટું નિરપણુ આપણી સામે આવેલું છે. આ સંબંધી ધણી ગંભીરતા-પૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

શાસ્ત્ર સ્વયં તો જરાબર છે, પરંતુ તેનું નિરપણુ તો મદ્ય કરનાર દ્વારા જ થાય છે. મદ્ય કરનારાઓની ભૂમિકા બિન બિન હોય છે અને તે દારણથી તેનું નિરપણુ પણ બિન બિન પ્રકારે થાય છે. એ નિરપણુમાં બિનતા જ હોય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વિરહતા પણ જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રના અણસ તો તે જ

છે, છતાં પણ તેનો એક અર્થ પૂર્વ તરફ જાય છે અને બીજો પશ્ચિમનો માર્ગ પકડે છે. તેનું શું કારણ છે? અને એવી પરિસ્થિતિમાં તે શાસ્ત્રને સમ્યક્શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે કે મિથ્યાશાસ્ત્ર?

• ભગવાન મહાવીર કહે છે કે જો સાધકની દષ્ટિ સત્યમયી હોય, તે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય અને સત્યના પ્રકાશથી તેણે પોતાના મનના દરવાજા ખોલી રાખ્યા હોય તો તેને માટે તે શાસ્ત્ર સમ્યક્શાસ્ત્ર છે. તેથી ઉલટું મિથ્યાદષ્ટિ માટે તે જ શાસ્ત્ર મિથ્યા શાસ્ત્ર બની જાય છે, કારણ કે તેની મિથ્યાદષ્ટિ તેને મિથ્યારૂપે જ ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરનારની દષ્ટિ જ શાસ્ત્રને સમ્યક્ કે મિથ્યા બનાવી દે છે. જો દષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો તેની દ્વારા જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે તે સમ્યક્ જ હોય છે; અને જો દષ્ટિમાં મિથ્યાત્વ હોય તો તે જે કંઈ ગ્રહણ કરે તે બધું મિથ્યા રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે વસ્તુનું મનુષ્યની દષ્ટિ એક સંયો છે, જ્યાં સત્ય અને અસત્ય ઢાળી શકાય છે. આ પ્રમાણે આપણી પાસે જીવનની એક કળા વિદ્યમાન છે, કે જેની દ્વારા આપણે ઝેરને અમૃત અને અમૃતને ઝેર બનાવી શકીએ છીએ.

ભગવાન મહાવીરની પાસે એક તરફ ગૌતમ સ્વામી, સુધર્મા સ્વામી અને જંબૂ સ્વામી સાધક રૂપે આવ્યા હતા. તેમણે ભગવાનના સંસર્ગથી પોતાનું જીવન ઉજ્જવળ બનાવ્યું, તેમના જીવનમાં પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો. ભગવાન પાસે બીજા બાળુ ગૌશાલક પણ આવ્યો. તે નિરંતર ૭ વર્ષ સુધી તેમની સાથે રહ્યો, પરંતુ પરિણામ શું? તે બીજા વાર ભગવાનને મળ્યો તો ભગવાનના શિષ્યોને મારવા માટે તૈયાર થયો અને બે સાધુઓ ભસ્મ કરી દીધા. આ પ્રમાણે સ્વયં ભગવાન મહાવીર ગૌતમ વગેરે માટે તો સત્ય બન્યા, પરંતુ ગૌશાલક અને તેના જેવા બીજાઓ માટે ન બની શક્યા. ગૌતમ

અને બીજા સાધકોને ભગવાન દ્વારા મોક્ષ કે સ્વર્ગ મળ્યા, પરંતુ તેમનાથી વિપરીત દહિવાળાઓને નરકનો માર્ગ મળ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુ તો નિમિત્ત માત્ર છે. ભગે શાસ્ત્ર હોય, વાણી હોય, વ્યક્તિ હોય, પરંતુ તે બધાં નિમિત્ત છે. સાક્ષાત્ ભગવાન પણ આપણે માટે ભગવાન છે, પરંતુ અંતની મિથ્યાદૃષ્ટિ માટે ભગવાન નથી. તમે જો ભગવાન પાસેથી પ્રકાશ મેળવ્યો હોય, ચુર પાસેથી પ્રકાશ મેળવ્યો હોય, પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેનું કારણ એ જ છે કે તમને સમ્પૂર્ણદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, સત્ય દૃષ્ટિ તમે મેળવી છે. અને બીજાઓ તેમની સાથે ધૂણા કરે છે કે દેવ રાખે છે તો સમજવું કે તેનું કારણ તેની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને ભગવાન કે ચુર બધા તટસ્થ રહે છે. દુનિયામાં માણસો પાસે જોવા કેમેરા હોય છે એવું ચિત્ર તે ખેંચી લે છે. જેના મનનો કેમેરા સાફ હોય છે તેની આંદર સાફ ચિત્ર ખેંચાય છે અને જેનો કેમેરા મલિન અને ગંદો હોય છે તેની આંદર બેડોળ ચિત્ર ખેંચાઈ જાય છે. તેથી કેમેરા મુખ્ય છે. જો તમારા મનનો કેમેરા બરાબર હશે અને તે સત્યનો પ્રકાશ ઝીલી શકે તો ભગવાન અને શાસ્ત્રોથી સત્ય ઉપલબ્ધ થઈ શકશે. આપને સર્વત્ર સુગંધ મળશે, દુર્ગંધ મળશે નહિ તેથી ઉલટું જેના મનનો કેમેરા બરાબર નહિ હોય અને જો તે કેમેરાનો બરાબર ઉપયોગ કરતા આવડતો નહિ હોય તેને સત્ય ઉપલબ્ધ થવાનું નથી, તેને ક્યાંવધી પણ સુગંધ મળવાની નથી. ગૌરાલક ૭ વર્ષ સુધી ભગવાન સાથે રહ્યો છતાં પણ ભગવાનને ભગવાન રૂપે મેળવી ન શક્યો અને ધોળકા કરી કે હું જ સાચો છું અને ભગવાન ખોટા છે.

વાસ્તવમાં મનુષ્યનું ચિંતન જ મુખ્ય છે. ભગવાનની નોંધણી છે, જે શાસ્ત્ર છે, તે સ્વયં તો સત્ય છે અને તટ્ય છે,

પરંતુ હે સાધક ! જ્યારે તું તારા મનને ઘોષીને સાફ કરી ઘર્ષિત્યારે જ તે તારે માટે સત્ય અને તથ્ય બનશે. તારું મન સત્યને ગ્રહણ કરવા માટે તૈયાર હશે તો સંસારના જે શાસ્ત્રો છે, તે સર્વે તારે માટે સત્યનું રૂપ ધારણ કરી લેશે. તું શાસ્ત્રની વહેંચણી કરવા નીકળી પડ્યો છે, તે તો ઠીક છે, પરંતુ સૌથી મહત્વની વાત તો એ છે કે તારી અંદર સત્ય વિદ્યમાન છે કે નહિ ? જો તારી અંદર સત્ય વિદ્યમાન હશે, તો તને સંસારમાં પણ સત્ય મળશે. જો તારી અંદર સત્ય હશે નહિ, તો તને ક્યાંયથી પણ સત્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ, સમગ્ર સંસાર તારા માટે અસત્ય બની જશે.

સંસારના પદાર્થો તો આવે છે અને જાય છે. તેમાં શાસ્ત્ર, સાધુ અને ગુરુ વગેરે પણ સમાવેષ્ટ છે. તેઓ સ્વયં કોઈ પુણ્ય કે પાપ મૂકતા જતા નથી. પરંતુ તે પદાર્થો કે શાસ્ત્રોને જોયા પછી જે શુભ કે અશુભ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ આપણા મનને પ્રભાવિત કરતી રહે છે. કોઈ પણ શાસ્ત્રના અધ્યયન પછી કે સત્પુરુષના દર્શન પછી જ્યારે મનમાં શુભ વૃત્તિઓ જાગે છે તે વખતે આપણું મન પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે; પુણ્યમય બની જાય છે. અને તે જ પદાર્થથી ખીજા કોઈના મનમાં જે ધૂણા, દેવ કે અદ્વંકાર જનમતા હોય અને તે અશુભ વૃત્તિઓને ગ્રહણ કરી લેતો હોય તો તે પાપનો સંગ્રહ કરી લે છે. તે પોતાના જીવનને સ્વયં ખરાબ રૂપે ઢાળી દે છે.

જૈન ધર્મે એક ઘણી મહાન વાત કહી છે. તે કોઈ પણ રમૂજ પદાર્થ, શાસ્ત્ર અને ભગવાન રૂપે સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરતો નથી, પરંતુ તે તો સાધકની પોતાની ભૂમિકામાંથી જ નિર્ણય કરે છે. જોને સત્યની દૃષ્ટિ મળી છે, તે ગુરુ પાસેથી સત્ય ગ્રહણ કરી શકશે અને જો દૃષ્ટિમાં અસત્ય ભર્યું હશે તો તે ગુરુ પાસેથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. આ પ્રમાણે સૌથી પહેલાં પોતાની ભૂમિકા તૈયાર કરવાની છે. ભૂમિકા તૈયાર નહિ હોય તો કંઈ પણ થવાનું નથી.

એક ચોર કંચાંચથી પાણીદાર સુંદર ઘોડી ચોરી લાવ્યો. તેણે ઘોડીને લાવીને ઘરમાં બાંધી દીધી, પણ તેના ઉપર સવારી કરી શક્યો નહિ. કારણ તેને ડર રહેતો કે કંચાંચ પકડાઈ જાઉં તો ? પરંતુ વળી વિચાર્યું કે ઘોડી ઉપર હું બેસી પણ ન શકું, સવારી કરી ન શકું તો તે મારે શું કામની ? અંતે તેણે ઘોડી વેચી નાખવાનો વિચાર કર્યો.

કોઈ જગ્યાએ પશુઓનું પ્રદર્શન હતું. ચોર ઘોડી લઈને લાં ગયો. તે ઘોડીને મેળાની વચ્ચે નહિ રાખતાં, છેડે છેડે ફરવા લાગ્યો. અને જે કાર્ક સામે મળતું તેને પૂછતો કે ઘોડી ખરીદવી છે ?

એક માણસની દષ્ટિ ધણી સને જ હતી. તે જાણી ગયો કે આ ચોર છે અને તેથી જ આટલી સુંદર ઘોડીને વેચવા માટે કિનારે કિનારે ચાલે છે, પરંતુ માણસોની વચ્ચે આવી શકતો નથી. અવશ્ય તેણે ઘોડી ચોરેલી હોય એમ લાગે છે. ઝોતું વિચારી તે માણસ તેની પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું—“આ ઘોડી કાની છે ?”

ચોર બોલ્યો—“મારી છે.”

“તમારે તે વેચવી છે ?”

“હા, વેચવા માટે તો લાવ્યો છું” ઉત્તર મળ્યો.

“ઠીક, શું કિંમત લેશો ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી ચોર મૂંઝવણમાં પડી ગયો. તેણે ઘોડી ખરીદી ન હતી, તેથી તેને ઘોડીની કિંમત કેટલી લેવી જોઈએ તેનું જ્ઞાન હતું જ નહિ. તેથી તે ઉચિત કિંમત બતાવી શક્યો નહિ. પરંતુ ઘૂપ રહેવાથી કામ બને તેમ ન હતું. તેથી તેણે વિચારીને અમુક કિંમત બતાવી દીધી.

કિંમત સાંભળીને ખરીદનાર સમજી ગયો કે તેનાં બાપ-દાદાએ પણ કદી ઘોડી રાખી નથી. આ ઘોડી ખરેખર ચોરીનો માલ છે. છતાં પણ ખરીદનારે મંભીરતાપૂર્વક કહ્યું—“કિંમત તો ધણી વધુ છે, પરંતુ ઘોડી ધણી સુંદર છે, તેથી હું ઘોડીની કિંમતની પરવા

કરતો નથી. પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેવી એ જેવામાં સુંદર છે, તેવી ચાલમાં પણ સુંદર છે કે નહિ ? ”

ચોરે કહ્યું—“ જહુ સારું. સવારી કરીને તેની ચાલ જોઈ લો.”

ખરીદનારે પોતાનો હુકો ચોરના હાથમાં આપીને કહ્યું, તમે આને જરા પકડી રાખો તો હું હમણાં ઘોડીની ચાલની પરીક્ષા કરી લઉં છું.

હુકો હાથમાં આવ્યો તેથી ચોરને મનમાં વિશ્વાસ પેસી ગયો. ખરીદનાર ઘોડીની પીઠ ઉપર ચઢી ગયો અને જેવી તેણે એડી મારી કે ઘોડી હવાની પેઠે ઉડી.

ચોર પાછળ પાછળ ભાગ્યો, પરંતુ ખરીદનારે તેને નાળિયેર પરખાવી દીધું કે “ શા માટે મારી પાછળ આવે છે ? આ ઘોડી તારી નથી. નકામે માર્શિક બનીને ફરે છે ? ખચરદાર, પાછળ ન આવતો, નહિ તો સોસલું પકશે ’

ચોરને ઘેર ધંદી ચોર. ફાણ ફાળી ફગિયાદ કરે ? અંતે તે હુકો લપ્તે પડેલે મોઢે ઘેર પાછો આવ્યો. પાડોશીએ પૂછ્યું—“ કેમ ભાઈ ! આવી ગયા ? ઘોડી કેટલામાં વેચાઈ ? ”

તેણે મન વાળીને કહ્યું—“ જોટલામાં ખરીદી હતી તેટલામાં જ વેચી નાખી.”

પાડોશી—“ નફો કાંઈ ન મળ્યો ? ”

ચોરે ઉત્તર આપ્યો—“ નફામાં આ હુકો મળ્યો. ઘોડી તો જેવી આવી હતી તેવી જ ચાલી ગઈ. કાળજી બાળવા માટે આ હુકો હાથમાં રહી ગયો.”

આચાર્યેએ આ રૂપક બતાવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કારના પદાર્થો તો જેવાં આવે છે તેવા જ ચાલ્યા જાય છે. તેની અંદર કંઈ નફો નુકસાન હોવું નથી. માનવીની જે ભાવના હોય છે, તેનાથી જ પુણ્યનો નફો અને પાપનું નુકસાન થાય છે. મનુષ્ય અહીં શું લપ્તે આવ્યો છે ? અને અહીંથી જરો તો પણ શું લપ્તે જરો ? બહુ અહીં જ છોડીને ચાલ્યો જરો. પરંતુ પોતાની બાલી કે ખરાબ વૃત્તિઓના સંસ્કાર અવશ્ય સાથે જાય છે. વૃત્તિઓ સારી રહે તો તેની દ્વારા પુણ્યનો મહાન પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઈ જાય

છે અને જે વૃત્તિઓમાં ધૃષ્ટાં, દ્વેષ, મમતા, ક્રોધ, માન, માય અને લોભ હોય તો માથુસ પાપના અંધકારમાં વિલીન થઇ જશે. કહેવાનું એ છે કે સંસારના પદાર્થો તો આંવે છે અને જાય છે. તે ક્રમ તો ચાલુ રહે છે, પરંતુ તેથી આપણું કાંઈ સુધરતું કે બગડતું નથી. તે પદાર્થો પ્રત્યે આપણી જે ભાવનાઓ હોય છે, તેનાથી શુભ કે અશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે:—

न कामभोगा समयं उर्वेति, न यावि भोगा विगदं उर्वेति
जे तप्पओत्तो य परिग्गहो य, सो तेसु मोहा विगदं उवेइ ॥

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૩૨/૧૦૧

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરનો માર્ગ એક પરમ સત્યનો ઉપદેશ આપે છે. અંતે સાત્ત્વની, ભગવાનની કે કાંઈ પણ વ્યક્તિની ઊંચાઈ માણૂંમ કરવા માટે તમારે તમારા મનને ઊંચું બનાવવું પડશે, સંકલ્પને પવિત્ર બનાવવો પડશે ત્યારે જ સત્યની ઉપસાધિ થશે. જે સત્યને ગ્રહણ કરવાની તૈયારી નહિ હોય, મિથ્યાત્વ કે અંધકારમાં ફસાયેલા દરેક, તો સાક્ષાત્ ભગવાન મળવા છતાં પણ તેને ભગવાન રૂપે માની શકશે નહિ.

તાત્પર્ય એ છે કે જેને આપણે બ્યવહારની ભાષામાં સત્ય કહીએ છીએ તે કદી સિદ્ધાંતની ભાષામાં અસત્ય પણ હરે અને બ્યવહારમાં કદી અસત્ય કહીએ છીએ તે સત્ય બની જાય છે; તેથી સત્ય અને અસત્યની દૃષ્ટિજ પ્રધાન વસ્તુ છે. જેણે સત્યની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે વાસ્તવમાં સત્યનો આરાધક છે. સત્યની દૃષ્ટિ કહો કે મનનું સત્ય કહો, બન્ને એક જ વાત છે. એ મનના સત્યના અભાવમાં વાણીનું સત્ય મૂલ્યહીન થઇ જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ કાંઈ કાંઈવાર ધૂર્તિતાનું ચિન્હ પણ બની જાય છે. તેથી જેને સત્ય-ભગવાનની આરાધના કરવી હોય, તેણે પોતાના મનને સત્યમય બનાવતું જોઇએ, સત્યની પાછળ વિવેકને જાગ્રત કરવો જોઇએ.

दुर्गमपथस्तत् कवयो वदन्ति ।

ન્યાં સુધી વાણીના સસનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી કાર્ષ્ણાસ દેવ નથી; આપની અને મારી સામે કાર્ષ્ણ સંઘર્ષ નથી. છતાં પણ થોડીક અટપટી વાતો છે, કે જે આપણી સામે આવે છે અને જેને માટે વિવેક અને વિચારની અપેક્ષા રહે છે. ખોલવાના સસ સંબંધી પણ કાર્ષ્ણ કાર્ષ્ણિય મુશ્કેલી ભરેલી સમસ્યાઓ ઉપ-સ્થિત થઈ જાય છે અને તેને માટે આપણે માટે શાસ્ત્રોનો નિર્ણય લેવો આવશ્યક બની જાય છે.

સાધારણ રીતે સસનો વિષય સરળ સમજવામાં આવે છે અને ઝટપટ તેના ઉપર નિર્ણય આપી દેવામાં આવે છે; પરંતુ ન્યાં સુધી સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્ન છે, મનુષ્યના ચિંતન અને મનનનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્ન ઝટસો બધો સરળ નથી. સસ માટે એવું બનતું નથી કે ઉતાવળથી નિર્ણય આપી દેવામાં આવે અને વાત ત્યાંજ સમાપ્ત થઈ જાય. હજારો વર્ષોથી મનુષ્યો નિરંતર ચિંતન કરતા આવ્યા છે અને મહાપુરુષો પાસેથી પ્રકાશ મેળવતા આવ્યા છે, છતાં પણ અંધારૂં તેમની પાસે આવીને ઉભું રહે છે, તેમને માર્ગ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આપણે સસને શા માટે ગ્રહણ કરવું જોઈએ? આપણને કે આપણા સાથીઓને સસ મળ્યું છે કે નહિ? અથવા જેમણે જે કાર્ષ્ણ કૃત્યું છે તે સસ છે કે નહિ? વગેરે ગંભીર પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થાય છે.

મેં કહ્યું છે કે સત્યનો માર્ગ મગજનો ધણો મુશ્કેલ છે અને બ્યારે આપણે સિદ્ધાંત ઉપર વિચાર કરવા લાગીએ છીએ ત્યારે બાણી શકાય છે કે આપણે આગળ વધવા પ્રયત્નો કરીએ છીએ, છતાં પણ સત્યના માર્ગનો નિર્ણય, કરવો મુશ્કેલ પડી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં આપણે આપણી કલ્પનાઓના બંજન ઉપર સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરવા બેસી જઈએ છીએ, પરંતુ તેમ કરવાથી આપણી કલ્પનાઓ આપણા માટે કાર્ષ સાચા માર્ગ નિયત કરી દેતી નથી, પરંતુ તે તો ઉલટી વધુ સરળ બનાવે છે અને આપણે શૂંચવધુમાં પડી જઈએ છીએ. ભારતના એક ઋષિએ કહ્યું છે કે:—

ક્ષરસ્ય ધારા નિશિતાં દુરત્યયા,
દુર્ગમપથસ્તત્ કથયો ઘદન્તિ ।

અર્થાત્—સત્યનો માર્ગ જરીની ધાર જેવો છે, તરવારની ધાર જેવો તીખો છે. જેને તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું છે, તે અસાવધાનીથી ચાલતો નથી. તેના ઉપર ચાલવા માટે મહાન તૈયારીની આવશ્યકતા રહે છે, પોતાને એકાગ્ર અને તન્મય બનાવવાની જરૂરત રહે છે. તરવારની ધાર ઉપર ચાલતાં જતાં પણ અસાવધાની થઈ જાય, તો તે ધાર પગમાં લાગી જાય છે, રક્ત વહેવા લાગે છે, અને મનુષ્ય પીડાથી વશીભૂત બની જાય છે.

એ ઋષિ આગળ કહે છે કે સત્યનો માર્ગ એ છે... કે જેને મોટા મોટા વિદ્વાનો દુર્ગમ બતાવે છે. તેથી જો તમે તે માર્ગ ઉપર ચાલવા ઇચ્છતા હો તો તૈયારી કરીને ચાલો, વિચાર અને ચિંતનનું બધું સાધે રાખીને ચાલો. જો અસાવધતાથી ચાલશો તો માર્ગ મગજે નહિ અને તમે ઉન્માર્ગે ચડી જશો. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

किं कर्म किमकर्मेति, कथयोऽप्यत्र मोक्षितः ।

કાર્ષ કાર્ષ વાર એવી સ્થિતિ બની જાય છે કે કર્મ શું છે

અને અકર્મ શું છે, કર્તવ્ય શું છે અને અકર્તવ્ય શું છે, સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે, આ પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવામાં, તેનો નિર્ણય કરવામાં મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ મોહમાં પડી જાય છે. સાધારણ જનતા તો મોહમાં પડેલી છે જ, પરંતુ વિદ્વાનો પણ એ જ શ્રેણીમાં આવી જાય છે. વાસ્તવમાં આ તે વિદ્વાનો કે તેમની વિદ્વતાનો દોષ નથી, સત્યની દુસહતા જ તેમના મોહનું કારણ હોય છે. તેથી આપણે સત્યની અમર્યાદિત જટિલતાનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ. એક આચાર્યે કહ્યું છે કે:—

કાં ન વિમુહ્યતિ જ્ઞાન્નસમુદ્રે ।

સત્યનો સાગર અમર્યાદિત અને અપાર છે તેમાં જહાંગ મારવી સહેલી નથી. કાંઈ કાંઈ અસાધારણ ધીવર-જાની જ તેમાં જહાંગ મારી સફળતા કિનારે પહોંચી શકે છે. સાધારણ માણસનું તે કામ નથી.

સત્ય સંબંધી પૂરી તૈયારી સાથે જે વિચાર કરવા પુરુષો હોય, તેણે સત્ય પ્રત્યે નમ્ર બનવું જોઈએ. પછી જે નિર્ણય આવે તેની સામે પોતાનું અભિમાન ઉત્તું કરવું જોઈએ નહિ. જો તમે સત્યની સામે અહંકારને રાખશો તો સત્યનું દર્શન થશે નહિ. આપના અહંકારના કાળા પડછાયામાં સત્યનું ઉજ્જવળ રૂપ છુપાઈ જશે. સત્યને બદલે અહંકાર જ આપને મળશે અને એ રીતે આપનો અહંકાર આપને ઠગશે.

આપણા એક સંતે તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે સત્યનો માર્ગ તો તરવારની ધાર કરતાં પણ વધુ દુર્ગમ છે. સંત આનંદધનજી કહે છે કે:—

ધાર તરવારની સોલિલી, દોલિલી,
ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;

ધાર પર નાચતા દેખ બાજીરા,

સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.

—૭. અનંતનાથની સ્તુતિ

સંત આનંદધનજી કહે છે કે—એ ભગવાનની સેવા ઘણી મુશ્કેલ છે. તે સેવા ધૂપ-દીપની સેવા નથી, ધરાવવાની સેવા નથી અને માથું નમાવવાની પણ સેવા નથી. આ બધી સેવાઓ તો ઘણી સહેલાઈથી થઈ શકે છે અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તેનું કંઈ ફેલાવું પણ નથી. પ્રભુના માર્ગ પર ચાલવું, સત્યના માર્ગ ઉપર ચાલવું તે જ પ્રભુની કે સત્યની ઉપાસના છે.

આજકાલ સમાજે સ્થૂળ સેવાનું રૂપ પકડી લીધું છે. આ રૂપ નાદકીય ઢંગથી જીવનમાં ઉતરી ગયું છે. માથુસો આ રૂપ ઉપર જ મુગ્ધ બનેલા છે. અને એથી આગળ કંઈ વિચાર પણ કરતા નથી. પરંતુ સંત આનંદધનજી કહે છે કે અમુક રીતે ઉકલું બેસવું. માથું નમાવવું કે કોઈ વસ્તુ અસ્થામાં ચઢાવવી વગેરે સેવાઓ તરવારની ધારથી તેજ નથી. બધું તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું, નાચવું અને ઊછળવું-ફૂલવું તો સહેલું છે, મુશ્કેલ નથી. તેઓ શરીરની વિશેષતાઓ છે. શરીર ઉપર નિર્બળ કરી લેવાથી તરવારની ધાર ઉપર નાચી શકાય છે અને હજારો માણસોની તાળાઓનો ગડગડાટ અને હર્ષનાદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ જિનેશ્વરદેવની સાચી સેવા કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

સંત કહે છે કે, તરવારની ધાર ઉપર તો સાધારણ માણસ અને બહુગર પણ નાચી શકે છે અને ચોતાનો તમાસો બતાવી શકે છે, તે તો સાધારણ વાત છે, પરંતુ સેવાની ધાર એટલી બધી તેજ હોય છે કે તેના ઉપર દેવતાઓના પગ પણ ટકતા નથી. દેવતાઓની એવી શક્તિ છે કે માણસો તેમની શક્તિથી મુગ્ધ થઈ પાગલની પેઠે તેમની પાછળ દોડે છે, ધર્મ અને અધર્મને

દુર્ગમપથરતત્ વદન્તિ

અમેરાપ્રગે ચક્રાવી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે દોડધામ મચાવે છે, પરંતુ ઇશ્વરીય સેવા માટે તો તે દેવતાઓની શક્તિ પણ દીન બની જાય છે. એક દષ્ટાંતથી સમજી શકાશે:—

જ્યારે ભગવાન મહાવીર દશાર્જુન નગરની બહાર બાગમાં પધાર્યા અને તેમના પધારવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજા દશાર્જુ-ભદ્રના હૃદયમાં ભક્તિ અને પ્રેમનો સાગર ઉછળવા લાગ્યો. પ્રમોદ અને ઉત્સાસથી તેમનું મન ઝગમગી ઊઠ્યું પરંતુ આ ભક્તિ, પ્રેમ, પ્રમોદ અને ઉત્સાસની પાછળ અહંકાર પણ ચુપચાપ મનમાં ઘૂસી ગયું. રાજા વિચારવા લાગ્યા કે—“પ્રભુ પધાર્યા છે. આરાધ્ય દેવનું આગમન થયું છે, જીવનને પ્રકાશ આપનાર ભગવાનનું પદાર્પણ થયું છે, હું ત્યાં જઈને તેમના ચરણોમાં માથું ઝૂકાવીશ, તેમને વંદન કરીશ અને ભવોભવના બંધનો તૂટી જશે. હું તે પ્રભુના ચરણોમાં જાઉં તો એવી રીતે જાઉં કે પહેલાં એવી રીતે કાર્ધ ગયું ન હોય અને ભવિષ્યમાં પણ દોષ એ રીતે જઈ ન શકે.”

મનુષ્યનું મન ધણું વિચિત્ર છે, તે અનંત અનંત કાળને બાંધવા માગે છે. તે વિચારે છે કે હું એવું કાર્ધક કરું કે જે અત્યાર સુધી કાર્ધ એ ક્યુન ન હોય અને ભવિષ્યમાં કરી પણ ન શકે. આમ કરું, તેમ કરું પરંતુ આ ક્ષુદ્ર માનવ ! તું કાણ માત્ર છે ? તું તો એક સાધારણ માટીનું પૂતળું છે. તારા જીવનમાં જે કાર્ધ ભૌતિક શક્તિઓ છે, સંપત્તિ છે અને તારા જે કાર્ધ પ્રયત્નો છે, તે સર્વે નાના વર્તુળોમાં ઘેરાયેલાં છે. છતાં તું એવું કરવા ઇચ્છે છે કે જેની અનંત જૂતકાળ અને અનંત ભવિષ્ય કાળમાં તુલના ન થઈ શકે ? તું તારા ક્ષુદ્ર જીવનની ક્ષુદ્ર એણાઓથી અનંત-અનંત જૂત અને ભવિષ્યને આકાંક્ષે કરવા ઇચ્છે છે, તેને બાધી રાખવા ઇચ્છે છે ?

રાજા દશાર્જુભદ્રના મનમાં એવી વૃત્તિ જાગી ઊઠી. જે ભક્તિની

* છની લેવા, ઘેરી લેવા.

મીડી અને મધુર લહેરમાં વહીને મનુષ્ય જીવનનો પ્રચારત માર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે બકિતને રાજ્ય સ્થૂળ ભૌતિકતાનું રૂપ દેવા તૈયાર થઈ ગયા. પછી શું જોઈએ ? હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવનગ સેના તૈયાર કરવામાં આવી. તેણે આ બધાને દર્શનનું રૂપ આપી દીધું. મનુષ્યના મનને વિકારમયી વૃત્તિઓ ઘેરી લે છે.

ભગવાન મહાવીરનું સમવસરજી લાગેલું છે, સત્યનો પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે અને યાનની ગંગા વહી રહી છે, ત્યારે બીજા બાળુ દશાર્જુનદ્રને બકિત ખોટા રૂપમાં ઘેરીને ઉભી છે.

આ બધું ઇન્દ્ર જાણી લે છે. ઇન્દ્ર વિચાર કરે છે કે—
“રાજાના મનમાં ભગવાન પ્રત્યે બકિત તો જાગી છે, પરંતુ તે બકિતની પાછળ અહંકાર આવેલો છે, તે તો ઝેર જોવો છે. તે ઝેર અમૃતમાં ન પ્રવેશી જાય તે ખ્યાન રાખવાની જરૂર છે તેથી રાજાને અને તેમની હારા અસારને સાચો માર્ગ બતાવવાની જરૂર છે. એવું વિચારી ઇન્દ્રે પશુ પ્રજાના ચરણોમાં આવવાનું નક્કી કરી લીધું.

આ બાળુ રાજા અમૃતપૂર્વ તૈયારી કરી રવાના થયા. તેઓ પોતે પોતાનો વૈભવ જોઈને મુગ્ધ બની ગયા. પોતાનું ઐશ્વર્ય જોઈને સ્વર્ગ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે મેં જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે પૂરો થઈ ગયો.

પરંતુ આ શું ? સામેથી ઇન્દ્રનો સખવેલો હાથી આવી રહ્યો છે. દેવી વૈભવનો અસીમ સાગર ઉછળતો, જીપકોતો આવી રહ્યો છે દેવોના વૈભવનું શું પૂછવાનું હોય ? વિચાર થયો કે તેનો વૈભવ બનાવતા તેમને વાર લાગતી નથી.

આ અલૌકિક સ્વર્ગીય વૈભવ રાજા દશાર્જુનદ્રની સામે આવ્યો તો તેની સર્વે તૈયારીઓ, તેનો બધો વૈભવ ફીકો પડી ગયો. તેને એવું લાગવા માંડ્યું કે જાણે કે કોઈ દરિદ્ર અને નગવ્ય બકિતની

આ તેવારી કરેલી ન હોય ! તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે આ કાણુ આવ્યું ? એટલામાં તો દેવતાઓનો અવાજ આવવા લાગ્યો કે અમે તો મોઢી સ્વારી જે પાછળ આવી રહી છે તેની ધ્વજા હિઠાવનાર છીએ. અમે તો કાંઈ ગણતરીમાં નથી. સ્વર્ગાધિપતિ દેવરાજ દેવેન્દ્રની સ્વારી તો હજી પાછળ આવે છે.

રાજા દશાર્ણભદ્ર આ બધું જોઈને અને સાંભળીને આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. તેઓ મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે આને મને મારા અભિમાનનો ખરાબર ઉત્તર મળી ગયો છે. આ ઈન્દ્ર આવ્યા છે તે મારા અભિમાનના ચૂરેચૂરા કરવા માટેજ આવ્યા છે. જ્યારે ઈન્દ્રની સાધારણ સવારી—જે આગળ દેખાઈ રહી છે—તેનું રૂપ આવું છે તો પાછળથી તો કાણુ જાણે કેટલો મોટો વૈભવ હશે !

રાજા આગળ વધ્યા અને યથાસ્થાને પહોંચી ગયા. રાજા જ્યારે મનુના ચરણોમાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમના દિલના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. તે ક્ષત્રિય માન-ભંજ થઈ ગયા. અને જાણે કે લોહી સૂકાઈ ગયું હોય એવા બની ગયા. પરંતુ જ્યારે અંધકારમાં પડતાં પડતાં તેમને પ્રકાશનું એક કિરણ હાથ લાગી ગયું તો તેઓ બોલી ઊઠ્યા—હીક છે. ઈન્દ્રે મને આહ્વાહન આપ્યું છે તો હું પણ તેને આહ્વાહન આપીશ. જે મનુષ્યો કરી શકે છે તે કરવા દેવતા પણ શક્તિવાન નથી. જ્યાં મનુષ્યો પહોંચી શકે છે ત્યાં દેવતાઓ પણ પહોંચી શકતા નથી.

શાસ્ત્રકારોએ વારંવાર કહ્યું છે કે વૈભવની દૃષ્ટિથી દેવતાઓ ભલે ધણા ઊંચા હોય, પરંતુ મનુષ્યમાં એક એવી અસાધારણ શક્તિ છે કે તેની પાસે વિશ્વની સમસ્ત શક્તિઓ દેખાઈ જાય છે. રાજા દશાર્ણભદ્રમાં તે માનવીય શક્તિનું સ્વાભિમાન જાગ્યું. રાજા જ્યારે ભગવાનની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે વસ્ત્રાભૂષણ, ચમર, છત્ર વગેરે બધી ચીજો દૂર કરીને, સાધુના વેશમાં પહોંચ્યા. તેમણે

પ્રભુના ચરણોમાં પહોંચીને અભ્યર્ચના કરી કે—“ પ્રભો ! હું આપ-
ચરણ-ચરણ મહણ કરવા ઇચ્છું છું. હું આધ્યાત્મિક જીવનના પાવન
અને સુંદર વાતાવરણમાં વિચરણ કરવા ઇચ્છું છું. મારો અંતઃવાસી
રૂપે સ્વીકાર કરો, પ્રભો !”

ભગવાન કેવળજ્ઞાની હતા. તેમણે જોયું કે પરિણતિ આવી
ગઈ છે. આ અહંકારથી આવી નથી. અહંકારથી પ્રેરણાથી આત્મા
હતા, પરંતુ તે અહંકાર પશુ સાર્વિક હતો. સાર્વિક અહંકારે
તેમને ત્યાગના માર્ગ ઉપર ચઢાવી દીધા અને હવે તે પાછા
હઠવાના નથી, તેઓ તો આગળ જ વધવાના છે.

બસ, પ્રભુએ રાજાની અભ્યર્ચના અંગીકાર કરી લીધી.
'અપ્પાણં યોસિરામિ' કરતાં જ દશાર્ણભદ્ર રાજા હવે સાકુ
ધારી ગયા.

સાર પછી ઇન્દ્ર આવ્યા. તેમણે ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા
અને દશાર્ણભદ્ર તરફ દષ્ટિ નાખી. ભગવાને કહ્યું, ‘ઇન્દ્ર ! દશાર્ણભદ્રની
ભૂમિકા તમને જાણી. તેઓ મુનિ બની ચૂક્યા છે.’

ઇન્દ્રે જોયું કે મુનિ દશાર્ણભદ્રના ચહેરા ઉપર એક અદ્ભુત
તેજ અમકી રશ્મિ હતું. તેમણે ઝાંઝાપૂર્ણ મુખમંડળ જાણે ઇન્દ્રના
વૈભવનો ઉપહાસ ન કરતું હોય તેવું દેખાતું હતું. સત્યનો વિમુગ્ધ
આલોક તેમની આંધે બાજુ પ્રસરી રહ્યો હતો અને સૂર્ય પાસે અંદર
દેખાય તેવું મુનિ પાસે ઇન્દ્રનું મુખ બાસતું હતું.

ઇન્દ્ર આગળ વધ્યા અને મુનિ દશાર્ણભદ્રના ચરણોમાં નખી
પડ્યા. તેઓ બોલ્યા, “આપ જે રૂપ લેવા નીકળ્યા હતા, તેની
આંધે પૂર્ણ રીતે રક્ષા કરી છે. સંસારના વૈભવને ઇન્દ્ર પકડાર કરી
શકે છે, પરંતુ આ આધ્યાત્મિક અને સત્ય વૈભવને પકડાર કરવાનું
સામર્થ્ય મારામાં નથી. હું એ ક્ષેત્રમાં પામર છું. આગળ વધી
શકું” તેમ નથી. હું માત્ર સાંસારિક વૈભવથી દુનિયાને માપી શકું

એવી મારી ભૂમિકા છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાથી માપી શકું તેમ નથી. આપે જે લોકોત્તર વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જે ઉચ્ચતર ભૂમિકા ઉપર આપ ગિરાજ રહ્યા છો, તેની આગળ તો ઈન્દ્ર ચરણોની ધૂળ મસ્તકે ચઢાવવા માટે જ છે.

જોન સંહિત અને ઇતિહાસનો જે ઉદ્દેશ આપણી સામે છે અને તેમાં સેવાનો આદર્શ આવે છે તો આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જે માર્ગ ઉપર દર્શાવ્યો આદ્યા હતા તે જ સત્યનો માર્ગ છે. પરંતુ તે માર્ગ એટલો બધો ઉંચો હતો કે ત્યાં જવામાં દેવતા તો શું, દેવોનાં ઈન્દ્ર પણ લથડી ગયા અને તે માર્ગે જઈ ન શક્યા.

જીવનની સ્વચ્છાઈઓ તો એવી છે કે સહજ ભાવથી નિર્ણય કરવામાં આવે તો સંભવ છે કે સત્યનો પ્રકાશ મળી જાય, અન્યથા દેવતાઓને પણ એ ઉંચાઈઓ અને સ્વચ્છાઈઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમને સાંધુ-જીવન કે ગૃહસ્થ-જીવનની ઉંચાઈ પ્રાપ્ત થતી નથી.

સત્યને મેળવવા માટે સત્યને સત્ય રૂપે જ જાળખવું જોઈએ. સંપ્રદાયવાદ પૂર્વબદ્ધ ધારણા અથવા અહંકાર રહિત સત્યને ઉપસબ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો તે સોનાને અંધકારમાં નાખવા જેવું છે. પોતાના સ્વાર્થ અને રૂચિ અનુસાર સત્યને માપવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ. જ્યારે સત્યને સત્યની દૃષ્ટિથી માનવામાં કે આંકવામાં આવે છે ત્યારે જ તે ઉપસબ્ધ થાય છે. સાચો સમ્યગ્રદૃષ્ટિ સત્યની દૃષ્ટિથી જોશે અને જોતી વખતે પોતાની માન્યતા રૂપ ચક્રમાં ચડાવશે નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ ચક્રમાં ચક્રમાં પણ ઉતારી નાખશે. તેથી વિપરીત, જે માણસ સત્ય મળતાં પણ તેને ગ્રહણ કરતો નથી તેને માટે સત્ય ટંકાઈ જાય અને તેને તે ઉપસબ્ધ ચર્ચ શકતું નથી. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

દ્વિરભયેન પાત્રેણ સત્યસ્યપિહિતં મુક્તમ્ ।

તત્ત્વં વૃપદ્વંષાવૃણુ, સંત્યઘર્માય દ્રષ્ટ્યે ॥

—દેશાવાસ્યોપનિષદ્

સુવર્ણમય પાત્રથી સસર્વ મુખ દંકાયેલું છે અહીં સુવર્ણ એટલે અજ્ઞાનમય માન્યતાઓ સમજાવી. આ માન્યતાઓ જ સોનાનું ઢાંકણ છે અને સત્ય તેની નીચે છુપાયેલું છે.

શુદ્ધ હૃદય કહો કે સમ્યગ્દષ્ટિ કહો— જે કહો તે, પરંતુ તેના અભાવમાં સત્યની લાજ થતી નથી.

એક તરફ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે, બીજી તરફ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા છે. મિથ્યાદષ્ટિનું સમસ્ત જ્ઞાન અજ્ઞાન રૂપે જ હોય છે. જે મતિજ્ઞાન હોય છે, અથ'ત પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન હોય છે—કાનોથી સાંભળવાનું, નાકથી સુંઘવાનું, જીભથી ચાખવાનું, આંખોથી જોવાનું, અને શરીરથી સ્પર્શવાનું—તે પાંચે ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન મતિજ્ઞાનની ધારા છે. આ પાંચેથી જૂદું એક બીજું જ્ઞાન છે, તેનું ચિંતન, મનન બરાબર ચાલુ રહે છે, તે ઇન્દ્રિયોની સાથે તેમજ પૃથક પશુ હોય છે, તે આપણું મન છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને છટું મન—બસ, આ જ જ્ઞાનનું સાધન આપણી પાસે છે.

મનુષ્ય વિચારે છે કે હું જાની છું. પરંતુ તેનું જ્ઞાન કેટલું છે? આ વિરાટ સૃષ્ટિમાંથી તેને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દનું જ અને તે પશુ અમુક ભયાંકામાં રહીને જ જ્ઞાન ચાય છે. તેથી આગળ તે જર્થ શકનો નથી. કો રીતે તેને આ અખિલ વિશ્વમાંથી કેવળ પાંચ વાતની ખબર પડી અને તે પાંચમાંથી કાંઈ પશુ વાત આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી. ઇન્દ્રિયો ચૈતન્ય-જગત તરફ જર્થ શકતી નથી, તે તો જડ-જગત તરફ જ જાય છે. જડ જગતમાં જે અનંત અનંત વિશેષતાઓ છે, તેમાંથી ફક્ત પાંચનો અધૂરો પત્તો લાગે છે. તે મિથ્યા મનુષ્ય જે કાંઈ જાણે છે, તે મન દ્વારા જાણે છે. મનુષ્ય પાસે- મોટા મોટા શાસ્ત્રોની ધારાઓ—અલંકાર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ખગોળ અને જુગોળ વગેરેની ધારાઓ ચાલે છે, તે સર્વે ક્યાંથી ચાલે છે? તે સર્વેનો સ્રોત મનુષ્યનું મન જ છે.

‘મનુષ્ય’નો અર્થ શું છે? દાર્ઢ કહે છે કે મનુનો પુત્ર તે મનુષ્ય. દાર્ઢ એ કાંઈ કહ્યું અને ખીમએ ખીમું. વ્યાકરણ પણ એવી જ વ્યુત્પત્તિઓ કરે છે. પરંતુ એવી વાતો ગળે ઉતરે તેમ નથી. વાસ્તવમાં મનુષ્ય તે છે કે જે મનન કરે છે, ચિંતન કરે છે:—

મનન્તાન્ મનુષ્યઃ ।

પાસકે પોતાના નિર્બંધમાં કહ્યું છે કે:—

મમ્યા કાર્યાણિ સીવ્યન્તીતિ મનુષ્યાઃ ।

આ પ્રમાણે મનુની વાત તો બાબુએ મૂકવાની છે. વસ્તુતઃ જે ચિંતાશીલ હોય, મનનશીલ હોય, જે પોતાના જીવનના ઊંડાણને માપી શકે છે અને ખીમના જીવનના ઊંડાણને પણ માપી શકે છે, તે મનુષ્ય છે. મનુષ્ય જક જગતને પેલે પાર ચૈતન્ય-જગતની મર્યાદા સુધી આગળ વધે છે અને જ્યાં સુધી તેની પ્રુદ્ધિ કામ કરે છે ત્યાં સુધી તે રહસ્યોને શોધવાનું ચાલુ રાખે છે. મનુષ્ય યાકતો નથી. તે સંસારના પ્રણેપ્રણાની તપાસ કરે છે.

મનુષ્ય એક એવી જગ્યા ઉપર ઉભો છે કે જ્યાં એક બાબુ પશુત્વભાવના અને ખીજ બાબુ દેવત્વભાવના આવેલી છે અને નિરંતર જીવન જીંચું નીચું થયા કરે છે. તે સંસારનો દેવતા છે, ઈશ્વર છે, પરંતુ મનુષ્ય સ્વયં તેની સત્તા લેવા ઇચ્છે છે. જૈન ધર્મ તો એ જ કહે છે કે, હે મનુષ્ય! તું પોતે જ ઈશ્વર બની શકે છે.

ચાલો, શાસ્ત્રની શોધ કરવા માટે ચાલો. તેની દ્વારા મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવા ચાલો. પરંતુ જે તમારી અંદર અચાનક લાગુ દર્શો અને તમને તમારો અને ખીમનો પત્તો લાગી શકે ન હોય તો મનુષ્ય ધર્મને શું મેળવ્યું? કાંઈ પણ ન મેળવ્યું.

તો મૂળ વાત તો એ છે કે જે મનન કરે છે તે મનુષ્ય છે. મનુષ્યને જે દાર્ઢ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયેલ હોય છે તેનો અધિકાર ધન્વિયો દ્વારા નહિ, પરંતુ મનની દ્વારા જ ઉપલબ્ધ થાય છે. સમ્યગ્દર્શિને જે

જ્ઞાન થાય છે તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાદષ્ટિના જ્ઞાનને જ્ઞાનની પરંપરા અજ્ઞાન કહે છે.

માણસ સામે રૂપ આવે છે. તે કાળું પીઠું કે વાદળી ગમે તે રંગનું હોય તેને મિથ્યાદષ્ટિ પણ લુએ છે અને સમ્યક્દષ્ટિ પણ લુએ છે. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિનું જોવાનું અજ્ઞાન છે અને સમ્યક્દષ્ટિનું જોવું તે સમ્યક્દષ્ટિ છે.

આ મતિજ્ઞાનની વાત થઈ. જ્ઞાનજ્ઞાન કે જ્ઞાનજ્ઞાનની પણ એ જ વાત છે. સમ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાનજ્ઞાન જ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાદષ્ટિનું તે જ જ્ઞાનજ્ઞાન અજ્ઞાન કહેવાય છે.

અવધિજ્ઞાન પણ સમ્યક્દષ્ટિ માટે અવધિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદષ્ટિ માટે વિભંગજ્ઞાન છે.

આપણે કહીએ છીએ કે એક અજ્ઞાન છે અને બીજું જ્ઞાન છે, પરંતુ આ ભેદ-કરપનાની પૃથ્થુભિમાં શું રહ્યું છે તે પણ સમજવું જોઈએ.

મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન જો અજ્ઞાન છે તો તેનું સત્ય શું સત્ય છે? તેની અહિંસા શું અહિંસા છે? તેનું આરિત્ર શું આરિત્ર છે? મિથ્યાદષ્ટિના જીવનમાં જે આરાપણું દેખાય છે તે વ્યવહારદષ્ટિમાં આરાપણું કહેવાય છે અને કહેવાયું પણ જોઈએ, પરંતુ જ્યારે સિદ્ધાંતની દષ્ટિથી જોઈએ છીએ અને ફૂગડી મારીએ છીએ તો જ્ઞાત થાય છે કે તે સત્ય સત્ય નથી, તેની અહિંસા અહિંસા નથી, કારણ તેના મૂળમાં અજ્ઞાન છે. મિથ્યાદષ્ટિનો આચાર અજ્ઞાન-મૂલક અને અજ્ઞાન પ્રેરિત હોય છે, તેથી તે સમ્યક્ આચાર નથી.

મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન વિપરીત જ્ઞાન કહેવાય છે તેનો અર્થ શું? શું તેનું જ્ઞાન ઉમટ-પુલટ હોય છે? શું મિથ્યાદષ્ટિ, સીધા ઉમેશ માણસને જાણે ઉમેશો લુએ છે? શું તેનું માથું નીચે અને પગ

ઉપરની તરફ દેખાય છે ? નહિ, એવું કશું હોતું નથી. તેના જ્ઞાનનો વિષયો તેની દૃષ્ટિનો વિષયો સ હોવામાં જ છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિનો અમુક સંપ્રદાય સાથે સંબંધ જોડી ન શકાય. અમુક સંપ્રદાયવાદી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને અમુક સંપ્રદાયવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, અથવા અમુક વ્યક્તિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને અમુક મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એ નિર્ણય કરવાનો આપણો અધિકાર નથી આપણો અધિકાર ફક્ત વિચાર કરવાનો છે. સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનનો કોઈ પણ સંપ્રદાય, પરંપરા કે પંથની સાથે સંબંધ નથી. જૈન કુળમાં જન્મ લેવાથી જ કંઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જની જતો નથી અને સંભવ છે કે કોઈ જૈનકુળમાં જન્મ ન લઈને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યર્ષ જાય. ત્યારે તેને મહાન પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું અજ્ઞાન પણ જ્ઞાન બની જાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાનમાં રહે છે, તેના ચિત્તન પાછળ વિવેક હોતો નથી, તે કારણથી તે અજ્ઞાની કહેવાય છે. કદાચિત્ તેને જાણકારી થાય અને સત્યનો પત્તો પણ લાગે છતાં પણ વિવેકના અભાવમાં તેનું સત્ય, સત્ય હોતું નથી. તેથી ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરૂષ જ્યારે શાસ્ત્રોનું મનન કરવા લાગે, તો સંભવ છે કે તે કદાચિત્ ખોટું રૂપ પણ ગ્રહણ કરી લે, છતાં પણ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ છે. તેના સમ્યક્ત્વમાં ક્ષતિ આવી નથી, કારણ તેની દૃષ્ટિ સ્વચ્છની દૃષ્ટિ છે. તે સત્ય જ્ઞાન સાથે ચાલે છે અને વિચારે છે અને વિચાર કરતાં કરતાં કોઈ નિર્ણય ઉપર પહોંચી જાય છે, સંમતિત છે કે તેનો નિર્ણય જરાબર ન હોય, છતાં તેણે સાચી શ્રદ્ધાનો માર્ગ શોધી લીધેલો છે. તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ યર્ષ ગયો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન રહ્યો એમ ન કહી શકાય. જ્યારે કોઈ વિશેષત્વ તેને મળે છે ત્યારે તે વિનમ્ર બાવોથી તેને પૂછે છે અને જ્યારે તે સમજી લે છે કે તેણે ભૂલ કરી હતી તો તે પોતાના અહંકાર અને પ્રતિજ્ઞામાં ફેરફાર પડતો નથી, પરંતુ પોતાની જૂલ સુધારે

છે, તે સત્યની પાછળ અહંકાર, પ્રતિજ્ઞા વગેરેનું અગિદ્ધાન આવે છે અને સત્યને સ્વીકારી લે છે. આગમમાં ધર્મનો નિર્ણય કરવા સંબંધી કશું છે કે—

પદ્મા સમિધવલ્લય ધમ્મં, તતં તત્તવિનિચ્છિયં ।

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૩/૨૫

ધર્મનો નિર્ણય પ્રમાણ-શુદ્ધિથી થાય છે, વિચાર, વિવેક અને ચિંતનથી થાય છે. આ વિવેક જોને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તેને માટે શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર અને છ અને તેનું જ્ઞાન સમ્યગ્ જ્ઞાન બની જાય છે. આ પ્રકારના વિવેકના અભાવમાં કોઈ માણસ ગમે તેટલું બળે છતાં તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થતું નથી.

મને એક વિદેશી સર્જન મળ્યા. તેમણે ભગવતી સૂત્ર, આચારાંગ સૂત્ર વગેરે વાંચ્યા હતા. તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા તો અદિસાના સંબંધમાં ધણી સૂક્ષ્મ વાતો કરવા લાગ્યા. મેં તેમને પૂછ્યું—“તમે આગમોનું ચિંતન કર્યું છે. તેમાં સમય સગાઓ છે અને રહસ્ય જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે શેને માટે ?”

તે સર્જન બોલ્યા—“મારે શું કરવાનું હતું ? મેં તો ભારતીય દર્શન અને જૈન દર્શનનું અધ્યયન કર્યું છે તે એટલા માટે કે નિશ્ચયિતાલયમાં કોઈ સાદું પદ મળી જાય.”

તો જ્યાં ભગવતી સૂત્ર અને આચારાંગ સૂત્રના જ્ઞાનની પાછળ આ દૃષ્ટિકાણ હોય, જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તેની પાછળ સત્યની દૃષ્ટિ ન હોય અને કેવળ સાંસારિક સ્વાર્થની જાવના હોય, ત્યાં એક મહાન વિદ્વાન પણ સમ્યગ્ જ્ઞાની કહી શકાય નહિ. તેથી એક સાધારણ માણસ, જેણે સૂક્ષ્મતાથી શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ન કર્યું હોય, પરંતુ તે સાધક હોય, સાધનાના માર્ગ ઉપર હોય તે પણ વધુ માર્ગ મળી શકાય.

તાર્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને મિથ્યા જ્ઞાનના મૂળમાં

સસ્ય માટે તત્પરતા અને અતત્પરતા જ મુખ્ય છે. સમ્યગ્ જ્ઞાની સસ્યના માર્ગે અને સસ્યની પ્રાપ્તિ માટે જ આગળ વધે છે. સસ્યની ઉપલબ્ધિ જ તેનું એક માત્ર લક્ષ્ય હોય છે. સસ્ય તેને માટે સર્વસ્વ છે. સસ્ય માટે તે બધું સમર્પિત કરી શકે છે. આટલી તૈયારી પછી પણ કદી કાર્ષ સાધક પ્રમાદવશ સસ્યથી દૂર થઈ જાય છે. અસસ્યના માર્ગે ઉપર ચાલે છે, છતાં પંજુ તે અસસ્યનો રાહદારી કહેવાશે નહિ, કારણુ તે પોતાની સમજણ પ્રમાણે સસ્યના માર્ગે ઉપર જ ચાલે છે અને જ્યારે તેને જ્ઞાન થશે કે તે સસ્યના માર્ગે ઉપરથી ઉન્માર્ગે વળી ગયો છે, ત્યારે તે તત્કાળ પોતાનો માર્ગ બદલી દેશે. પૂર્વગ્રહ, અહંકાર કે પ્રતિષ્ઠા-ભંગ વગેરેના ભય તેને એક ક્ષણ માટે પણ માર્ગ બદલવામાં રોકશે નહિ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સમયં તિ મન્નમાણે સમયા ઘા અસમયા ઘા હોદ્ધ ત્તિ ઉવેદ્દાપ ।

—આચારાંગ સૂત્ર

અર્થાત—જેની દષ્ટિ સમ્યક્ છે, જેની દષ્ટિમાં વિવેક અને વિચાર વિકસિત થઈ ચૂકેલ છે. તેને માટે સમ્યક્ તો સમ્યક્ જ છે, પરંતુ અસમ્યક્ પણ સમ્યક્ જ બની શકે છે.

એક મુનિ ગાયત્રી માટે રવાના થાય છે. વિવેક અને વિચાર સાથે ગૃહસ્થને ઘેર જઈ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે આહારની શુદ્ધતા—અશુદ્ધતાની ગવેષણા કરે છે. આ પ્રમાણે યથાસંભવ પૂર્ણ સાવધાની રાખવા છતાં પણ હજારથતાને લઈને, સર્વતતા નહિ હોવાથી, સંભવ છે કે અશુદ્ધ આહાર આવી પણ જાય. એવો આહાર કરનાર સાધુને તમે શુદ્ધાહારી કહેશો કે અશુદ્ધાહારી ? શાસ્ત્રકર કહે છે કે એવા મુનિ શુદ્ધ આહાર જ કરી રહ્યા છે.

બીજા બાળુ એક સાધુમાં વિવેક અને વિચાર નથી. તેઓ આહાર લેવા ગયા અને કાર્ષ પ્રકારની પૃચ્છા કરી નહિ. શુદ્ધ

આધારની ગવેષણા કરી નહિ, કાર્ષ વિચાર કર્યો નહિ. વગર પૂછને જોવો આધાર મળ્યો તે કાર્ષ લીધો. એમ કરવા છતાં પણ સંભવ છે કે તેને શુદ્ધ આધાર મળી જાય અને તેઓ પોતાના સ્થાનમાં આવી તેનો ઉપયોગ કરે. શાંતનો આદેશ છે કે તે આધાર કદાચિત્ નિર્દોષ હોય છતાં પણ અશુદ્ધ છે.

આપણે બધા ચિંતન કરવા બેઠા છીએ, પરંતુ આપણું ચિંતન પણ સાત્ય છે, કારણ કે તેનો આધાર સાત્ય છે. પહેલાં મુનિ જે આધાર લાગ્યા છે, તેને સાત્ય અશુદ્ધ કહેવું નથી અને યોગીન મુનિને જો કે નિર્દોષ આધાર મળે તો પણ સાત્ય તેને શુદ્ધ કહેવું નથી. તેનું કારણ શું છે? એ જ કારણ છે કે સત્યને માટે જાગૃતિ, તત્પરતા અને ચિંતન હોવાં જોઈએ. જ્યાં આ બધું વિદ્યમાન છે, વિવેક, વિચાર અને ચિંતન ચાલુ છે અને અસંવેધની મંથી ત્યાં અશુદ્ધ પણ શુદ્ધ છે. જો એ બધું ન હોય તો શુદ્ધ આધાર જાણવામાં આવ્યો હોય છતાં પણ તે અશુદ્ધ છે.

સમ્યક્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિનો નિર્ણય કરવા માટે આ જ સુખ્ય દષ્ટિ રાખવી જોઈએ, એક જ વાત આશયક અને વિરાધકના સંબંધમાં પણ સમજાવી જોઈએ.

એક આચાર્યે ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપર કાર્ષિક લખ્યું ■ તેમણે શ્રાવકની જૂમિકાને પણ બાળ-તપના રૂપમાં પ્રકાશિત કરી દીધી છે. તે વાંચવામાં પણ આવે છે અને વાંચ્યા પછી કટલાકને જ્ઞાતિ પણ પેદા થાય છે. તેઓ મહાન આચાર્ય છે. તેમણે જે લખ્યું છે તેને માટે શું આપણે એમ કહી શકીએ કે ઉત્તર પ્રદેશી કરી છે? અથવા તેમનામાં મિથ્યાદષ્ટિપણું આવી ગયું છે? સાચું તો એ છે કે તેમની બુદ્ધિ ચાલી ત્યાં સુધી તેમણે કામ કર્યું. જો તેમણે સત્યને સન્ન્યસ રાખીને કામ કર્યું હોય તો કેમ કહી શકાય તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ બની ગયા? આવી સ્થિતિમાં આવશ્યક એ હોય છે

ન્યારે પણ કાઈ તેમને સાચી સૂચના કે નિર્ણય આપે ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આનાકાની ન હોવી જોઈએ. જે સદજ ભાવથી પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી અને જે ભૂલને ભૂલ સમજીને પણ વિચારે છે કે મેં તો લખી નાખ્યું છે, હવે બદલું કેવી રીતે? બદલું તો મારી પ્રતિજ્ઞાને ઠેસ લાગે, માણસો મારો ઉપહાસ કરે—અને તે પ્રમાણે સત્ય તેમની સામે ચમકી રહ્યું હોય છતાં પણ તેનો તિરસ્કાર કરે. તેનો સ્વીકાર કરે નહિ, તો સમજવું કે ત્યાં “દાળમાં કાણુ છે.” તેની સ્થિતિ ખરાબર નથી.

પહેલાં જે આગમોદ્ધાર થયો છે તેમાં કેટલીય ભૂલો રહી છે. તો શું આપણે આગમોદ્ધાર કરનારને ઉત્સવ પ્રરૂપક અથવા મિથ્યાદષ્ટિ કહેવું? નહિ, એવું કહી ન શકાય. સત્ય જ જેનું લક્ષ છે, તેમનાથી ખોટી પ્રરૂપણા થઈ જાય તો પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

તેથી ઉલટું કોઈએ ખરાબર ઠીક લખ્યું હોય અને નાનકડી ભૂલ પણ ન કરી હોય, પરંતુ જે તેની વૃત્તિ પાવત્ર ન હોય, તેની પાછળ અર્થોપાર્ગમની જ ભાવના હોય તો આપણે કહી શકીએ કે તેણે સત્ય લખ્યું નથી, કારણ કે તેની પાછળ સત્યની દષ્ટિ નથી.

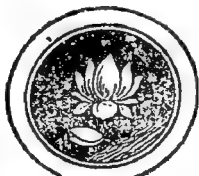
તાર્પર્ય એ છે કે કલમથી લખવું, મોઢાથી બોલવું અને વાતને તે રૂપે કહેવી તે સત્ય નથી, પરંતુ તેની પૃષ્ઠ ભૂમિમાં સત્ય પ્રયોગ અતુરાગ, ભાવના, પ્રેરણા અને ચિંતન પણ હોવા જોઈએ. જ્યાં સુધી આ બધું હોતું નથી ત્યાં સુધી સત્યનો નિર્ણય થતો નથી અને અસત્યની જગમાંથી બહાર નીકળવું સંભવિત નથી. આચાર્ય અકલંકે કહ્યું છે કે:-

दर्शनस्य पूज्यत्वम् ।

સમ્યક્ દર્શન મહાન છે અને તે એક પારસ છે, કે જે લોહાને અડકવાથી તેને સોનું બનાવી દે છે જ્યારે સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન પણ જ્ઞાન બની જાય છે. દષ્ટિ બદલતાં જ અજ્ઞાન જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. એમ તો મિથ્યાદષ્ટિમાં પણ જ્ઞાન જ

હતું, અત્તાન અર્થાત્ જ્ઞાનનો અભાવ ન હતો, કિંતુ મિથ્યાદષ્ટિની મિથ્યાદષ્ટિએ તેના જ્ઞાનને વિપરીત જનાવી રાખ્યું હતું, અત્તાન જનાવી રાખ્યું હતું. અને જેવી દષ્ટિ બેદલી કે અત્તાન જ્ઞાન રૂપે પરિણત થઈ ગયું.

તેથી અમારા જે સાથીઓ સત્ય અને અમૃતને માટે આગ્રહ સેવે છે અને ઝટપટ ખીજાને મિથ્યાદષ્ટિ કહી દે છે, તેને હું કહીશ કે તેઓ ભ્રમિત કરતા નથી. આતું દરનાર એક રીતે પોતે સર્વથા હોવાનો દાવો કરે છે. આપણે સમ્યક્ પ્રકારે વિવેક અને વિચારના પ્રકાશમાં જ સત્ય અને અમૃતનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

સત્ય, સત્યને માટે

આપણા જીવનમાં જેટલાં અહિંસા, અસ્તેય, વ્રતચર્ય અને પરિશ્રમ ઉતરવા આવર્યક છે, તેટલું જ સત્ય ઉતરવાની પણ જરૂર છે. આત્માના જે અનંત-અનંત ગુણો છે અને તે આપણા જીવનને પવિત્ર બનાવે છે, તેમાંથી એક ગુણને છોડી દેવાથી પણ જીવનની પવિત્રતા પૂર્ણ થતી નથી, તે પ્રમાણે સત્ય પણ આપણા જીવનનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે, આપણી સાધનાનો મુખ્ય ભાગ છે. તેને છોડી દઈને આપણે સાધના-જીવનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી તમારી સામે સત્યનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ બતાવાઈ ગયું છે કે ન્યાં જ્ઞાન, વિવેક અને વિચાર નથી ત્યાં સત્યની ભૂમિકા પણ ભળી શકતી નથી.

જે વ્યક્તિ પોતે અંધકારમાં છે અને જેને જ્ઞાન નથી કે મારે શા માટે સત્ય બોલવું જોઈએ, સત્ય બોલવાથી જીવનનો કયો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, અસત્ય બોલવાથી શું હાનિ થાય છે, એવો માણસ કોઈના દબાણથી સત્ય બોલે અગર વિચારે કે અસત્ય બોલીશ તો પિતા કે પુત્ર નારાજ થઈ જશે, રાજ્ય તરફથી દંડ મળશે અથવા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા બરાબર થશે. એવું વિચારીને સત્ય બોલતો હોય તો ભગવાન મહાવીરનું કથન છે કે તેનું સત્ય ચારિત્રનું સત્ય નથી. તે સત્ય વિવેક કે જ્ઞાનનું સત્ય બન્યું નથી.

સત્યની પાછળ ભય, સ્વાર્થ, લોભ અને લાલચનું કામ ન હોય. સત્યની ઉપાસનાના પુરસ્કાર રૂપે સમસ્ત સંસારની ઉપાધિ આપી પડતી હોય તો પણ સત્યનો જ આશ્રય લો, સત્યને જ પોતાની

ઉપાસનાનું કેન્દ્ર-બિંદુ બનાવી રાખે અને સત્યને જ નિમંત્રણ આપે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સત્ય જ તમારું લક્ષ હોવું જોઈએ. અને સંસાર ભરનો વૈભવ મળે તો પણ તમે સત્યને જ નિમંત્રણ આપો, અસત્યની કામના ન કરો, તેનો પડછાંચો પણ ન લો. 'બીયણમાં બીયણ સંકટ આવી પડતાં પણ જે માણસ સત્ય-પથથી વિચલિત થતો નથી, લેશ માત્ર અસત્યનો આશ્રય લેતો નથી, તે મનુષ્ય નિશ્ચયથી મહા ભાગ્યશાળી છે, તેના અંતરજ્ઞતાની દિવ્ય શક્તિઓ ઉદિત અને જાગ્રત બની રહી છે અને તે દસતાં દસતાં સમસ્ત સંકટોની પાર ઉતરી જશે. 'સત્યનું અસીમ અને અતકર્મ બળ તેનું રક્ષણ કરશે, તેને મહાન બનાવી દેશે. આ જીવનની મહાન કળા છે. જીવનની કળામાં સત્ય રસ માટે જોશવામાં આવે છે અને અહિંસાનું અહિંસા માટે જ આચરણ કરવામાં આવે છે.

તમને એ વાત ધણી અટકતી લાગતી હશે કે સત્ય, સત્ય માટે કેવી રીતે? અહિંસાનું આચરણ અહિંસા માટે શા માટે? તેનો કંઈ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ? પરંતુ હું કહું છું કે સત્યથી વધુ બીજો કયો ઉદ્દેશ હોઈ શકે? અને અહિંસાથી વધુ અહિંસાનો બીજો કયો ઉદ્દેશ હોઈ શકે? જીવનનો ઉદ્દેશ પવિત્રતા છે અને પવિત્રતા શું છે? સત્ય સ્વયં પવિત્ર છે અને જ્યારે તે પવિત્ર છે તો તેના અર્થ થાય છે-‘પવિત્રતા પવિત્રતા માટે’ ‘સત્ય સત્યને માટે’ અને અહિંસા અહિંસાને માટે’.

આત્માના જોડલા નિઃશુણ્ય છે, તે સૌનો એક શુણ્ય છે. પ્રત્યેક શુણ્યની દ્વારા આત્મામાં ભરાઈ ગયેલા એકેક વિકારનો અંત આવે છે, અર્થાત્ અસત્યની જગ્યાએ સત્યનું આવી જવું અને દોષમાંથી ક્ષમા તરફ આવવું, એ બાલ દષ્ટિથી હકીને પોતાના તરફ આવવાનું છે. અહંદારથી હકીને નત્ર બનવું તે પણ નિઃશુણ્યમાં આવવું એ છે અને લોભ-લાલચથી બન્ની સંતોષ પ્રાપ્ત કરી લેવો તે પણ નિઃશુણ્યમાં આવવાનું છે.

બૂલો પડેલો માણસ આખી રાત બટકતો ફરે છે, તેને ધરતો

રસ્તો મળતો નથી અને બહાર ભટક્યા કરે છે. પરંતુ જ્યારે કાઈની મારા તેને ધરનો રસ્તો મળી જાય છે ત્યારે તે ધર આવી જાય છે. બહાર હતો ત્યાં સુધી તે ભટકતો હતો અને જોયો તે ધર તરફ વળ્યો કે તે ભટકતો બંધ થયો, તે ધર તરફ આવ્યો એમ કહી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે જ્યારે આપણે ક્રોધ, અભિમાન, માયા, લોભ, વાસના અને વિકારોમાં રહીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ એ છે કે આત્મા પોતાના ધરથી બદાન ભટકે છે, અર્થાત્ પોતાના નિજ ગુણસ્વરૂપથી બહાર ભટકી રહ્યો છે અને જ્યારે ક્રોધરૂપ દુઃખીને છોડી દે છે ત્યારે પોતાના ધરમાં પાછો આવે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં આવી જાય છે.

અહિંયાનો આદર્શ શું છે? આપ કહેશો કે અહિંસા મોક્ષ માટે છે, પરંતુ મોક્ષ શું છે? મોક્ષનો અર્થ છે—સમસ્ત વિકારોના બંધનો તૂટી જવાં અને જેમ જેમ બંધનો તૂટતા જાય છે તેમ તેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો જાય છે.

આપ વિચારતા હશો કે જ્યારે સંપૂર્ણ રૂપે કર્મોના બંધનો તૂટી જાય ત્યારે જ મોક્ષ થયો કહેવાય. એ બરાબર છે અને સચૂળ રીતે એમ જ કહી શકાય. પરંતુ એથી ગુણસ્થાને જે આત્માએ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવતું મિથ્યા દર્શનનું બંધન અનન-અનંતકાળ માટે—સદા સર્વદાને માટે તૂટી જાય છે. એ પ્રમાણે આ આત્માને મિથ્યાત્વથી મુક્તિ મળી જાય છે. ક્ષાયિક ભાવ જ મોક્ષ કહેવાય છે અને જેમ જેમ તે પ્રાપ્ત થતો જાય છે તેમ તેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. ક્ષાયિક ભાવોની પ્રાપ્તિ ક્રમથી થાય છે. એવા ગુણસ્થાનમાં ક્ષાયિક સમ્યગ્ દર્શનથી ક્ષાયિક ભાવ આવે છે અને આગળ વધતાં તેરમા ગુણસ્થાનમાં ચાર કર્મોના નાશ થઈ જતાં ક્ષાયિક ભાવ આવી જાય છે. શેષ ચાર અધ્યાત્મિક કર્મો ચાલુ રહે છે અને પછી ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં તેનો પગ રાખ કરી દેવામાં આવે છે. ત્યારે તે કર્મોના ક્ષયથી પચ્ચ ક્ષાયિક ભાવ આવે છે. તેનો અર્થ એ થયો કે આત્મામાં જે વિકાર છે તેને

નષ્ટ કરવામાં આવ્યો અને તેને પુનઃ ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ જ રહ્યો નહિ. આ પ્રમાણે આત્મા જેમ જેમ દ્વાવિકલાવ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેના વિકાર-બંધન નષ્ટ થતાં જાય છે અને જેમજેમ વિકાર બંધનો નષ્ટ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. ક્રમશઃ આગળ વધતાં વધતાં જ્યારે આત્મા આધ્યાત્મિક વિકાસની ચરમ ભૂમિકા ઉપર ઔદમાં ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે ત્યારે તેનાં સમસ્ત બંધનો અને વિકારોનો અંત આવી જાય છે અને ત્યારે આત્મા સંપૂર્ણ મોક્ષનો અધિકારી બની જાય છે. આ પ્રમાણે આત્માનું સંપૂર્ણ રીતે નિર્વિકાર બની જવું, પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં આવી જવું તે ચરમ મોક્ષ છે.

કહેવાય છે કે આત્મા મોક્ષમાં જાય છે, અમુક આત્મા અમુક સમયે મોક્ષમાં પહોંચી ગયો. પરંતુ આ ભાષા, ભાષા જ છે. હું પૂછું છું કે જ્યારે આત્મા સિદ્ધ શિલાની ઉપર લોકાગ્રી પહોંચ્યો ત્યારે તેને મોક્ષ મળ્યો કે જ્યારે તેને મોક્ષ મળ્યો ત્યારે ત્યાં પહોંચ્યો ?

આત્મા જ્યારે બધા બંધનોથી છટકારો મેળવી લે છે ત્યારે તે શરીરનો ત્યાગ કરી લોકાગ્રી સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી આપ મોક્ષ માનતા નથી. આ પ્રમાણે એક ખાસ સ્થાનનું નામ મોક્ષ સમજી લેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એમ નથી. મોક્ષ કાઈ સ્થાન નથી, તે તો આત્માની નિર્વિકાર, નિરંજન નિષ્કલંક અને નિષ્કર્ષ અવસ્થા-માત્ર છે. કહ્યું છે કે :—

સકલ કરમ તે રહિત અવસ્થા,
સો શિવ ધિર સુખકારી.

મોક્ષ થાય છે તો અહીં જ થાય છે. ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ તો પાવાપુરીમાં થયું છે, સિદ્ધશિલામાં નહિ. જ્યારે નિર્વાણ થયું ત્યારે આત્મા પોતાના બિર્ધગમન સ્વભાવના કારણે ઉપર ગયો ઉપર ગયા પછી મણુ સિદ્ધક્ષેત્રમાં રહેવું પડે છે, રહી જાય છે કે રહેવાનું મર્ષ થયું ? જો રહે છે એમ માનવામાં આવે તો મુક્તાત્માઓના ઔદવિક

ભાવ સ્વિકાર કરવો પડશે, કારણ કે કોઈ પણ સ્થાન ઉપર રહેવું તે કર્મોના ઉદયનું કળ છે. આ આત્મા નરકમાં જાય છે અને ત્યાં રહે છે તો તે કોઈ કર્મના ઉદયનું કળ છે. સ્વર્ગમાં રહેવું તે પણ કર્મના ઉદયનું કળ છે. તે પ્રમાણે મોક્ષમાં જાય છે અને અમુક જગ્યાએ રહે છે, એ દષ્ટિ-હોય તો પછી મુક્ત જીવોમાં પણ કર્મનો ઉદય માનવો પડશે. ભગવાન મહાવીરને અમુક કર્મનો ઉદય હતો તેથી તેમને અમુક જગ્યા ઉપર પહોંચ્યા. અને ભગવાન પાર્શ્વનાથને અમુક કર્મે અમુક સ્થાન પર પહોંચ્યા. એવું માનવું અનુચિત છે, અને સિદ્ધાંત તેનું સમર્થન કરતો નથી.

સારાંશ એ છે કે કોઈ પણ જૂમિમાં જન્મીને રહેવું અને જ્યાં રહેવું હોય ત્યાં રહેવાના ધરાદાથી રહેવું અને આગળ ન વધવું તે સર્વે કર્મોના ઉદયનું કળ છે, કર્મોના ક્ષયનું, ક્ષાયિક ભાવનું કળ નથી. જૈન શાસ્ત્રકાર કહે છે કે મોક્ષ તો જ્યાંથી મનુષ્ય નિર્વાણ પામે છે ત્યાં જ થઈ જાય છે. નિર્વાણ પ્રાપ્ત થતાં આત્મા ઊર્ધ્વગમન કરે છે અને જ્યાં સુધી ઊર્ધ્વગમનનું બાહ્ય સાધન મળતું રહે છે ત્યાં સુધી ઊર્ધ્વગમન થાય છે. જ્યારે સાધન રહેતું નથી ત્યારે ઊર્ધ્વગમન પણ રોકાઈ જાય છે અને એ પ્રમાણે આત્મા ત્યાં જ રહી ગયો, પરંતુ રહેવાના ધરાદાથી રહ્યો નથી.

આમ કહેશો કે આ તો શબ્દોની જગ્યાવટ છે. પરંતુ તે સત્યને આપના મનમાં ઉતારવા જ હું એ શબ્દોનાં અંતર પાડું છું. તેમને ઠીક રીતે સમજવાથી સાચો આશય સમજી શકો.

જૈનશાસ્ત્ર કહે છે કે આત્માનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન કરવાનો છે. જ્યારે દિલ્હીમાં હું રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદજી સાથે વાતચીત કરી રહ્યો હતો. ત્યારે દાર્શનિક દષ્ટિકાણથી એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો કે—“જૈન ધર્મ આત્માના સંતોષમાં શું વિચાર કરે છે?” સંસાર ભરના ભગ્ય અત્માઓ સંતોષી તેના શું વિચાર છે? શું તેનો વિચાર છે કે

પ્રત્યેક આત્મા ઉન્નતિ અને વિકાસ કરી રહ્યો છે અને તેનું કામ નીચે જવાનું નથી? તેની પ્રત્યેક ચેષ્ટા પોતાની પવિત્રતાની તરફ જ મર્ધ રહી છે? અથવા તેનો એ વિશ્વાસ છે કે આત્માઓ પવિત્રતાની તરફ નહિ આસતાં અપવિત્રતાની તરફ જઈ રહ્યા છે?

આ વિષયમાં બે મંતવ્યો છે. દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જઈએ છીએ તો બંને બાબતી વિચાર ઉપલબ્ધ થાય છે. એક તરફ એ માનવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક આત્મા, જે લગ્ય આત્મા છે તે પ્રગતિ તરફ છે, વિકાસ તરફ છે. બીજી બાબત એવું માનવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક આત્મા અપવિત્રતાની તરફ જઈ રહ્યો છે અને દુર્ગુણો તરફ જઈ રહ્યો છે. દુર્ગુણો તરફ જઈ તે તેનો સહજ ભાવ બની ગયો છે અને સદ્ગુણો તરફ જઈ તે કંઈક માર્ગ છે. પરંતુ જેન ધર્મ કહે છે કે પ્રત્યેક આત્માનું સદ્ગુણો તરફ જઈ તે સહજ ભાવ છે અને દુર્ગુણ તરફ જઈ તે મુશ્કેલ માર્ગ છે.

ઉર્ધ્વગૌરવધર્મિણો જીવા:

તત્સ્યાર્થમાણ્ય

તેનો અર્થ એ છે કે કોઈ પણ આત્મા ક્યાંય નીચે પડી રહ્યો છે, માની લો કે નરકમાં ચાલ્યો ગયો છે તો જેવો તે નરકમાં ગયો કે તેના પવિત્ર બનવાનું શરૂ થઈ જાય છે. નરકમાં ગયેલા આત્માઓમાંથી જે આત્માઓએ હમણાં જ નરકમાં જન્મ લીધો હોય તે આત્માઓ સેરવાની અપેક્ષાથી વધુ અપવિત્ર છે અને કર્મોના દષ્ટિકાણથી અધિક ભારે છે. તેમની સેરવા અને તેમના અધ્યવસાય વધુ તીવ્ર છે, પરંતુ જેમ જેમ તે નારકી-આત્માઓ નરકમાં પોતાનું જીવન ચુગલતા જાય છે અને તેમ કરતાં લાંબો સમય વીતી જાય તેમ તેમ તેઓ કર્મોથી દલકા બનતા જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિક્ષુ નિરંતર નારકી જીવ કર્મોના ભારથી દલકે ચતો જાય છે. તાત્પર્ય એ બાબતું કે જો કે આત્મા નરક યોગ્ય બંધનોમાં બંધાર્ધ નરકમાં ચાલ્યો ગયો, નીચે પડ્યો, દબાયો; છતાં પણ તે ઉપર આવવા માટે, જોયે ચઢવા માટે પ્રગતિ કરવા લાગે

છે, આત્મા જેવો નરકમાં પહોંચ્યો અને એક સમય- વ્યતીત થયો કે તેમાં પવિત્રતાનો પ્રાદુર્ભાવ થવા લાગે છે, એક સમય પણ તે હોય તેવો રહેતો નથી. ખીજા કે ત્રીજા ક્ષણે કર્મ-ભોગ ભોગવતાં પોતાના વિકાસ તરફ ચાલવા માંડે છે. તે જ કારણ છે કે આત્મા એક વાર નરકમાં જઈને પણ ઉપર આવે છે, અન્યથા એકવાર નરકમાં ગયા પછી પુનઃ કદી બહાર નીકળવાનો સંભવ જ ન રહે, નારકી જીવો અનંત-અનંત કાળ સુધી નારકીય જીવન જ ગુજારતા રહે. પરંતુ શાસ્ત્ર ખતાવે છે કે એક વાર નારકીય જીવનની સ્થિતિ મર્યાદાપૂર્ણ થતાં જીવ સ્વાંથી બહાર જ જાય છે, તે નરકમાંથી નીકળી તેજ ક્ષણે પુનઃ નરકમાં જન્મ લેતો નથી.

સારાંશ એ છે કે આત્મવિકાસ તરફ આવવા ઇચ્છે છે. તે નીચે ચાલ્યો ગયો તો પણ કર્મોને ભોગવ્યા પછી ઉપર આવવા ઇચ્છે છે અને આવી પણ જાય છે. આત્માની પરિણતિ એવી છે કે જ્યાં તે જાય છે ત્યાં તે સમજે છે કે વિકાસની તરફ જઈ રહ્યો છે.

વિચાર કરો. મહારાજા ઐલિફને તીર્થંકર બનવાનું હતું. ભવિષ્યમાં તેમને તીર્થંકર બનવાનું હતું તો તેઓ નરકમાં શા માટે ગયા? કારણ એજ કે તેઓ જે કર્મોના ભારથી અપવિત્ર હતા, જે કર્મો તેમને તીર્થંકર બનવામાં રોકતા હતા તે વિદ્યમાન રહેવા છતાં પણ તેઓ તીર્થંકર બની શકે નહિ. એવી સ્થિતિમાં નરકમાં જવાનું પ્રયોજન એક રીતે એ રહ્યું કે આત્મા ઉપર કર્મોનો ભાર છે, કર્મોની અપવિત્રતાનો જે બોલે છે તેને હકાવી, કર્મોને ભોગવી, આત્માને શુદ્ધ અને હલકો બનાવી શકાય. આ દૃષ્ટિથી આત્મા નરકમાં પહોંચે છે. ખીજા શબ્દોમાં એ કહી શકાય કે નરકમાં જવાથી આત્માનું આ પ્રયોજન સ્વયંસિદ્ધ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે આત્મા નરકમાં જાય કે અન્યત્ર ક્યાંય જાય છતાં તે શુદ્ધિ તરફ જાય છે. ભગવાન મહાવીરના દર્શનમાં કહ્યું કે-

‘હે સાધક ! તારી ઉપર જે આપત્તિઓ આવી રહી છે, તેને સંકટ મારે બાલુથી ઘેરી લીધો છે, તો પણ તું ઉદાસ થતો નહિ, નિરાસ થતો નહિ. જોટલી આપત્તિઓ અને મુશ્કેલીઓ તારી સામે છે તે તારી શુદ્ધિ માટે જ છે; તેને વીરતા પૂર્વક, વિવેક સાથે સ્હન કરીને તું શુદ્ધ થઈ રહ્યો છે, કારણ કે તારાં પાપ નીકળી રહેલું છે, ધોવાઈ રહેલું છે. વસ્ત્ર મેક્ષાં હોય તો તેને ધસવા પડે છે, ધોવા મારવા પડે છે. મેક્ષના એકેક અંશને હઠાવવા માટે તેને પજાડવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સાધકના માર્ગમાં જે કાંઈ કષ્ટ કે સંકટ આવે છે, જે આપત્તિઓ અને મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે તે સર્વે સહજ લાવે, આત્મ-શુદ્ધિની પ્રેરણા માટે આવે છે, આત્માના મેક્ષને ધોવા માટે આવે છે,

સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ, પ્રત્યેક જોને એક મહત્વપૂર્ણ પ્રેરણા લેવાની છે. તે પ્રેરણા એ છે કે જે કાંઈ કષ્ટો અને આપત્તિઓ આવે છે તે મારા આત્માને પવિત્ર બનાવવા માટે છે. તે કષ્ટો વીરતાપૂર્વક ભોગવવાથી મારા આત્માની અપવિત્રતા ધોવાઈ જશે અને હું નિરંતર પવિત્ર બનતો જઈશ.

હે સાધક ! જ્યારે તારી ઉપર આપત્તિનું આક્રમણ આવે ત્યારે તું સમભાવ ધારણ કરીને રહે. વિલાપ ન કર. રોવાથી કે વિલાપ કરવાથી આપત્તિનો અંત આવતો નથી. તે વધુ બીધણ બની જાય છે અને ભવિષ્યની આપત્તિઓના અંકુરો રોપી જાય છે. તારી આંખોનાં આંસુ તે અંકુરોને પોષણ આપશે, હરિયાળા બનાવી દેશે. માટે તું આપત્તિ વખતે શોક અને વિલાપનો ત્યાગ કરી સમભાવ ધારણ કરી લે. સમજી લે કે આ દુઃખ મારા દુઃખોને ઝોલું કરી રહ્યું છે, હું દુઃખથી છટકારો મેળવી રહ્યો છું. . . . .

... સુખના વિષયમાં પણ એ જ વાત છે. જોને સુખની સામગ્રી મળી હોય, અને જે સુખ ભોગવી રહ્યો હોય, તેણે પણ સમભાવ

ધારણ કરીને બોગવતું જોઈએ. ભગવાન શાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથ એ ત્રણે તીર્થંકરો ચક્રવર્તી હતા. એ તેઓ ચક્રવર્તી ન બનતાં સીધા તીર્થંકર બનવા ઇચ્છે તે બની શકે? નહિ. તેમણે પહેલાં પુણ્યકર્મોનો બંધ ક્યો હતો અને તે કર્મોથી તેમનો આત્મા ભારે બન્યો હતો. તેને હલકો ગનાવ્યા વિના સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી.

તો સમ્યક્ દષ્ટિ દરેક સ્થિતિમાં સમભાવનો જ આશ્રય લે છે. તે દુઃખ બોગવે છે તો પણ સમભાવથી અને સુખ બોગવે છે તો પણ સમભાવથી બોગવે છે દુઃખની પેઠે તે સુખને પણ ભાર સમજે છે. અને તેને પણ સમભાવથી બોગવી તેના ભારને ઉતારી દે'કો દેવા ઇચ્છે છે, સમ્યક્ દષ્ટિ સારી રીતે સમજે છે કે જ્યાં રીતે પાપકર્મ આત્માની શુદ્ધિના માર્ગમાં બાધક છે તેવી રીતે પુણ્ય પણ અંશતઃ બાધક છે. એ વાત જુદી છે કે પુણ્યકર્મથી આત્મશુદ્ધિની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ અંતે તો કર્મ માત્રથી છટકારો મેળવ્યા વિના પૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

આ ત્રણે તીર્થંકરો ચક્રવર્તી થયા તે શા માટે? તેઓ પોતાનું બોગાવળી કર્મ બોગવવા માટે જ ચક્રવર્તી થયા. તેમણે ચક્રવર્તીના સર્વોન્નૃપ માનવીય સુખો એ દષ્ટિથી બોગવ્યાં કે હું કર્મભારને હલકો બનાવી રહ્યો છું. આત્માની પવિત્રતાનો એ જ માર્ગ છે કે કોઈ પણ અવસ્થામાં આપણે વિષયભાવનો શિકાર ન બનીએ. સુખ આવે તો પણ ભલે અને દુઃખ આવે તો પણ ભલે આવે

સાધારણ રીતે દુઃખીજનોને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે સમભાવ ધારણ કરો, ધીરજ રાખો અને દુઃખનો પહોડ તૂટી પડતાં ત્રિકાળ ન બનો. પરંતુ જે ધનવાન છે અને ઐશ્વર્ય લાઈને બેઠો છે અને ઐશ્વર્ય, બોગથી રહ્યો છે, તેમને પણ એ જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ. જોઈ ધર્મનો તો ચક્રવર્તી, સમ્રાટો અને ધનકુમેરોને.

પણ એ જ સદેશ છે કે ધન મળ્યું હોય, અસીમ ઐશ્વર્ય મળ્યું હોય, સુખ મળ્યું હોય તો તેને સમજાવથી બોગવો. જે કર્મ ઉપાસ્થિત કરવામાં આવે છે તેને બોગ્યા વિના છૂટકારો નથી. તેથી તેને બોગવવા છતાં પણ સમજાવ ન હોડો. તે જ પ્રમાણે દુઃખી આત્માઓને પણ જૈન ધર્મ કહે છે કે રડો નહિ, આર્તશ્યાન ન કરો, પરંતુ સમજાવપૂર્વક દુઃખ બોગવી તેનાથી મુક્ત થાઓ. જેથી નવા અશુભ કર્મો બંધાશે નહિ. તે પ્રમાણે સુખ બોગવનારને પણ એ જ કહે છે કે હસો નહિ, સમજો કે તમારા શુભ કર્મોનો ઉદય છે તેને સમજાવપૂર્વક બોગવો, જેથી તે બોગવતાં અશુભ કર્મોનો બંધ ન પડે.

આ પ્રમાણે જીવન કુમેના માર્ગ ઉપર ચાલતું હોય કે કાંટાના માર્ગ ઉપર ચાલતું હોય, સુખમય હોય કે દુઃખોથી વ્યાપ્ત હોય, તો પણ જૈન ધર્મ એક જ સંદેશ આપે છે કે જે કાર્તિ યર્ષ રહ્યું છે તે યત્ન દો. હર્ષ અને વિપાદનો પડજાયો આત્મા ઉપર પડવા ન દો. જે કાર્તિ સુખ અને દુઃખ છે તે આપણા આત્માના કષ્ટાણુ માટે છે, તેને બોગવીને જ આત્મા પરિત્ર બની શકશે. પ્રત્યેક દશમાં સમજાવ જ આત્માને વિમગ્ન અને વિશુદ્ધ બનાવી શકે છે. જો સમજાવ નહિ આવે હોય તો સુખ અને દુઃખ—બંને આત્માને બંધનમાં જ નાખશે.

જૈન ધર્મ અનુસાર આત્મા નરકમાં જાય કે સ્વર્ગમાં જાય, પરંતુ સાં જતાં જ કમેનો ક્ષય કરવાનો આરંભ કરી દે છે. જેમ જેમ કર્મો બોગવતો જાય છે તેમ તેમ કર્મોનો ક્ષય થતો જાય છે. આ બોગવતું અને ક્ષય થતો તે નિરંતર ચાલુ રહે છે. જૈન ધર્મ કહે છે કે પ્રત્યેક ક્ષણ કમેનો ક્ષય થતો જાય છે અને જો સંપાદક સાવધાન ન હોય તો કર્મ નિરંતર બંધાતા પણ જાય છે. એક તરફથી હોજ ખાલી થતો જાય છે અને બીજી તરફથી બંધાતો જાય છે. આ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલુ રહે છે. એવી સ્થિતિમાં પવિત્રતાનો

માર્ગ કેવી રીતે મળા શકે? 'ન્યારે' કર્મોનું આવવાનું ઝોણું અને જવાનું અધિક હોય છે; ત્યારે આત્માની પવિત્રતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. અને ન્યારે કર્મોનું જવાનું વધુ હોય છે તો ક્ષય થવાની સાથે સાથે જ વાસના આવી રહી છે. (આસવની) તે ઝોણી થતી જશે અને પવિત્રતા વિશેષ વૃદ્ધિ પામશે. કાર્ધ માણસ ઋણી હોય તો ખીંજું ઋણુ ઝોણું લેતો રહે અને પહેલાંનું વધુ ચૂકવતો જાય તો એક દિવસ તેનું બધું ઋણુ ઉતરી જાય છે.

તો આવી સ્થિતિ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ન્યારે તમારી અંદર સમલાવ જાગ્રત થાય, ન્યારે તમે રાગદ્વેષની મશિન બ્રૂમિકાથી બંધે આવશો અને એ પરમ સત્યને પ્રાપ્ત કરી લેશો. કે તમે સંસારના ભોગોમાં બંધાવા માટે નથી, તમારે તેમાં આસક્ત થવાનું નથી, ત્યારે તમારું ઋણુ ઉતરવાનું શરૂ થઈ જશે.

માખીને તો તમે દરરોજ જુઓ છો. તે સાકર ઉપર બેસે છે. અને ત્યાં સુધી બેસે છે ત્યાં સુધી સાકરનો ઉપયોગ કરે છે. અને જરાક પવનનો ઝપાટો લાગ્યો કે તે ઉડી જાય છે. આવી રીતે જીવનનો ઉપયોગ કરે છે. અને સંસારના સુખ દુઃખ ભોગવે છે, પરંતુ વિકારોમાં બંધાતા નથી, આસક્તિના કીચકમાં ફસાતા નથી તેવા સાધકો જ આત્માનું ઋણુ ચૂકવવામાં, આત્મા ઉપરથી બોલે ઉઠાવીને ફેંકી દેવામાં સમર્થ હોય છે.

અંતઃકરણમાં જેમ જેમ ઉદાસીનતાની વૃત્તિ વિકસિત થતી જાય છે તેમ તેમ કર્મોને આવવાનો માર્ગ ક્ષીણ થતો જાય છે અને જેમ જેમ કર્મોને આવવાનો માર્ગ ક્ષીણ થતો જાય છે તેમ તેમ મોક્ષ થતો જાય છે.

સમ્યક્ દષ્ટિની બ્રૂમિકામાં હમેશાં જાગ્રતિ ચાલુ રહે છે. આવકના તો અસંખ્ય-અસંખ્ય કર્મોની નિર્જરા થતી રહે છે. સમ્યક્ વ્યવહારનો પ્રકાશ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ બંધી ભાવનાઓનું

તેજ પ્રખર બનતું જાય છે, ચંદેલી ધૂળ ભીડીને સાફ થતી જાય છે, સાધક જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેની ગતિમાં તીવ્રતા આવતી જાય છે. આ પ્રમાણે કર્મોના આગમન અને બંધનની માત્રા ઓછી થતી જાય છે અને કર્મોના જવાની અર્થાત્ કર્મો તૂટવાની માત્રા નિરંતર વધતી જાય છે. પરિણામે એક સમય એવો આવી જાય છે કે પહેલાંના સંચિત બધાં કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે અને નવીન કર્મોના સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે. એ જ સ્થિતિ મોક્ષ કે નિર્વાણની સ્થિતિ કહેવાય છે.

આચાર્ય શંકર કહે છે કે—

માક્ષર્મ પ્રચિલાપ્યતાં ચિતિવલાન્નપ્યુતરૈઃ શિલ્લપ્યતામ્ ।

પ્રારબ્ધ સિદ્ધ ભુજ્યતામથ પરબહ્માત્મના સ્વીયતામ્ ॥

જૂના કર્મોને, પૂર્વસંચિત વાસનાઓને, જૂના બંધનોને પોતાના ધ્યાન, જ્ઞાન, વિચાર અને સાધનાના બળથી નષ્ટ કરો. નષ્ટ થઈ જતાં જ્યારે તમે તમારી શુદ્ધિમાં ગર્જના કરશો, તો તે તરફ આવતાં વિકારરૂપી શ્વાપદો ડરી જશે. તેઓ તમારી દાઢ સામે ટકી શકશે નહિ. તો આગળ બંધાતા કર્મોની ક્રિયા પણ બંધ થઈ જશે.

કેટલાંક કર્મો પ્રારબ્ધ હોય છે. જે કર્મો વર્તમાનમાં ભોગવવામાં આવે છે તે પ્રારબ્ધકર્મ કહેવાય છે. તે થોડા હોય છે અને તેને તોડી શકાતાં નથી, પરંતુ ભોગવવા પડે છે, તેમને ભોગવીને જ તોડી શકાય છે.

વૃક્ષ ઉપર ફળ હોય છે, તેને કાચું પણ તોડી શકાય છે અને જો કાચું તોડવામાં ન આવે તો પાકીને સ્વયં તૂટી જાય છે. તૂટવાનું તો તેના ભાગ્યમાં લખાયું જ છે. તે પ્રમાણે કર્મ પણ બંને પ્રકારે તોડી શકાય છે. ધ્યાન, જ્ઞાન અને તપસ્યાના બળથી પણ કર્મો તોડી શકાય છે અને ભોગવીને, પણ તોડી શકાય છે.

આ પ્રમાણે પહેલાનાં કર્મોને જ્ઞાન-ધ્યાનથી તોડી નાખો, આગળ કર્મોમાં ફસાઓ નહિ અને વિકાસિત કર્મોને ભોગવી લો, ખસ-

પરબંધનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ એક માર્ગ છે, અન્ય કોઈ માર્ગ નથી.

આ દૃષ્ટિકાણથી જૈન ધર્મના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર ન્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જાણી શકીએ છીએ કે ત્યાં પ્રત્યેક આત્માની પવિત્રતામાં વિશ્વાસ છે. જૈન ધર્મની માન્યતા છે કે પ્રત્યેક જીવ આત્મા પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સમર્થ છે, પરંતુ તેને પવિત્રતાના પથ ઉપર આણવું પડશે.

ન્યારે આ સ્થિતિ આપણી સામે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે સંસારના જે આત્માઓ પ્રત્યે આપણા મનમાં ઘૂણા કે દ્વેષભાવ ભરેલાં છે તે દૂર થઈ જાય છે. આપણે એ સમજી જઈએ છીએ કે જેની અંદર જે ખૂરાઈ છે તેને એ કાઢી નાખે તો તે આત્મા ઉચ્ચ બની જાય છે. આવી સમજણ આવે તો આપણે સર્વે પ્રત્યે સમભાવ રાખી શકીશું.

એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. તેમને કાંઈએ પૂછ્યું—
“આપ જઈ રહ્યા તો છો, પરંતુ આપના ખાવા-પીવાની શું ગોઠવણ છે? કોઈ પૈસા-ટકા પાસે છે કે નહિ?”

ભિક્ષુ સહજ ભાવથી બોલ્યા—“પૈસા-ટકા તો પાસમાં નથી અને રાખીને કરવું પણ શું છે? સિક્કા તો સંસારમાં વિખરાયેલાં છે. ન્યાં ક્યાંય જઈશ ત્યાં જ મળી જશે.”

તે માણસ બોલ્યો—“કવી રીતે? આપનો નિર્વાહ કવી રીતે ચાલશે?”

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જે કહ્યું છે તે ઘણું જ સુંદર કહ્યું છે. ભિક્ષુએ કહ્યું—“મને મનુષ્યની પવિત્રતામાં, મનુષ્યની ઉદારતામાં વિશ્વાસ છે અને તે જ વિશ્વાસના બળ ઉપર હું દુનિયામાં સર્વત્ર ફરીશ અને ન્યાં ક્યાંય હું જઈશ ત્યાં મનુષ્યના સિક્કા વિખરાયેલાં મળશે.”

તે માણસ બોલ્યો—“ખરેખર આપનો આ વિશ્વાસ છે?”

ભિક્ષુએ કહ્યું—“હા, નિઃસંદેહ મને વિશ્વાસ છે કે મનુષ્ય પોતાના વિચારોમાં પવિત્ર હોય છે અને ઉદાર હોય છે અને જ્યાં હું જઈશ ત્યાં મને મનુષ્યની ઉદારતાનું વરદાન મળશે જ.

“ અને શું અમે અહીં—ખ્યાવરથી ચાર્તરમાસ પૂર્ણ કરી વિદાર કરશું? ત્યારે શું આમળ માટે ભોજન—પાણી સાથે લઈને વિચારશું? અથવા બીજી કોઈ વ્યવસ્થા કરીને અહીંથી જશું? શું ચાર્તરમાસ ટાળી સાથે લઈને જશું કે રસ્તામાં ભોજન બનાવીને અમને વહેરાવે? ના, અમને પણ જનતાની ઉદારતા ઉપર વિશ્વાસ છે કે જ્ઞાન દેનાર ધણી છે. બાઈબા પણ પ્રેમથી અમને આહાર પાણી આપશે અને બહેનો પણ અવરૂપ આપશે.

તો માનવ-જગત પ્રત્યે અનિશ્ચય વિશ્વાસ રાખો કે મનુષ્યના ઉદાર વિચારો છે અને ઉદાર ભાવ છે. હું જ્યાં ક્યાં જઈશ ત્યાં મારી આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરી શકીશ. સંસારમાં જે પ્રાણીઓ તે બધાં ઉર્ધ્વગમનશીલ છે. જાતાધર્મ ક્યાંયજુરમાં આત્માનો સ્વભાવ બતાવવા માટે એક ઉદાહરણ આપે છે:—

તૂંબડી પર માટીનો લેપ લગાડી તળાવમાં મૂકી દેવામાં આવે તો ગમે તેટલાં ઊંડાણમાં ચાલી જાય, પરંતુ જ્યાં સુધી તેના ઉપર લેપ છે, તે બંધનમાં છે ત્યાં સુધી તે નીચે દબાયેલી રહેશે. બંધન હટતો જ, લેપ ઉતરી જતાં જ તે એકદમ ઉપર આવી જશે, ઉપર આવવામાં જરા પણ દીલ નહિ કરે.

સંત કબીરે પણ ઘોડો ફરકાર કરીને આ જ રૂપક કહ્યું છે:—

ચોર ચુરાઈ તૂંબડી, જલમેં દાખી જાય;

વહ દાખે વહ ઉભરે, પાપ છીપેગા નાય. -

કોઈ ચોરે તૂંબડી ચોરી લીધી. તેણે તેને તળાવમાં છપાવવાનો વિચાર કર્યો. તે તૂંબડીને પાણીમાં દબાવીને અંદર ઉતારવા માગે છે,

તુ હાથની સાથે સાથે જાંતે ઉપર ચાલી આવે છે.

સારાંશ એ છે કે કર્મ તો આપણને નીચે દેખાવવા માગે છે, તુ આપણે વિચારોની છલાંગ મારીને ઉપર આવી જઈએ છીએ. આ દાહરણ આજે ૨૫૦૦ વર્ષનું જૂનું થઈ ગયું છે, પરંતુ જ્યારે સંપ્રદાય તિથિએ સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ હર્ષથી ગફગફ જની ગયા. આ એક સુંદર ઇર્શનિક દર્શાવ છે.

તુંગડી ઉપર માટીનો લેપ લગાવી દીધો અને તેને પાણીમાં ડૂબી દીધી તો તે નીચે બેસી ગઈ. પરંતુ જેવો તેનો લેપ મળી જાય છે તે તરત ઉપર આવે છે એક ક્ષણ પણ નીચે રહેતી નથી તેનો સ્વભાવ ઉપર આવવાનો છે. તે પ્રમાણે આત્માનો સ્વભાવ પણ ઉપર આવવાનો છે, ઉર્ધ્વગમન કરવાનો છે. જ્યાં સુધી કર્મોનું બંધન રહેશે ત્યાં સુધી તે નીચે દુઃખાઈને રહેશે અને જેવો તે બંધનોથી મુક્ત થશે કે તરત ઉપર આવશે.

તેથી એમ ન માનો કે આત્મા જ્યારે મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે મોક્ષમાં જાય છે. વાસ્તવમાં આત્માનો સ્વભાવ ઉર્ધ્વગમન કરવાનો છે, જેથી જ્યારે તે મુક્ત થાય છે, કર્મોના લેપથી છૂટી જાય છે ત્યારે તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે.

કલ્પના કરો કે ભગવાન મહાવીરને કદાચિત્ પૂછ્યું હોત કે આપ ઉપર જઈ રહ્યા હતા, તો વચ્ચે કેમ રોકાઈ ગયા? તો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ મળત કે આત્મા તો ઉપરને ઉપર જ જાત, ઉપર જવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, પરંતુ જ્યાં આત્મા રોકાઈ ગયો ત્યાંથી આગળ જવાનું સાધન જ નથી. ધર્માસ્તિકાઈની સહાયતા મળતી નથી.

માણસને પૂછો કે તરતી તરતી તું દિનારે આવી ગઈ છો તો વધુ આગળ કેમ જતી નથી? સું આગળ વધવાની તારી શક્તિ નથી? તે કહે છે કે આગળ વધવાની તો મારી શક્તિ છે, પરંતુ પાણી હોય તો આગળ જઈ ને?

સારાંશ એ છે કે ગતિનું આજ નિર્મિત ધર્માસ્તિકાય છે. તે જ જીવો અને પુણ્યજીવોની ગતિમાં સદાયક હોય છે. તે જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી ગતિ હોય છે; અને જ્યાં તેનો અભાવ છે ત્યાં ગતિનો પણ અભાવ છે. એ કારણથી મુક્ત આત્માઓ ઉપ્ધર્વગમન કરતાં કરતાં લોકના અગ્રભાગ સુધી પહોંચે છે અને પછી ત્યાં અટકી જાય છે.

ભગવાન મહાવીરનો આત્મા લોકાગ્ર ભાગમાં જવા માટે ગયો ન હતો. ત્યાં રહેવા માટે રવાના થયો ન હતો. તેમના આત્માએ એવું વિચાર્યું ન હતું કે હવે હું મોક્ષમાં જઈને રહીશ. તે તો અનંત-અનંત અવિરામ યાત્રા માટે વાસ્તવો હતો પરંતુ જ્યારે ગતિક્રિયાનું સાધન બંધ થયું તો આત્મા ત્યાંજ રિથર થયો.

એક ભાઈએ મને પ્રશ્ન કર્યો કે સિદ્ધસ્થ આત્મા તેથી ઉપર જઈ શકતો ન હતો તો આનુબાનુ એ કેમ ન ગયો? અર્થાત્ આગળ અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય ન હતી તેથી ત્યાં ન જઈ શક્યો તે તો કીક છે, પરંતુ લોકામાં તો ધર્માસ્તિકાય સર્વત્ર છે જ. તો આનુબાનુમાં ખીલે ક્યાંય કેમ ન ગયો? પરંતુ મુક્તાત્મા આડોઅવળો જતા જ નથી. હું કહી ચૂક્યો છું કે આત્માનો સ્વભાવ ઉપ્ધર્વગમન કરવાનો છે, તેથી તે ઉપર તો જોઈ શકે છે, પરંતુ તે આડોઅવળો જતો નથી. મુક્તાત્માનો સ્વભાવ તિર્છો જવાનો છે જ નહિ. આત્મા જ્યારે પણ તિર્છુગમન કરે છે, ત્યારે કર્મોની પ્રેરણાથી જ જાય છે. કર્મોથી મુક્ત અત્માનો સ્વભાવ તો સીધું ઉપ્ધર્વગમન કરવાનો જ છે. મુક્તાત્માએ કર્મોથી રહિત છે, તો પછી તિર્છુગમન શી રીતે કરે? તેથી તેઓ ધર્માસ્તિકાયની સદાયતા ન મળવાથી ત્યાં રોકાઈ જાય છે, આડોઅવળો જતો નથી.

સારું. આટલા વિવેચનની જૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખીને હવે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. મેં કહ્યું હતું કે અહિંસા, સત્ય, શ્રમા, દયા વગેરે જે જે આત્માના નિજગુણો છે, તે એકેક દોષને નષ્ટ કરીને આત્માને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પહોંચાડે છે. તેનો અર્થ એ છે કે

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અસલ વગેરે વિકાર જેટલી માત્રામાં આત્મા સાથે રહે છે, તેટલી માત્રામાં આપણે આત્માથી બહાર રહીએ છીએ અને સંસારની પરિણતિમાં રહીએ છીએ. અને જેટલા જેટલા અંશે આપણે ક્ષમા, અહિંસા, સલ વગેરે તરફ જઈએ છીએ તેટલે અંશે આપણા સ્વભાવ તરફ જઈએ છીએ.

મેં કહ્યું છે કે અહિંસા અહિંસા માટે અને સલ સલ માટે હોવાં જોઈએ. તેનો અર્થ એ છે કે અહિંસા, સલ વગેરેનું આચરણ આત્માને ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિ ઉપર પહોંચાડવા માટે હોવાં જોઈએ. આલોક કે પરલોક સંબંધી ભયથી બચવા માટે અથવા નિંદાથી બચવા માટે અહિંસા અને સલનું આચરણ કરવાનું નથી. આપણને તો આપણા આત્મા સંબંધી જ લાય હોવો જોઈએ કે કયાંય આપણો આત્મા દુષિત ન થઈ જાય. આ દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરવાથી આત્માનું કલ્યાણ થઈ જાય છે.

કલ્પના કરો કે મારા અને તમારામાંથી કોઈ સાધક છે. તેની પાસે એક દેવતા આવી સંદેશો આપે છે અને કહે છે—“તમને મોક્ષ મળી શકશે, પરંતુ પહેલાં આપ નરકમાં જાઓ. દશ-વીશ હજાર વર્ષો સુધી દુઃખ ભોગવી લીધા પછી આપને મોક્ષ મળી જશે.” બીજી બાજુ તેજ દેવ કહે છે કે ‘જો આપ દેવલોકમાં જવા ઇચ્છતા હો તો ત્યાં ક્રાંતિક્રાંતિ સાગરોપમ પર્યંત સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી લીધા પછી મોક્ષ મળશે. સ્પષ્ટ છે કે નરકમાં જવાથી અદ્વપકાલીન દુઃખ છે અને સ્વર્ગમાં જવાથી લાંબો વખત સાંસારિક સુખ મળશે. પરંતુ સુખ કે દુઃખ ભોગવી લીધા પછી જ મોક્ષ મળશે. એવી સ્થિતિમાં સાધક કયાં જવાનું સ્વીકારે? તમારી સામે વિકલ્પો રાખવામાં આવે તો તમે શેનો સ્વીકાર કરો?

તમારા મનની વાત તો હું જાણતો નથી. સંભવ છે કે તમે નરકના દુઃખોથી બચવા ઇચ્છતા હો અને દેવલોકના સુખનું પ્રલોભન ન છોડી શકો. જો એમ હોય તો સમજી લેજો કે હજુ

તમારી સાધનાનો પરિપાક થયો નથી. હજુ સુધી તમે સાચા સાધકની ક્રાંતિમાં આવ્યા નથી. સાચા સાધકના મનમાં બે વિકલ્પો જોડી જ ન શકે. તેની પાસે તો એક જ હિતરહિત અને તે એ છે કે સ્વર્ગ કે નરક સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી. મારો એક માત્ર હિંદેશ મારા આત્માને બંધનોથી છોડાવવાનો છે. તેથી આત્માને મુક્ત કરવાનો જો શીઘ્ર માર્ગ છે તે જ મને પસંદ છે.

વાત અટપટી લાગે છે, પરંતુ જોડો વિચાર કરવાથી માલુમ પડી શકે છે કે કંઈ લાંબો રસ્તો શા માટે લે? મોક્ષનું સ્વરૂપ જોના ધ્યાનમાં આવી ગયું છે. તે સ્વર્ગનો લાંબો અને ચિરકાળમાં પૂરો થાય એવો માર્ગ શા માટે અપનાવે? નરકનો રસ્તો કષ્ટપ્રદ હોવા છતાં પણ જો સીધો હોય અને શીઘ્રતાનો હોય, તો સાધક તે માર્ગે જતાં શા માટે અચકાવ?

હું નરક કે સ્વર્ગમાં જવાની વાત કરતો નથી. હું તો કહું છું કે નરકમાં જવાથી જો મોક્ષ જલદી મળતો હોય તો સાધક નરકમાં જવા માટે પણ તૈયાર હોય છે.

ક્રિષ્ણક મહારાજને નરકમાં જવાની વાત યાત યર્ષ તો તેઓ જોતા રહ્યા, દુઃખી થતાં રહ્યા અને પ્રભુના ચરણોમાં પડતા રહ્યા. કિંતુ બગવાને ફરમાવ્યું—“રાજન્ ! કેમ ગભરાઓ છો? કંઈ વાત છે? ચોરાસી હજાર વર્ષ સુધી નરકનું દુઃખ ભોગવીને તો તમે એક દિવસ મારી ઘેરે તીર્થંકર બનશો.” ભગવાનની આ વાણી કાનમાં પડતાં જ ક્રિષ્ણક મહારાજ આનંદ-વિહાર બની ગયા અને નાચવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું—“ભગવાન ! ત્યારે તો ચોરાસી હજાર વર્ષની શું ગણતરી છે? એટલો સમય તો ચપટી વગાડતાં પૂરો થઈ જશે.”

આટલા વિવેચનથી આપ સમગ્ર શક્ય કે સમ્યગ્દષ્ટિની રૂપી દૃષ્ટિ હોય છે? તે સંસારના મુખદુઃખને સમાન બાવથી

પ્રહણ કરે છે. સુખમાં તે હરખાતો નથી અને દુઃખમાં વિષાદ પામતો નથી. તે સુખદુઃખને આત્મશુદ્ધિનું સાધન-માત્ર સમજે છે અને પોતાના બાવોથી વાસ્તવમાં તે તેમને આત્મ-શુદ્ધિનું સાધન જ બનાવી લે છે. તેને સુખનો લોભ હોતો નથી અને દુઃખમાં ક્ષોભ થતો નથી. તેનું લક્ષ કેવળ આત્માને બંધનહીન બનાવવાનું હમેશાં રહે છે. સમ્યગ્દષ્ટિની આ દષ્ટિ જ સત્યની દષ્ટિ છે. આ દષ્ટિ રાખીને જે સત્યના માર્ગ ઉપર ચાલે છે, તેજ ખરેખર સત્ય પચતો પચિક છે, તે જ પરમ કલ્યાણ રૂપ નિર્વાણનો ભાગી બને છે.

સત્ય અને દુર્બળતા

સત્ય સંબંધી થોડી વાતો હું જતાવી ચૂક્યો છું. છતાં પણ તે જીવનનું સત્ય એટલું બધું વિરાટ છે કે તેને આપણું ચિંતન માપવા પડે છે તો માપી શકે તેમ નથી. વાણીની તો વાત જ શું કરવી? તેની તો શક્તિ જ ડટકી છે? તે તો ચિંતનની સાથે સાથે ચાલતી લડકી જાય છે. છતાં પણ આપણી પાસે ટાઈ પણ વસ્તુની શક્તિ સંબંધી વિચાર કરવા માટે બીજું કંઈ સાધન પણ નથી. તેથી ચિંતન અને વાણીની સીમામાં રહીને જ હું કંઈક કહી શકીશ.

સત્ય શું છે? તે પહેલાં દર્શાવવું ગયું છે. સત્ય, વાણી કે બોલવાનું જ સત્ય નથી. અશ્વજત વાણીનું સત્ય પણ આપણા જીવનનું એક અંગ છે. અને સાધનો માર્ગ છે અને આપણા મહા પુરોષોએ તેના વિષે ઘણું ઘણું કહ્યું છે, તેનું આવરણ પણ ક્યું હું અને તેની દ્વારા જીવનની અંધારાને પણ ઊઠાવી છે, પરંતુ વાણીના સત્યમાં પ્રાણ પૂરનાર મનનું સત્ય છે. મનનું સત્ય નીકળી જાય તો ટાઈ વાણીનું સત્ય નિઃપ્રાણ થઈ જાય છે. તે સત્ય, સત્ય રહેતું નથી.

આપણું જીવન સમજીનું જીવન છે. તેની ઉપર સમાજ અને રાષ્ટ્રની જવાબદારી છે અને સંપૂર્ણ વિશ્વની જવાબદારી છે. પરંતુ તેણે જે વિરાટ સત્ય માટે આગળ વધતું જોઈએ તે તેમ ન કરતાં ઉન્માદ વગી ગયું અને કેવળ સંબોધના સત્યથી અટકી ગયું અને સમજી સીધું કે સત્યની ઈતિશી થઈ ગઈ; સમગ્રતા આવી ગઈ અને સત્યની સાધના પૂર્ણતાએ પહોંચી ગઈ. આ પ્રમાણે અપૂર્ણતાને પૂર્ણતા માની લીધી

અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જીવનમાં અનેક ભૂલો પ્રવેશી ગઈ.

એટલે પાણીનું સત્ય જ સંપૂર્ણ સત્ય નથી. જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ, બોલીએ અથવા જીવનની કાઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરીએ ત્યારે સર્વજ્ઞ જીવનની સામે સત્ય ઉમેરું હોવું જોઈએ. જે વિચાર, આચાર અને ઉચ્ચારની સામે સત્ય નથી, તે વિચાર, વિચાર નથી; તે આચાર, આચાર નથી; અને ઉચ્ચાર, ઉચ્ચાર નથી.

શાસ્ત્રકારોએ સત્યના સંબંધમાં મહાન્ વાતો કહી છે. તે એટલી ખાલી મહાન્ છે કે આપણે તેને કાલ્પનિક સમજવા લાગીએ છીએ. પરંતુ વાસ્તવમાં તેથી વાતો ન અને તેવું કશું નથી. ઇતિહાસ વાંચનારે વાંચ્યું હશે અને સાંભળનારે સાંભળ્યું હશે કે ભારતની એક સત્તારીએ સત્યની મહાન્ ઉપાસના કરી હતી. તેની સામે એક બાળુ દુઃખોનો પદાડ હતો, કાંટાવાળો માર્ગ હતો અને બીજી બાળુ પ્રત્રોભન હતું અને ફૂલોનો માર્ગ હતો પરંતુ તે દુઃખોમાં ભયભીત થઈ ન હતી. અને સુખમાં ફેલાઈ ન હતી. તેણે જ જ મહિના કાંટા ઉપર ગુજારવા પડી પણ જીવનને સત્યના માર્ગ ઉપર જ સ્થિર રાખ્યું. પ્રચંડ શક્તિવાન રાવણના પંજમાં પડીને પણ સતી સીતા અખંડ સત્યની પ્રતિક બની રહી સમુદ્રમાં ફેંચકી મારીને પણ નીકળી અને તેનો એક છેડો પણ ભીંજ્યો નહિ.

સતી સીતા ધગધગતા અગ્નિકુંડની સામે બિભી રહી તેમાંથી નીકળતી જવાળા ગગન સાથે વાતો કરી રહી હતી, પરંતુ સીતાજી તેમાં ફેદી પડવા તૈયાર થઈ ગયાં. તેઓ તેમાં ફેદી પડ્યાં અને હજારો માણસોના મુખમાંથી "આહ" નીકળી પડી. પરંતુ સૌના બેના બેતામાં તો તે જાનવહ્યમાન અગ્નિ પાણી રૂપે પરિવર્તિત થઈ ગયો. અગ્નિનો કુંડ પાણીનો કુંડ બની ગયો. જ્યારે ભારતના પુરાણા ઇતિહાસની આ વાત આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે આ વાતો આપણને ક્યો માર્ગ બતાવે છે ?

રામ સામે જ ઉભા હતા અને તેઓ સ્વયં સીતાજીને અમિ કુંડમાં ફેદી પડવાનું કહેતા હતા. જનતા પણ સાબોની સંખ્યામાં ઊભી હતી. ધણાના દિલમાં દુઃખ થયું હતું અને તેઓ કહેતા કે આવું થવું ન જોઈએ. આવી બીજી સ્થિતિમાં સમસ્ત સંસારનું બળ એક બાજુ પડ્યું રહ્યું, ધન-વૈભવ અને સમા-બદલાની શક્તિ પણ અમિ બનીને ઉભી રહી, કોઈ કામ ન આવ્યું. ને કોઈ કામ આવ્યું હોય તો જીવનનું એક માત્ર સત્ય જ કામ આવ્યું.

સીતાજીએ અસંતર્ક ગંભીર વાણીમાં કહ્યું—“દિવસ ભરી તથો હોય કે રાત, હું અયોધ્યાના મહેલોમાં રહી હોઉં કે રાવણને ત્યાં રહી હોઉં, માફ શરીર ગમે ત્યાં રહ્યું હોય, પરંતુ ને મેં ધર્મ મર્યાદામાં રહીને માફ જીવન ગુજાર્યું હોય, ને હું સત્ય પર અવિચળ રહી હોઉં, તો આ બળતો અમિ પાણી ચર્ષ જાણે ! ” બસ. આટલું કહીને એ મહા સતી અમિકુંડમાં ફેદી પડી અને સત્યના પ્રભાવથી અમિ પાણી રૂપે પરિણત થયો.

તો આ રીતે સીતા રૂપે કે અંજના રૂપે કે પછી અન્ય કોઈ સત્યવતી સનારી રૂપે ને સત્યની પરમ ગાથા આપણે ગાતા આવ્યા છીએ તે સત્ય કેટલું બધું મહાન છે ! તે પરમ સત્યની શક્તિ કેટલી બધી વિરાટ છે ! તે સત્ય ને વચ્ચેનું સત્ય હોત તો આ સત્યવતી સનારીઓનું વિરમચત્તનકે રૂપ આપણને જોવાનું ન મળત. પરંતુ તે સત્ય તો જીવનનું સત્ય હતું. જીવનનું સત્ય સંસારની પ્રકૃતિમાં દરેક જગ્યાએ ફેરબદલી કરી શકે છે.

દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં એક પ્રશ્ન ધણે વિદ્ય છે. પૂર્વાચાર્યોએ તેની ઉપર ચિંતન કર્યું છે અને આજે પણ તેનું ચિંતન ચલા કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે—અંતરની ચેતના બહારના વાતાવરણથી પ્રભાવિત થાય છે કે બહારનું વાતાવરણ અંતરિક ચેતનાથી પ્રભાવિત થાય છે ? એક બાજુ આપણી મર્યાદાઓ છે અને બીજી બાજુ વિરાટ

જન્મત છે. શું ચેતનામાં એટલું સામર્થ્ય છે કે તે આ વિશાળ: વિશ્વને પ્રભાવિત કરી શકે? અથવા ચેતના પોતે જ પ્રભાવિત થતી: રહે છે?

તમે ક્યાંય બહાર જાઓ છો અને રસ્તામાં ચોર કે ડાકુ: સામે મળે તો તમે અંદર પ્રભાવિત થાઓ છો, ભયભીત બનેા: છો અને રક્ષા માટે પ્રયત્ન કરો છો. તો એવું લાગે છે કે તમે અને હું નિરંતર વ્યાપ્ત જગતથી અંદરમાં પ્રભાવિત થતા રહીએ છીએ.

કાઈ સંજ્ઞન માને તો આપણે પ્રભાવિત થઈએ છીએ. પ્રસન્ન થઈએ છીએ, કાઈ તિરસ્કાર કરે તો અંતરમાં આગ પ્રગટે છે અને ભયની વાત સાંભળી ભયભીત બનીએ છીએ. આ બધી: વાતોથી એ જ પ્રતીત થાય છે કે બહાર દ્વારા આપણું અંદરનું: જીવન પ્રભાવિત થઈ રહ્યું છે.

કિંતુ પ્રભાવિત થવાની આ પ્રક્રિયા ક્યાં સુધી ચાલુ રહે છે? અંતે પ્રભાવિત થવાની પણ મર્યાદા છે. આપ જાણો છો કે જ્યારે: આત્મા વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી કેવલ્ય અવસ્થામાં: પહોંચી જાય છે ત્યારે શું તે બહારથી પ્રભાવિત થાય છે? જ્યારે: ભગવાન મહાવીર અને પાર્શ્વનાથ જેવા ઉત્તમ પુરુષોએ સાધારણ: જીવન (જન્મસ્થાવસ્થા) વ્યતીત કર્યા બાદ કેવલગદાનનો મહાપ્રકાશ: પ્રાપ્ત કર્યો અને તેમનામાં અનંત આત્મિક શક્તિનો આવિર્ભાવ: થોં ત્યારે શું તેઓ બહારથી પ્રભાવિત થયા? એવા ઉત્તમ પુરુષો: એ તેટલો સત્કાર કે તિરસ્કાર મળે છતાં પણ અંતરમાં લેચ: ાન પણ પ્રભાવિત થતા નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની: રમ આધ્યાત્મિક શક્તિ બાલ જન્મતને પ્રભાવિત કરે છે.

જ્યાં સુધી આત્મા બહારના જગતથી પ્રભાવિત થાય છે ત્યાં સુધી સમજવું કે અંદરનું શક્તિનું, ઝરણું બરાબર વહેતું નથી. અને: જ્યાં સુધી આંતરિક શક્તિનું, પ્રખર તેજ પેદા થતું નથી. ત્યાં:

સુધી આપણી ચેતના સંસારને પ્રભાવિત કરી શકતી નથી. સારાંશ એ છે કે 'ન્યાં સુધી આપણી નિમ્ન જુએકા છે ત્યાં સુધી આપણે બહારથી પ્રભાવિત થઈએ છીએ અને ન્યારે આપણી ચેતન્ય શક્તિ પ્રબળ બની જાય છે ત્યારે આપણે જગતને પ્રભાવિત કરવા લાગીએ છીએ.

તો પછી સાચું સત્ય અને અહિંસા શું છે ? હું શબ્દ બોલી રહ્યો છું અને એક એવો શબ્દ બોલી રહ્યો છું કે જેની ઉપર શ્રેતાગણુ ધ્યાન દેતા નથી. 'સત્યની સાથે "સાચું" વિશેષણ લગાડ્યું છે અને તે સંકારણુ લગાડેલું છે. સાચું સત્ય કહેવાનો અર્થ એ છે કે જે સત્ય હોય તે પણ સાચું હોવું જોઈએ. અને ન્યાં સુધી સત્ય સાચું હોતું નથી ત્યાં સુધી ચેતના બહારથી પ્રભાવિત થતી રહે છે; જેમકે, આપણે સત્યને અપનાવ્યું છે, મન અને વિચારમાં સત્યને રથાન આપ્યું છે, પરંતુ એવું માલુમ પડે કે આપણી પરિસ્થિતિ તે સત્યને અપનાવવાનો ઈન્કાર કરી રહી હોય અથવા સામાજિક વાતાવરણ કે સાંપ્રદાયિક માન્યતા તે સત્યને અપનાવવા માટે ચારે બાજુથી ઈન્કાર કરી રહી હોય, તો આપણે એ સત્યને એક ખુણામાં ફેંકી દઈએ છીએ અને તે પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણને અનુરૂપ દળી જઈએ છીએ. આનો નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે મનમાં જે સત્ય આવ્યું હતું, તે સાચું સત્ય ન હતું. સાચું સત્ય આવી અર્થ દોત તો સમસ્ત સંસાર આપણો વિરોધ કરતો હોય છતાં પણ આપણે તેની પરવા કરત નહિ અને આપણે જ સત્યને માટે દ્રઢ રહેતા, તે સત્યથી વિચલિત થવાનો કોઈ અવકાશ ન રહેત.

મેં કહ્યું છે કે સત્ય, સત્યને માટે જ છે, અર્થાત્ તે સત્યમાં દૃઢતા આવવી જોઈએ અને એવી દૃઢતા આવવી જોઈએ કે તે બાંધ વાતાવરણથી પ્રભાવિત ન થાય, પરંતુ ઉલટું તે દૃઢતા બાંધ

વાતાવરણને પ્રભાવિત કરે. સસની ઉપાસના કરવી તે જ જ્યારે સસની ઉપાસનાનો ઉદ્દેશ બની જાય છે ત્યારે લોભ, લાલચ, પ્રતિજ્ઞા અને સ્વાર્થની કાંઈ પણ ભાવના તે સસની સ્તંભુષ આવી શકતી નથી, તે સસ બાલ વાતાવરણથી પ્રભાવિત થતું નથી અને ત્યાં શબ્દોના બ્યૂદ રચવામાં આવતા નથી. તે વખતે સસ, સસ જ હશે અને તેનો રસ્તો મન દ્વારા આગળ વધતો હશે. કોઈ શાબ્દિક સસ શબ્દોની જગથી માર્ગ શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરશે.

એક વાર બાળકોએ મને કહ્યું, એક વાત સાંભળો. તો હું બંધાને સંભળાવું છું તો કદી કદી સાંભળી પણ લઉં છું. તે બાળકે પોતાના મનોરંજન માટે એક વાત કહી. તેણે કહ્યું—મેં વિદ્યાર્થી હતા. તેઓ બજારમાં ગયા. એક ફળ વેચનારની દુકાન ઉપર સફરજન લોઈને સંકલ્પ-વિકલ્પમાં પડી ગયા અને બંનેએ સફરજન લેવાની મંત્રણા કરી લીધી પરંતુ સફરજન ખરીદવા માટે ખીસામાં પૈસા હોવા જરૂરી હતું. તેમની પાસે હતા નહિ.

એકે કહ્યું—સફરજન કેવી રીતે મળી શકશે ?

બીજો—ક્રાંતિક હાથચાલાકી કરશું તો સફરજન મળી જશે.

પહેલો બેઠો—પરંતુ ત્યારે તો કહ્યું છે ને સાચું બોલો. સાચું બોલશું તો તો સફરજન મળવાના નથી.

બીજો બેઠો—મારી પાસે એક કાગ છે, જેથી સસ પણ રહેશે અને સફરજન પણ મળશે.

બંને વિદ્યાર્થીઓ દુકાન ઉપર જઈ જુદા જુદા ઉંચા રહ્યા. દુકાન ઉપર બીડ હતી અને દુકાનદાર ઘરકાને માલ આપવામાં અને પૈસા લેવામાં લાગ્યો હતો. અવસર લેઈ એક છોકરાએ સફરજન ઉઠાવી લીધું અને પોતાના સહચોગીના ખીસામાં નાખી દીધું. સાર બાદ બંનેએ પરસ્પર મંત્રણા કરી કે અહીંથી સાચા બનીને જ જવું છે, નહિ તો આપણે ચોર કહેવાયું. તેથી તારે કહેવું કે મેં સફરજન.

દુકાનમાંથી ઉઠાવ્યું જ નથી અને હું કહીશ કે મારી પાસે સફરજન છે જ નહિ.

હવે ધરાકાની બીડ ઝાંછી થઈ અને તે બંને છાંકરાઓ લાંબા ઉભા હતા. દુકાનદારને કાંઈક સંકેત આવી. તેણે પૂછ્યું—તમે સફરજન લીધું છે? જેના ખીસામાં સફરજન હતું, તેણે કહ્યું—જે તો તમારી દુકાનમાંથી સફરજન ઉપાડ્યું નથી, તેને હાથ પછી લપાઓ નથી. જે મેં તમારી દુકાનમાંથી સફરજન લીધું હોય તો પરમાત્મા જે દંડ આપે તે ભોગવવા હું તૈયાર છું.

દુકાનદારે ખીજાને પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું—સફરજન મારી પાસે હોય તો પરમાત્મા મને દંડ આપે તે ભોગવવા તૈયાર છું.

અંતે દુકાનદારે કહ્યું—ઠીક છે.

બંને છાંકરાઓ ખુશી થતાં લાંબી ચાલવા ગયા અને સફરજન ખાવા લાગ્યા. જે છાંકરે મુક્તિ ખતાવી હતી તેણે કહ્યું—જોઈ મારી મુક્તિ? માત્ર પછી બોલવા અને સફરજન પછી ખાધું!

તેથી હું કહું છું કે દુનિયાના પદાર્થો પછી મળ્યા જાય અને આ બાળકોની પેઠે સાચા પછી બની શકાય, એ ધારણા મનમાંથી ઠાંકી નાખો. ઠાંકશો નહિ, તો સત્યની ઉપાસના કરી શકશો નહિ. એક મનમાં બે પરસ્પર વિરોધી રૂપ રહી શકતાં નથી. મનમાં કંઈ તો સત્યને બેસાડો અને કંઈ તો અસત્યને બેસાડો. બંને એકી સાથે બેસી શકશે નહિ. એક જ સિદ્ધાસન ઉપર રામ અને રાવણ બંને કેવી રીતે બેસી શકે?

વચન એવી વસ્તુ છે, શબ્દોનો બ્યવહાર એવી જાતનો છે કે તેને તમે મન માન્યું રૂપ આપી શકો તેમ જો, છટક-બારી શોધી શકો તેમ જો. જેના ખીસામાં સફરજન પડ્યું છે તે કહે છે કે મેં સફરજન ઉપાડ્યું નથી અને જેણે ઉપાડી લીધું હતું તે કહે છે કે મારી પાસે સફરજન નથી! આ તો મુક્તિ યોજના જેવું છે.. આ પ્રમાણે મુક્તિ

શોધનાર કરનાર સત્યની ઉપાસના કરી શકતો નથી. આ તો સત્યનો ઉપહાસ છે. આત્મ-વંચના છે. આવું કરનાર ખીજને છેતરી શકે છે અને કદાચિત્ ન પણ દે, પરંતુ પોતાના આત્માને તો અવશ્ય છેતરે છે. તે ખોટી રીતે આત્મ-સંતોષ માને છે. તે આત્મ-હિંસા કરે છે. તે અંધકારમાં ભટકી રહ્યો છે. અસત્યને અસત્ય માની તેનું સેવન કરનાર તો સંભવ છે કે શીઘ્ર સત્યના માર્ગ ઉપર આવી જાય, પરંતુ સત્યનો ટોંગ કરનાર સત્યના માર્ગ ઉપર આવી શકતો નથી. તેના મિથ્યા સંતોષ તેના ચિત્તને દંખ મારવા દેતો નથી અને ધૂષ્ટ બની નીચે વધુ નીચે પડતો જાય છે.

જે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને વાસનાઓથી જે પ્રભાવિત થતો નથી, જે શબ્દજનથી યુક્તિઓ શોધતો નથી અને હેંક અંધારામાં દૂષાવાનો પ્રપત્ન કરતો નથી અને સત્યના પ્રકાશને જ પોતાના પથ પ્રદર્શક બનાવે છે, તેને જ હું સાચું સત્ય માનું છું.

ન્યાં મનનું સત્ય હોય છે ત્યાં યુક્તિઓ થતી નથી અને ન્યાં કેવળ વાણીનું જ સત્ય હશે ત્યાં યુક્તિઓ મળશે. તેથી મેં કહ્યું છે કે સત્ય સત્ય માટે જ હોવું જોઈએ.

સારાંશ એ છે કે જો તમારે સત્યની ઉપાસના કરવી હોય, જીવનમાં સત્યનું આચરણ કરવું હોય, તો પછી એ વિચારવું નહિ કે સંસાર શું કહે છે? સંસારની શું સ્થિતિઓ છે? અને માણસો મારા વિરોધી બને છે કે મિત્ર? ત્યારે તો સત્યનું જે કઠોર રૂપ છે, તે જીવનમાં આવી જ જવું જોઈએ. તેથી ઉદ્ધટું, જો સત્ય માટે ખોટી સમજુતી ફરવામાં આવે અને જનતાના ખોટા દષ્ટિકોણથી પ્રભાવિત બની સત્યને નીચે ઝૂકાવવામાં આવે, તો સત્ય સત્ય માટે રહેતું નથી. તો સત્યની કાઈ સત્તા રહેતી નથી, તે તો માણસોની માન્યતાઓ અને ખોટી ધારણાઓનું અનુચર જ બની રહે છે. તેને વાસ્તવિક સત્યના સિંહાસન ઉપર કેવી રીતે બેસાડી શકાય?

ને આપણે અહિંસા અને સત્ય માટે જીવનમાં જોડી ધારણાઓ બાંધી લઈએ અને તેના પાલનમાં 'દીલા બની જઈએ' તો સમજી લે કે તે ક્રમ ચાલુ થઈ જશે. પછી તો આપણે સત્યના માર્ગે ચાલવા કરતાં સત્યને આપણા માર્ગે ચલાવશું અને કેવળ વાણીની રમત રમશું. મનના આ સત્યને અનુસરીને નહિ ચાલીએ. પરંતુ જ્યારે સત્ય માટે જ હોય છે ત્યારે સત્યનો ઉપાસક સંસારથી પ્રભાવિત થતો નથી, તે સત્યનું તેજ એટલું પ્રખર હોય છે કે તે સંસારને પ્રભાવિત કરી લે છે.

આજે પરિવારમાં સમાજમાં અને સંસારમાં જોડી માન્યતાઓ અને વાતો ચાલે છે તો માણસો ચર્ચા કરે છે કે જોડી પરંપરા ચાલી પડી છે. માણસો ખિન્ન બને છે અને દુઃખ અનુભવે છે. પરંતુ જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવે છે કે તો પછી તમે તેનો વિરોધ શા માટે કરતા નથી? તો ઝટપટ "પરંતુ" લાગવા મંડી જાય છે. લગ્નોમાં અલધિક ખર્ચા થાય છે અને તેથી દરેક પરિવારને દુઃખ છે. પરંતુ જ્યારે વાત ચાલે છે ત્યારે કહે છે કે-વાત તો સાચી છે, પરંતુ શું કરીએ?

સાધુ સમાજમાં પણ કેટલીક જોડી રહીએ અને પરંપરાઓ ચાલી રહી છે. તેમને વિશે પણ વાત ચાલે છે ત્યારે એ જ ઉત્તર મળે છે કે વાત તો ઠીક છે, પરંતુ શું કરીએ?

રાષ્ટ્રીય ચેતનામાં પણ ગડબડ છે. રાષ્ટ્રના નેતાઓ અને કુલ્લુધારા સાથે વિચાર ત્રિનિમય કરીએ છીએ ત્યારે તેઓ પણ કહે છે કે-વાત તો ઠીક છે, પરંતુ શું કરીએ?

બસ આ "પરંતુ શું કરીએ?" એ જ બધી ગડબડનું મૂળ છે. આ માનસિક અસત્ય અને દુર્ગંજતાનું પરિણામ છે. આ "પરંતુ" આપણા જીવનમાં લાગી જાય છે તો આપણને નીચે ઉતારી દે છે. તે આપણા જીવનને ઉંચે ઉડવા દેતું નથી.

"પરંતુ" લગાડવાનો અર્થ એ થાય છે કે આપણે કંઈ પણ કરવા તૈયાર નથી. એ સત્યને માટે અન્યકરણમાં જે જામતિ આવવી જોઈ

હતી તે હજુ આવી નથી. અને સંસારો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. અથવા સંસારો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ એ રૂપે કે તે સંસારનું જીવનમાં કંઈ મૂલ્ય ન હોય. કંઈ માણસ કહે કે "વાત તો સાચી છે, પરંતુ શું કરીએ?" તો તેનો અર્થ એ જ થયો કે સંસારને જન્મ આપી તુરત તેનું ગળું દાખી દેવામાં આવ્યું. જે સામાજિક સુધારા થવા જોઈએ તે ચતાં નથી, તેનું આ દુર્બળતા જ કારણ છે. સમાજમાં ખોટી માન્યતા ધર કરી બેઠી છે, સમાજ અંદરથી પોલો ખનતો જાય છે અને આ બધું સંસારનું અપમાન જ છે.

માણસો શાસ્ત્રોની ઊંચીજીચી વાતો કરે જ. ગામના માણસો બંગા થાય છે કે જોઓને સાફ રહેવાની અને સાફ બોલવાની કળા હસ્તગત હોય છે, અને જે જીવનના હિત્ય ધ્યેયની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી તેઓ પણ પરસ્પરમાં પરમાત્મા અને મોક્ષ સબધી ઊંચી ઊંચી વાતો કરે છે અને એમ કહે છે કે જેને જે સમાજ કે કુટુંબ મળ્યાં છે તેમાં રહેવા માટે તેને ગ્રસ નથી, પ્રીતિ નથી અને તે ખીજ જગ્યાની તૈયારી કરી રહેલ છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યથી ખીજ જગ્યાની તો શું, પરંતુ અહીંની પણ તે તૈયારી કરતો નથી. તે પરચલને વિચાર કરવા જોડે તૈયાર છે તેટલો માનવરૂપે વિચાર કરવા તૈયાર નથી. તેથી એમ કહે છે કે ભારતીઓને જે જીવન મળ્યું છે તે તેમને પસંદ નથી. જે જીવન તેમની કલ્પનામાં પણ નથી ત્યાં સુધી દોડ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ તો એવા વિદ્યાર્થી છે કે જે વિષય લીધો છે તેમાં તો તેની રૂચિ નથી અને ખીજ વિષયમાં રસ લેવા દોડે છે.

ન્યારે જીવનમાં આવી વ્યવસ્થા આવે છે ત્યારે એવા સમાજમાં ચિંતનને શું સ્થાન છે? એવો સમાજ સડવા માટે છે, દહતાથી પ્રતિ-કાર કરવા માટે તેની શક્તિ હોતી નથી.

આ વાતો આપણે ત્યાં જ આવે છે, વિદેશોમાં નહિ એવું સમજવું ભ્રમપૂર્ણ છે. મનુષ્યની પ્રકૃતિ પ્રાયઃ સરખી હોય છે અને ન્યૂનાધિક

રૂપે-સર્વેશ્વરી સ્થિતિ, આસ કરીને માનસિક ચિંતન સંબંધી સરખી ન હોય છે.

મને તમારા પારિવારિક જીવન સંબંધી કાંઈ સીધી જાણકારી નથી, પરંતુ થોડીક જાણકારી મળી છે કે રાજસ્થાન પ્રાંતમાં જ્યારે કાંઈ કુટુંબમાં મૃત્યુ થાય છે તો તે કુટુંબના માણસો અને તેમાં વિશેષતઃ સ્ત્રીઓ ધણી દિવસો સુધી રૂએ છે. વિશ્વાપ કરે છે. બીજા રતેલી જતો પણ તેને લાં જઈને તેમના શવામાં સહાયક બને છે. ભાઈઓ ! જરા વિચાર તો કરો કે જે કુટુંબ પોતે પોતાને સાંત્વના આપી શકતું નથી અને જેને તમારી સાંત્વનાની જરૂર છે તેને શવગ્રાવવામાં જીવતા તમે સહાયક બનો, તેમને વધુ વિશ્વાપ કરાવો, તે વાત શું ઉચિત છે ? એવા દુઃખદ અવસર ઉપર મૃતાત્માના કુટુંબીજનોની સંભાળ રાખવી જોઈએ. તેમને સાંત્વન આપવું જોઈએ, તેમનો શોક ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમનામાં ધૈર્ય આવે તેવા ઉપાયો કરવા જોઈએ અને દર્શન-શાસ્ત્રની વાતો કહી જોઈએ કે આત્મા તો અજર-અમર છે, મંસાર ધર્મશાળા છે, જે પશ્ચિ લાં આવે છે તે જવાનો જ છે. સંયોગનું નિશ્ચિત પરિણામ વિશેષ જ છે. પરંતુ આ પ્રમાણેની વાતો ન કરતાં મહિનાઓ સુધી શવું અને શવગ્રાવવું તે કાંઈ પણ દૃષ્ટિથી સારું નથી.

અહેતો ! હું તમને પૂછું છું કે આત્મું બને છે તે સારું છે ? જો નાં ધર્મ પૂજના માગે છે કે મરનાર જ્યારે આત્મે જાય છે અને કાંઈ પણ ઉપાયથી તે પાછો આવી શકતો નથી, તો તેને માટે નિરંતર શોક અને રંજને વધારવો અને દાહકાર કરીને સમય વ્યર્થ કરવો અને આત્મધ્યાન કરીને પોતાના બંધનોને અધિક મજબૂત બનાવવા તે ધર્મનો માર્ગ છે કે અધર્મનો ? આત્મું કરવાથી આપના કર્મના બંધનો દીલા પડે ? મૃતાત્માને તેથી કાંઈ લાભ થશે ? અગત્યન મદાવીરનો આદેશ છે કે જ્યાં આત્મધ્યાન છે,

જ્યાં રૂઢન, ટંકંદન, શોક અને સંતાપ છે ત્યાં કર્મ-બંધન છે. જેઓ એવું કરે છે. તેઓ કર્મેતો બંધ કરે છે. પોતાના આત્માને નીચે પાડે છે અને જે માણસો ત્યાં જઈ તેમને શેવડાવવામાં નિમિત્ત બને છે. શોક-સંતાપ વધારનારી વાતો કરે છે, તેઓ પણ કર્મબંધન કરે છે.

આપણે એ વિચાર કરવાનો છે કે શું આપણને જૈન ધર્મ મળ્યો છે તો તેને અનુસરી આત્મધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ ન કરી શકીએ? કાર્ધને શેવડાવવા તે સાંત્વનાનો માર્ગ નથી, તે તો નીચે પાડવાનો માર્ગ છે. રાતાને શેવડાવો તો તેથી વિશેષતા કઈ? રાતા માણસના આંસુઓ છુટો, તેમને સાંત્વન આપો. એકેક મહિના સુધી રાતા રહેવું કે શેવડાવતા રહેવું તે શું કાર્ધ સારી વાત છે? તમે રડ્યો છો કે શેવડાવો છો, પરંતુ તે કુટુંબના ભવિષ્ય સંબંધી કાર્ધ કલ્પના કરો છો? મૃતાત્માના નાના બાળકો, આવતી કાલના નાગરિક બની સમાજ અને રાષ્ટ્રને અમકાવી શકે તેમ છે તે રત્નો આજે માટીમાં મળી રહ્યા છે, તેની તરફ તમારું ધ્યાન ગમ્ય છે? તે નિરાધાર બાળકોનું જીવન બરબાદ ન બને, તેમનું જીવન વિકસાવવા તમારો સહયોગ તેમને પ્રાપ્ત થાય, તેમનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બને તે સંબંધી તમે કાર્ધ સંકલ્પ કરો છો? તે તરફ તમારું ધ્યાન જતું નથી, તેનો અભ્યાસ કેમ ચાલે છે, તે તો તમે પૂછતા નથી, વિચારતા નથી. તો પછી રોવાનો શું અર્થ છે? જો આપ તે વિચાર કરતા કુટુંબને સહાયક બનતા ન હો, તેમના ભવિષ્યને ઉજ્જવળ બનાવવા માટે કાર્ધ કરતા ન હો તો તમારી સહાનુભૂતિ અને સંવેદનાનું શું મૂલ્ય છે? ધર્મનો આદેશ તો એ છે કે કાર્ધ કુટુંબ વિચાર કરી રહ્યું હોય તો તમે દ્વઃ ધર્મી બની તેની સાથે રહો અને તેમના પારિવારિક જીવનની સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં રસ લો, કેવળ રોવામાં જ રસ ન લો.

તો આ પરંપરાઓ ચાલતી આવી છે, તેના વિશે કટલાક ભાઈઓનું કહેવું છે કે એક મજબૂત આદેશનની જરૂર છે. જો તમે રોવાનું સારું સમજતા હો, તેને શુકલધ્યાન કે ધર્મધ્યાન

કહેતા હો, તમે તેને ગોશ્વનો માર્ગ માની બેઠા હો અને તે પતનનો માર્ગ નથી એવી તમારી ધારણા હોય તો પછી હું અને તમે શાસ્ત્રોને સામે રાખીને તેનો વિચાર કરીએ. તેથી ઉત્કૃષ્ટ જો તમારો એ વિશ્વાસ હોય કે આ રોવાનું બોટું કાર્ય છે, તો હું એટલું જ કહેવા છું કે તેની સાથે 'પરંતુ' ન લગાડો. 'પરંતુ શું કરીએ?' એવું ન કહો. આ તો ઘણી સાધારણ વાત છે અને તેને અનાયાસ હકાવી શકાય તેમ છે. તમે ગમે ત્યાં સંવેદના પ્રગટ કરવા જાઓ ત્યાં સદ્ભાવના સાથે રાખીને જાઓ અને તે સદ્ભાવનાનુસાર વ્યવહાર કરો, ત્યારે જ આપની સહાનુભૂતિ અને સંવેદનાનું કાંઈક મૂલ્ય આંકી શકાયો.

પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં ચરતાર પુરુષની પાછળ સ્ત્રીઓ પણ સતી થતી હતી. પરંતુ ભગવાન મહાવીરે આ વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવજનક રીતિથી વિરોધ કર્યો. તેમણે આ પ્રકારના મરણને 'અઘાત મરણ' અથવા 'બાક મરણ' તરીકે ઓળખાવ્યું. માગ પતિ મરી ગયા છે તો હું પણ મરી જાઉં અને તેમની પાસે પહેાંચી જાઉં, એ ભાવનાથી મરણ એ અઘાતીનું મરણ છે અને તે નરક-નિગોદનો માર્ગ છે. આ પ્રમાણે ઋષુ પામનારને સ્વર્ગ કે મોક્ષ મળતાં નથી. જે મરી ગયો છે તે મૃત્યુ પામી ક્યાં ગયો છે તે તમે જાણો છો? અને વળી ત્યાં જ પહેાંચી જવું અને તેને મળી જવું તે શું તમારા હાથની વાત છે? છતાં એવી બોટી ધારણા ચર્ષ જાય છે કે હું મરીને તેને મળીશ. મૃતાત્મા મરીને નરકે ગયો હોય અથવા દીડી-મોઢાડી બની ગયો હોય તો શું તમે પણ એ રૂપે જન્મ લઈ તેને મળશો? પરંતુ તે વખતની સાધારણ જનતામાં આવા જ ભ્રમપૂર્ણ વિચારો ફેલાયા હતા. ભગવાન મહાવીરે તેમની આંખો ખોલી હતી, અને તેમનો બ્રમ ભાંગ્યો હતો.

તે જમાનામાં અરે માણસોની ધારણા એવી હતી, એમ નથી. ત્યારે પણ વિવેકશીલ નર-નારીઓનો અભાવ નહોતો. તે વખતે પણ કાઈ પ્રિય જનના મૃત્યુથી માણસોના અંતઃકરણમાં કર્તવ્યની ભાવના

જાગ્રત થતી હતી અને તેઓ પોતાના કર્તવ્યમાં જોડાઈ જતા હતા અને જીવનના પરમ સસની ઉપલબ્ધિ માટે તત્પર બની જતા. આજે એવી જ વિવેકશીલ વ્યક્તિ આપણે માટે આદર્શ હોવી જોઈએ. આપણા મનમાં જીવન પ્રત્યે ઉચ્ચ ઈચ્છાનો વિવેક જાગ્રત થવો જોઈએ.

આનંદધન નામના એક સંત યઈ ગયા છે. મેં તેમના જીવનની એક વાત વાંચી છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.—

એક ધનવાન શેકનો પુત્ર ગુજરી ગયો. તે વખતની પરંપરાનુસાર તેની પત્ની પોતાના પતિની પાછળ સતી થવા આલવા લાગી. ન્યારે રમશાન-ભૂમિમાં ચિતા ખડકવામાં આવી અને સ્ત્રી તેમાં બળી મરવા તૈયાર થઈ તે જ વખતે સંત આનંદધન તે બાળુથી નીકળ્યા. તેમણે નજદિક આવીને પૂછ્યું—‘અહીં આ શું થઈ રહ્યું છે?’

એક માણસે ઉત્તર આપ્યો—અમુક શેકના પુત્રનો દેહાંત થઈ ગયો છે અને આજે આ રમશાન-ભૂમિમાં તેની પત્ની તેની પાછળ સતી થવા આવેલ છે.

આ વાત સાંભળી સંત આનંદધનના હૃદયમાં કંઈકાનો પ્રબળ સ્રોત ઉભરાયો. તેમણે વિચાર્યું કે એક આત્મા તો આશ્વેા ગયો, પરંતુ તેની પાછળ એક માણસનું મૃત્યુ થઈ રહ્યું છે! એ કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે હર્ષક રૂપ છે કે ખોટા રીત-રીવાજો અને ખોટી માન્યતાને લઈને એક વ્યક્તિને પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપવી પડે છે. જે મૃત્યુ પામેલ છે તેને માટે તો કાર્ષિ ઉપાય હોતો નથી, પરંતુ તે મરવા તૈયાર થયેલ છે, તેનો વિરોધ કરી શકાય તેમ છે અને તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે વિચારી તેમણે તે સ્ત્રીને કહ્યું—મહેન! તમે શા માટે મરવા તૈયાર થયા છો? મૃતાત્માને તમે માર્ગો નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને બચાવવા માટે જ તમે પ્રયત્નો કર્યા છે, તો પછી તમારે મરવાનું શું કારણ છે?

ઓએ ઉતાર આપ્યો—મને પરલોકમાં પતિ-ગણા જશે, એટલા માટે હું મરવા ઇચ્છું છું.

સંત-બોલ્યા—તમારા પતિ મરીને ક્યાં ગયા છે અને ક્યાં જન્મ લીધો છે, તે તમે જાણો છો, બહેન ?

ઓએ નિર્દોષ જવાબી કહ્યું—એ તો હું જાણતી નથી.

સંતે કહ્યું—તો પછી તમે તેની પાસે કેવી રીતે પહોંચશો ? બહેન ! વિચાર કરો. મૃતાત્મા ક્યાં ગયો તેનો નિશ્ચય તમે કરી શકો નહિ. આ જગત ધણું વિચાળ છે અને અસંખ્ય-અસંખ્ય જીવોની યોનિઓ અને સ્થાનો છે. મૃત્યુ પછી ક્યો જીવ ક્યાં લોકમાં જાય છે અને કઈ યોનિમાં જન્મ લે છે તે તમે કે હું કોઈ જાણતું નથી. હું જે કોઈ જાણું છું તેના આધારે એટલું જ કહી શકું કે જીવ પોતપોતાના કર્મો અને સંસ્કારોને અનુરૂપ જ આગળની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેનું પાછળનું જીવન પવિત્ર અને સંસ્કારોની સૌરભથી સુરભિત રહ્યું હોય તે આગામી જીવન ઉચ્ચ ક્ષેત્રોનું પ્રાપ્ત કરે છે. તેના જીવનની ઉચ્ચતા વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે.

અને બહેન ! ભગવાન મહાવીરના કથન અનુસાર હું એ પણ જાણું છું કે આત્મ-હત્યા કરવી તે એક મહાન પાપ છે, આત્મ-હત્યા કરીને મરનાર આત્મા કદી પણ જીમી સ્થિતિ કે ઉચ્ચતર જીવન મેળવી શકતો નથી. બહેન ! તમે આત્મ-હત્યા કરી રહ્યા છો, તેથી ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવી શકશો નહિ. એનું કરવાથી તો નરક જ મળે છે. તમે તમારો વિશ્વાસ હોય કે તમારા પતિએ પણ નારકીય જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો જુદી વાત છે. તો પછી તમે પણ નરકના માર્ગે જઈ શકો છો, પરંતુ નરકમાં જઈને મળવાનો કોઈ અર્થ છે ? અને નરક પણ ક્યાં એક છે ?

બહેન ! જરા ગંભીરતાથી વિચારો ? તમારા અંતઃકરણમાંથી મોહના આવેશને કાઢી નાખો. તમારા જીવનનો જન-કલ્યાણ માટે

ઉપયોગ કરો. તમને આટલું સુંદર મનુષ્ય જીવન મળ્યું છે, એક હીરો મંળ્યો છે તેને પોતાના જ હાથેથી ફેંકી ન દો, નષ્ટ ન કરો. તેને સુરક્ષિત રાખો અને તમારા હિત્ય ચારિત્ર દ્વારા 'સમાજ' અને રાષ્ટ્ર સામે હિત્ય આદર્શ સ્થાપિત કરો. પતિ પાછળ બળી મરવાથી એ હિત્ય કાર્ય તમે કરી શકશો નહિ, પરંતુ જીવિત રહીને જ કરી શકશો અને તમારા પતિનું નામ પણ ઉજ્જવળ કરી શકશો.

બહેન ! તમે વિચાર કર્યો છે કે તમારા પતિ કાણ હતા ? પતિનું શરીર કે પતિનો આત્મા ? જો શરીરને પતિ સમજતા હો તો તેનું શબ તમારી સામે અલગ પડેલું જ છે. તો પછી એ શરીરને બાળી નાખવાનો ઉપક્રમ શા માટે કરવામાં આવે છે ? જો તમારા પતિના આત્માને તમારો પતિ માનતા હો તો તેના મરવાની કલ્પના કરવી એ જ ભ્રમ છે. તે તો અજર-અમર છે. તેણે તો બ્રહ્માનું બદલ્યું છે અને કાંઈ બીજા જીવનમાં ચાલ્યો ગયો છે. તેનું (આત્માનું) મૃત્યુ થઈ શકતું જ નથી. આની સ્થિતિમાં એ શરીરની પાછળ મરવા માટે શા માટે આવ્યા છો ?

આ પ્રમાણેની શિક્ષાથી એક નારી જીવનની રક્ષા થઈ અને તે સતીએ સારબાદ ધણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તેને શ્વસુરપક્ષમાં પણ ધન અને વૈભવ પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને પિતૃગૃહે પણ સોનાના પારણામાં બૂલી હતી. તેણે સંતના ઉપદેશ પછી પોતાનું સમસ્ત જીવન સામાજિક સેવામાં સમર્પણ કરી દીધું. સંત આનંદધનની કવિતાનો એક ભાગ આ પ્રમાણે છે:—

કાર્ધં કંત કારણ કાલકલ્પ કરે, મલય કંતને ધાય,
એ મેલો નવિ કર્ષિ, સંભવે મેલો ઠાય ન ઠાય;
ઋગ્મ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો, ઔર ન ચાહું રે કંત.

કાર્ધં એ મૃત્યુ પામેલા પતિને મળવા માટે બળી મરે છે, તેને મેળાપ ન કહેવાય. મેળાપ દરેક જગ્યાએ એવી રીતે સંભવતો નથી.

જે બહેન પતિને મળવા માટે તેની ચિંતા ઉપર બળા મરે છે તેને શું પતિનો સેવાપ થઈ જાય છે? તે શું પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવી રહી છે?

સારાંશ એ છે કે આપણે આપણા જીવનના આદર્શને મહત્ત્વ આપતા નથી, આપણા કર્તવ્યને મહત્ત્વ આપતા નથી અને આપણા જીવનની સન્મુખ સમાજની જે સમસ્યાઓ ઉપરિચિત છે તેને પણ મહત્ત્વ આપતા નથી.

પતિ મરી જાય છે, તો તેની પાછળ ઓઝો રોઈ રોઈને હાંટી પૂરી કરી દે છે. જે સમાજમાં મરનારની પાછળ કુટુંબની ઓઝો વિલાપ કરે છે, રીતિ રિવાજને અનુસરીને તેમ કરવું પડે છે અને રોવડાવવા જવું પડે છે, તે સમાજમાં હજી પૂરો વિવેક જાગત થયો નથી. જ્યાં આપણે રોવા જઈએ છીએ અને મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિના કુટુંબી જનોને પણ રોવડાવીએ છીએ, તેને બદલે તે કુટુંબની સેવા કરવા માટે શા માટે ન જવું? રોવા અને રોવડાવવા જનાર વ્યક્તિ શોકગ્રસ્ત કુટુંબી-જનોને અન્ય કાર્યમાં પણ લાગવા દેતી નથી અને તેમની શોકામિમાં પવન તાપી તેને વધુ પ્રત્યક્ષિત બનાવે છે.

તમે અને બીજા બધા માણસો કહો તો છો કે આ વિલાપ કરવો અને કરાવવો તે ખોટો રિવાજ છે, પરંતુ તેની સાથે એ શબ્દો પણ જોડી દો છો કે... “પરંતુ શું કરવું?” અને આ રીતે આ સર્વ-વ્યાપી “પરંતુ” દ્વારા દરેક મનુષ્યને કચડી દો છો.

જ્યાં આવી દુર્ગંજતાઓ મળી આવશે ત્યાં સહ પ્રસ્ફુરિત થવું નથી. જેને સહની આરાધના અને ઉપાસતા કરવી હોય, અને જેઓ સહને જ પોતાના જીવનનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ બનાવવા ચાહતા હોય, તેમણે આ દુર્ગંજતાઓનો ત્યાગ કરવો અડશે. તેમને દક્ષતાપૂર્વક સમગ્ર પ્રાણુચક્તિ એકાગ્ર કરીને સહનું જ અનુસરણ કરવું પડશે. એવું કરવાથી જ સહ લાગવાનની વરદ છાપ તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો.

સત્ય-ધર્મનું મૂળ-માનવતા

સૃષ્ટિની વિરાટતા તરફ તમારી દૃષ્ટિ દોડાવો. જડ-જગતની વિશાળ પદાર્થ-રાશિને ઘોડી-વાર-બૂલી જાઓ અને ઝેવળ પ્રાણી-સૃષ્ટિ ઉપર જ તમારું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો. તો જાણી શકશો કે અસંખ્ય પ્રકારના પ્રાણીઓ આ વિશ્વના ઉદરમાં પોતપોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી રહ્યા છે. એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય, ત્રિન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અમનસ્ક, પંચેન્દ્રિય, સમનસ્ક પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીડા, મોકેડા વગેરેની ગણતરી કરવી સંભવિત છે? વર્ષાઋતુ આવે છે તો ધાસથી ધરાતલ વ્યાપ્ત બની જાય છે, અન્ય અગણિત સંમૃદ્ધિમં જીવોથી પણ પૂરતી ભરાઈ જાય છે. ઠાટિ-ઠાટિ કુદ્ર કોટ આ ધરતીની પીઠ ઉપર ધીરે ધીરે ચાલતા નજરે પડે છે, પેટે ચાલતા નજરે પડે છે અને આપણને વિસ્મયતા પમાડે છે.

હતાં આ ધરાતળની સીમા સાથે તો કાંઈ સૃષ્ટિની સીમા સમાપ્ત થઈ જતી નથી. તેની ઉપર પણ સૃષ્ટિ છે અને નીચે પણ સૃષ્ટિ છે. જ્યાં લાગ્યવાન અને અલાગી અસીમ પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે, જેને આપણે સ્વર્ગ અને નરક કહીએ છીએ.

આ અસંત વિશાળ જીવ-જગતમાં મનુષ્યનું શું સ્થાન છે? કહી શકાય કે મહાસાગરમાં એક સલિલ-બિંદુનું જે સ્થાન ■ તે જ જીવ-જાતિમાં મનુષ્યનું સ્થાન છે.

પ્રાચીન કાળના આચાર્યો અને મહાપુરુષોએ માનવજીવનનો

અમિત મહિમા ગાયો છે. અનંત-અનંત કાળ સુધી વિભિન્ન જીવ-
યોનિઓમાં ભટક્યા બાદ, સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કર્યા પછી, અસંત
પ્રગળ પુણ્યોદયથી મનુષ્ય-જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અગણિત જીવ
યોનિઓમાં જન્મ લેતાં જયવા માટે મનુષ્ય-યોનિ મેળવવી તે ખરેખર
સરળ તો નથી જ. માનવ-જીવની દુર્લભતા ખતાવવા માટે આપણે
ત્યાં ધણી સુંદર રીતે ત્રણ દૃષ્ટાંતોની યોજના કરવામાં આવી છે. તે
બધા દૃષ્ટાંતો ખતાવવાનો અભાર સમય નથી, પરંતુ એક જ દૃષ્ટાંત
લઈએ :-

चूर्णीकृत्य पराक्रमान्मणिमयं, स्तम्भं सुरः क्रीडया,
मैतौ सञ्चलिकासमीप्यद्यतः क्षिप्त्वा रजो विश्व चेत् ।
स्तम्भं तैः परमाणुभिः सुमिलितैः कृत्यास्त चेत्पूर्ववत्,
अष्टौ मर्त्यभावात्तप्यसुकृती भूयस्तमप्नोति न ॥

‘કાઈ દેવતાને ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પોતાના દિવ્ય
પરાક્રમથી એક મણિમય સ્તંભને પીસી નાખ્યો. અને તેના ચૂરચૂરા કરી
દીધા. સાર બાદ તે એક સાખ યોજના ઠાંચા સુમેરૂપવંત ઉપર ચઢ્યો.
તેણે સ્તંભના તે ચૂરુને નાળમાં ભરીને ચારે દિશાઓમાં પવન સાધે
ઊડાડી દીધું. સાર બાદ તે દેવતાને ઇચ્છા થઈ કે હું તે સ્તંભના
વિખરાગેલા રજકણોને ભેળા કરું અને તેને બેડીને પહેલાંની માફક
સ્તંભ બનાવી દઉં. વિચાર કરો, આવું કરવું તે દેવતા માટે પથ
કટકું મુશ્કેલ છે? ખતાવવામાં આવ્યું છે કે કદાચિત્ તે દેવતા તે સર્વે
રજકણોને એકત્ર કરીને પુનઃ ‘મણિમય સ્તંભ’નું નિર્માણ કરવાને ‘સમર્થ’
બની શકે, પરંતુ ભાગ્યહીન પુરૂષ માટે એક વારં મનુષ્યજીવથી વ્યુત
થયાં પછી પુનઃ મનુષ્ય-જીવ મેળવી લેવો તે દુષ્કર છે.

‘માનવ જીવન આટલું બધું દુર્લભ શા માટે છે? શા માટે તેને
એટલું બધું સ્પૃહણીય માનવામાં આવે છે? આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર
કરશું તો પ્રતીત થશે કે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષની જે સાધનાઓ છે તે

બધીનો સ્રોત મનુષ્ય તરફ વહે છે. સસ, અદિસા, દયા, કરુણા અને કર્તવ્ય વગેરે બધા આપણા આદર્શો છે તેનો ઉદય અને પરિપાક મનુષ્ય જીવનમાં જ સંભવે છે.

દેવતાઓની દુનિયા ધણી મોટી માનવામાં આવે છે. ભારતીય દર્શનોએ ભોગ-વિલાસની દૃષ્ટિથી દેવતાઓને ધણા ઊંચા માન્યા છે, પરંતુ ચારિત્ર બળની દૃષ્ટિથી અને જીવન વિકાસની દૃષ્ટિથી, તેમને મનુષ્યથી નીચું પડે આપ્યું છે. બીજી યોનિની તો વાત પણ શું કરવી? સાં તો ચેતનાનો એટલો વિકાસ જ નથી. તેથી મનુષ્ય-યોનિ સિવાય કોઈ પણ અન્ય યોનિમાં જીવનની સાધના સારી રીતે થઈ શકતી નથી.

જૈન શાસ્ત્ર કહે છે કે જીવનનું નિર્માણ નરકમાં કે સ્વર્ગમાં થતું નથી, આ કંઈનું બરાબર વિશ્લેષણ કરવામાં આવે તો પ્રતીત થશે કે જ્યાં અસંત દુઃખ છે, કષ્ટ છે, અને સમસ્ત જીવન આંસુઓની ધારામાં વહે છે, સાં પોતાના અને અન્યના જીવનને વિકસાવવા માટે કોઈ માટે કોઈ મોટી પ્રેરણા મળી શકતી નથી; અર્થાત્ અસંત દુઃખ-મય સ્થિતિમાં જીવનનું નિર્માણ બરાબર કરી શકતું નથી. તે પ્રમાણે અસંત સુખમાં પણ જીવનના વિકાસનો સંભવ રહેતો નથી. જ્યાં ભોગવિલાસની અજસ્ર ધારા પ્રવાહિત થઈ રહી હોય, સાં પણ જીવનના નિર્માણનો અવસર મળવો મુશ્કેલ છે.

તો નરકમાં અને સ્વર્ગમાં—બન્ને જગ્યાએ જીવનનું નિર્માણ થતું સંભવિત નથી, કારણ એક તરફ અસંત દુઃખ અને બીજી બાજુ અસંત સુખ છે. પરંતુ માનવ-જીવન એવું નથી. અહીંયાં:—

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

... માનવ-જીવનમાં દુઃખ અને સુખ, ગાડીના પૈડાની પેડે ફરતાં રહે છે. દ્યારેક દુઃખ આવી પડે તો વળી સુખ પણ આવી જાય છે. આ જ આ જીવનનું માધુર્ય છે. તેનાથી સુખ દુઃખને સમજવાની પ્રેરણા મળે છે. જ્યારે સુખ અને દુઃખ બન્ને મળીને આપણું જીવન

નિર્માણ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે ત્યારે જીવનની શ્રેયતા આપણી સામે આવીને બની રહે છે.

એક કવિએ ઘણી સુંદર કલ્પના કરી છે. આકાશ કાળા કાળા મેઘથી મહાર્ધ ગયેલું હોય અને ચંદ્ર તેમાં છપાઈ ગયેલો હોય અને બહાર નીકળી શકતો ન હોય; 'સમસ્ત રાત તેને વાદળોમાં છપાઈ રહેતું પડે, તો તે ચંદ્ર આપણને સુંદર દેખાતો નથી. તેથી ઉલટું જ્યારે આકાશ તદ્દન નિરખ હોય છે અને ચંદ્ર સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે અને વાદળો સર્વે વિખરાઈ ગયેલા હોય છે, તો તે દ્રશ્ય પણ આપણા મનને ક્રાંધ વિશેષ ધેરણા આપતું નથી. પરંતુ જ્યારે આકાશમાં મેઘની ઘટ્ટાઓ આછી આછી પથરાયેલી હોય અને ચંદ્રમાં તેમાં ક્યારેક છપાઈ જતો હોય અને પાછો બહાર નીકળતો હોય. તો તે દ્રશ્ય ઘણું મનોરંજન હોય છે. મનુષ્યો કસાકો સુધી તે ચંદ્રમાં અને તે દ્રશ્યને જોવા જ કરે છે. તેથી મનુષ્યને અમૃતિ તરફથી એક મહાન ધેરણા મળે છે.

એ જ વાત આપણા મનુષ્ય-જીવનમાં દેખાય છે. મનુષ્ય-જીવન પણ સુખ અને દુઃખમાંથી પસાર થાય છે. તે કદી દુઃખના વાદળોથી ધેરાઈ જાય છે અને પાછું તેમાંથી બહાર નીકળી સુખમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સુખમાં આવે છે.—ઘટ્ટાઓથી બહાર નીકળે છે, અને જોત જોતામાં પુનઃ દુઃખની કાળા ઘટ્ટામાં વિલીન થઈ જાય છે. મનુષ્ય-જીવનમાં આ ક્રમ વાસતો જ રહે છે. લાખો પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ કોઈ માણસ સુખ દુઃખના આ અનિવાર્ય ચક્રથી મુક્ત રહી શકતો નથી.

દુઃખ અને સુખનું આ અનિવાર્ય ચક્ર મનુષ્ય માટે અસંત ઓંધપ્રક છે. તેથી તે સમજી શકે છે કે મારા જીવનમાં જેવી રીતે સુખ દુઃખનું મહત્ત્વ છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીઓના જીવનમાં પણ તેનું મહત્ત્વ છે-જ. જ્યારે મનુષ્ય દુઃખથી પીડાય છે, વેદનાથી

તડકડે છે, સારે તેને તે દુઃખથી ઘણી મહાન પ્રેરણા મળી જાય છે. તેને કલ્પના આવે છે કે આજે જેવી રીતે હું દુઃખથી પીડાઈ રહ્યો છું, તે જ પ્રમાણે બીજા માણસો પણ દુઃખથી તડકડતા હશે. અને હું જ્યારે પીડાઈ છું ત્યારે જેવી રીતે મને સહાયતાની આવશ્યકતા છે, તેવી જ રીતે બીજાઓને પણ સહાયતાની જરૂર છે. જેમ હું બીજાની સહાયતાની અપેક્ષા રાખું છું તેવી રીતે બીજા દુઃખી અને પીડિત માણસો અને અન્ય પ્રાણીઓ સહાયતાની અપેક્ષા રાખે છે.

આ પ્રમાણે દુઃખ અને સુખ વ્યક્તિગત જીવનને સમઘટિની સાથે જોડવાની પ્રેરણા આવે છે. આ પ્રેરણાને ગ્રામ કરી મનુષ્ય પોતાના સંકીર્ણ અને છુદ્દ અંકારની પરિધિને તોડીને વિશાળ પ્રાણી-જગતમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાના અહંત્વનો ત્યાગ કરે છે.

આ પ્રમાણે તમે સુખ કે દુઃખમાં હો તો તમારે વિચારવું જોઈએ કે જેમ સુખ મળવાથી મને પ્રસન્નતા થાય છે, તેવી જ પ્રસન્નતા બીજાને પણ સુખ મળવાથી થાય છે જ. ભૂખમાં ભોજન મળવાથી અને તરસ્યા હોઈ ત્યારે પાણી મળવાથી જેવી રીતે મને શાંતિ હિપજે છે, માફ મન આનંદ-વિભોર બની જાય છે, તે જ પ્રમાણે બીજાઓને પણ સુખાનુભવ થાય છે. આ પ્રમાણે સુખ અને દુઃખ માનવને માનવતાની બેઠા આવે છે.

મનુષ્ય-જીવનનો સંદેશ શું છે? તે સંદેશ શાસ્ત્રમાંથી નીકળીને આવતો નથી. તે તો જીવનને સમજવાની કળા છે. જ્યારે મનુષ્ય સુખ અને દુઃખના ગળથી માપીને પોતાનું જીવન સમજી લે છે અને જ્યારે તે જગતથી તે સંસારને માપે છે, ત્યારે તેની માનવતા, જે નાનકડા વર્તુળમાં ઘેરાયેલી હતી, તે વિશાળ અને વિરાટ રૂપ ધારણ કરી લે છે. માનવતાનું આ વિરાટ રૂપ જ માનવ-ધર્મ કહેવાય છે.

આજ સુધી તે ધર્મો આગ્યા છે અને જેમણે મનુષ્યને પ્રેરણા આપી છે, તેમણે પ્રકારથી કોઈ પ્રેરણા જીવનમાં નાખી નથી. જે

મનુષ્યને શીખવે છે અને પ્રેરણા આપે છે, જે માનવ-હૃદયમાં અહિંસા સંસ, દયા અને કરુણાનો રસ પૂરે છે અને માનવીને અહંકારના ક્ષુદ્ર વર્તુળમાંથી બહાર કાઢી વિશાળ-વિરાટ જગતમાં સર્વ જીવાની-અંતાર્ધ કરવાની પ્રેરણા આપે છે, તે પ્રેરણા શું બહારની વસ્તુ છે? આ એક દાર્શનિક પ્રશ્ન છે. જે નાખવામાં આવે તે તો બહારની જ વસ્તુ હોઈ શકે અને તેથી આપણે સમજી લઈએ છીએ કે તે વિગતીય પદાર્થ છે. વિગતીય પદાર્થ ગમે તેટલો એકરસ થઈ જાય, પરંતુ છતાં પણ તેનું અસ્તિત્વ પૃથક જ રહેવાનું છે. તે આપણા જીવનનું અંગ બની શકે નહિ.

સાકર નાખવાથી પાણી મીઠું બને છે. સાકરનું ગળપણ પાણી સાથે એકમેક યર્ષ ગયું જણાય છે અને પિનારને મધુર લાગે છે, આનંદ આપે છે. પરંતુ શું તે સાકર પાણીનું રૂપ બારણ કરી શકે છે? તમે પાણીને સાકરથી જૂઠું પાડી શકશો નહિ, કિંતુ એક વૈજ્ઞાનિક લાઈ કહે છે કે, સાકર સાકરની જગ્યાએ અને પાણી પાણીની જગ્યાએ છે. બંને અવસ્થા મળી ગયા છે, એક રસદેખાય છે, પરંતુ એનું વિશ્લેષણ કરવાથી પૃથક યર્ષ જશે.

તે પ્રમાણે અહિંસા, સત્ય વગેરે આપણા જીવનમાં એક અદ્ભુત માધુર્ય ઉત્પન્ન કરી દે છે; જીવનગત કર્તવ્યો મારે મહાન પ્રેરણા જન્યત કરે છે અને જે આ વસ્તુઓ પાણીથી સાકર જુદી છે તેમ જુદી હોય, વિગતીય હોય, મનુષ્યની પોતાની સ્વાભાવિક ન હોય, જાતિગત વિશેષતા રૂપે ન હોય, તો તે જીવનનું સ્વરૂપ બની શકતી નથી, આપણા જીવનમાં એકરસ બની શકતી નથી. સંભવિત છે કે મોડા સમય માટે તે એકરૂપ પ્રતીત થતી હોય, છતાં પણ સમય મળતાં તેનું પૃથક થવું અનિવાર્ય બનશે.

નિશ્ચિત છે કે આપણા જીવનનો મહત્વપૂર્ણ સંદેશ બાહ્ય તત્ત્વોની મેળવણીથી પૂરો થઈ શકતો નથી. એક વસ્તુ અન્યને પરિપૂર્ણતા

અર્પી શકતી નથી. વિખતીય વસ્તુ કાર્ષિ પશુ વસ્તુ સાથે ભાર રૂપ બનીને રહી શકે છે, તેના મૂળ સ્વરૂપને વિકૃત બનાવી શકે છે, તેમાં અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, પરંતુ તેને સ્વાભાવિક વિકાસ, પૂર્ણતા અને વિશુદ્ધિ પ્રદાન કરી શકતી નથી.

આ સંબંધી ભારતીય દર્શનોએ અને જૈન દર્શને ચિંતન કરેલું છે. ભગવાન મહાવીરે બતાવ્યું છે કે ધર્મરૂપે જે ગ્રેરણાઓ આપવામાં આવે છે તે બહારથી નાખી શકાતી નથી. તે તો મનુષ્યની પોતાની જ વિશીષ્ટતાઓ છે, પોતાનો જ સ્વભાવ છે, પોતાનું જ રૂપ છે.

વલ્યુસદાવો ધમ્મો ।

અર્થાત્—ધર્મ આત્માનો જ સ્વભાવ છે.

ધર્મ શાસ્ત્રની વાણી મનુષ્યની સૂતેલી વૃત્તિઓને જાગ્રત કરે છે. કાર્ષિસૂતેલા માણસને જગાડવામાં આવે તો તે ‘જગાડતું’ એ ક્રયાંય બહારથી તેનામાં નાખવામાં આવતું નથી અને જાગવાનો ભાવ પેદા કરાતો નથી. અને જો તે પ્રમાણે તે જાગી ગયો તો પણ તેની જાગૃતિ શું કામની? એવા જગાડવાનું કાર્ષિ મૂલ્ય નથી. શાસ્ત્રીય અથવા દાર્શનિક દૃષ્ટિથી તે જાગવાનું અને જગાડવાનું શું મહત્વ છે? વાસ્તવમાં અવાજ દેવાનો અર્થ સૂતેલી ચેતનાને ઉદ્દ્યુક્ત કરવી તે જ છે. સૂત્ર ચેતનાનું ઉદ્દ્યોધન તે જ જાગૃતિ છે.

આ જાગૃતિ શું છે? કાનમાં નાખેલા શબ્દોની પેઠે કે, જાગૃતિ પણ બહારથી આપવામાં આવી છે? નહિ, જાગૃતિ બહારથી નાખી શકાતી નથી, ભગવાનની વૃત્તિ તો અંદર જ છે. બ્યારે મનુષ્ય સૂતેલો હોય છે, ત્યારે પણ તે વૃત્તિ છુપાઈને તેમાં વિદ્યમાન રહે છે. સ્વપ્નમાં પણ મનુષ્યની અંદર ચેતના દોડતી રહે છે અને સૂક્ષ્મ ચેતના રૂપે પોતાનું કામ કરતી રહે છે. આ પ્રમાણે બ્યારે જાગૃતિ સદૈવ વિદ્યમાન રહે છે તો સમજી લેવું કે જાગવાનો ભાવ બહારથી અંદર નાખવામાં આવ્યો નથી. સુષુપ્તિએ પડદાની પેઠે જાગૃતિને આચ્છાદિત કરી દીધી

હતી. તે પડે છે જોયો એટલે મનુષ્ય જાગી ગયો.

આપણા આચાર્યોએ દાર્શનિક દષ્ટિકાણથી કહ્યું છે કે મનુષ્ય સ્વયં એક પ્રેરણા છે. મનુષ્યની વિશેષતાઓ સ્વયં પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. શાસ્ત્ર કે ઉપદેશનો સહારો લઈ આપણે જીવનનો સંદેશ બહારથી પ્રાપ્ત કરતા નથી, પરંતુ વાસનાઓ અને દુર્બળતાના કારણે આપણી જે ચેતના અંદર છુપાઈ ગઈ હતી, તેને જાગ્રત કરીએ છીએ.

આપણે સાં ગુરુ-શિષ્યના સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે ગુરુ શિષ્ય માટે શું કરે છે ? એક આચાર્યે કહ્યું છે કે ગુરુનું કામ એટલું જ છે કે શિષ્યની સૂતેલી ચેતનાને જાગાડી દેવી. એટલે એ ધ્યાન રાખવાનું છે કે શિષ્યમાં ચેતના વિદ્યમાન છે, તેથી જ તો ગુરુ તેને જાગાડી શકે છે ને ! ચેતના મૂળમાં જ ન હોત, તો ગુરુ શેને જાગાડત ?

ચિનગારી વિદ્યમાન હોય, તેમાં અગ્નિનું તત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો ફૂંક મારવાથી કે ધાત્ર વગેરે રાખવાથી તે પ્રજ્વલિત થાય છે અને પ્રજ્વલિત થઈને દાવાનળનું વિરાટ સ્વરૂપ પણ લઈ શકે છે, પરંતુ અગ્નિતત્ત્વ વિદ્યમાન ન હોય તો હજાર ફૂંક મારવાથી કે ધાત્ર વગેરે રાખવાથી તે પ્રજ્વલિત થઈ શકશે નહિ, વિરાટ રૂપ ધારણ કરી શકશે નહિ.

શિષ્યના અંતરમાં માનવતાની ચિનગારી વિદ્યમાન હોય અને તેના ઉપર રાખ ચડી ગઈ હોય અને તેની મહત્ત્વપૂર્ણ ચમકે કાંપી પડી ગઈ હોય, તો ગુરુના ઉપદેશની ફૂંક લાગવાથી રાખ ઉડી જાય છે અને ચમકે પ્રગટ થઈ જાય છે સારનાદ જેમ જેમ સાધનો મળતા જાય તેમ તેમ તે વિરાટ રૂપ પ્રકાશ કરતી જાય છે.

તેથી ભારતીય દર્શનનો એજ સંદેશ છે કે મનુષ્યની પવિત્રતામાં વિશ્વાસ રાખો. મનુષ્ય પોતાના મૂળમાં પવિત્ર છે અને તેથી જ તેને જાગાડવા માટે સંદેશની, પ્રેરણાની આવશ્યકતા છે.

આચાર્ય રામાનુજનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે. તેમની પાસે એક શિષ્ય આવ્યો અને કહ્યું, 'હું આપની પાસે દીક્ષિત થવા ઇચ્છું છું. મોઝય સમજે તો અપનાવો.'

આચાર્યે કહ્યું-તમે મારા શિષ્ય બનવા ઇચ્છો છો અને સાંધનાના મહત્ત્વપૂર્ણ જીવનમાં પગલા માંડવા ઇચ્છો છો તો હું એક વાત પૂછું. ધરના માણસોમાંથી કોઈની સાથે તમારો પ્રેમ છે ? માતા, પિતા, બહેન, સાર્ધવગેરે સાથે સ્નેહ સંબંધ છે કે નહિ ?

શિષ્યે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો-મારો કોઈ સાથે પ્રેમ નથી. મેં કોઈ સાથે પ્રેમ કર્યો નથી. તેથી હું આપણા ચરણોનું ચરણ મહણ કરવા ઇચ્છું છું.

આચાર્યે કહ્યું-મારો અને તમારો સંબંધ જોડાઈ શકશે નહિ. તમારે જે મેળવવું છે તે હું આપી શકોય નહિ.

શિષ્ય આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો-શા માટે આપી શકશો નહિ. ? હારાજ ?

આચાર્યે કહ્યું-હું તમને નવીન શિક્ષા કઈ આપું ? મારામાં એવી કઈ શક્તિ છે કે હું તમારામાં અપૂર્વ વસ્તુ પેદા કરી દઉં ? જો તમારો પ્રેમ તમારા કૌટુંબિક જનો સાથે રહ્યો હોય. તમારા જીવનમાં કોઈ અન્ય પ્રત્યે મધુર સંબંધ રહ્યો હોય, તો હું તેને વિશાળ કે વિરાટ બનાવી શકું. હું કુટુંબના દ્વંદ્વા વર્તુળમાં ઘેરાયેલા પ્રેમભાવને વિસ્તૃત બનાવી શકું તમારો પ્રેમ કુટુંબ પ્રત્યે હોત તો તેને સમાજનું રૂપ, સમાજમાં હોત તો રાષ્ટ્રનું રૂપ, રાષ્ટ્રમાં હોત તો તેને વિશ્વનું રૂપ આપી શકત. મૂળમાં કોઈ વસ્તુ હોય તો તેને સમૃદ્ધ બનાવી શકાય. નાનુશું બી વિશાળ વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ તે બી હોયું તો જોઈએ ને ? બી જ ન હોય તો વિશાળ વૃક્ષ ક્યાંથી પેદા થશે ? તમે કોઈ સાથે પ્રેમ કર્યો જ નથી, તમારું જીવન હજી સુધી કોઈનું સહાયક બન્યું નથી, તો આચાર્ય પાસે કોઈ એવી વિધિ નથી કે તે કોઈ અપૂર્વ વસ્તુ તમારી અંદર નાખી શકે. ભાઈ ! બી વિના વૃક્ષ ઉગાડવાની મારી શક્તિ નથી.

તે જ વાત ધર્મના સંબંધમાં છે. નનુષ્યના જીવન-મૂળમાં જે પ્રેમની, સ્નેહની, પારસ્પરિક સહાયતાની એકે બીજાના આંસુ લૂછવાની વૃત્તિઓ વિગ્રમાન છે તેને જ વિરાટ રૂપ આપવાનું ધર્મનું કાર્ય છે, બીજું કંઈ નહિ.

જોકે માણસ સોની પાસે જાય છે, સેકડો વાર જાય છે, ધરણી પડાવવાની વાત કરે છે, પરંતુ જો તેની પાસે સોનું જ ન હોય તો સોની તેને ક્યાંથી ધરેલા ધરી દેશે? સોનાના અભાવમાં સોની ગ્રન્થમાંથી ધરેલાં તૈનાર નરિ કરી શકે. ધરેલાનું મુશરૂપ સોનું હોય તો જ કાંઈ સોની તેનો ધાટ ધરી શકે છે.

તે પ્રમાણે તમારા જીવનના મૂળમાં માનવતા હેય, પ્રેમની વૃત્તિ હોય, સદ્દાનુમતિ અને સમવેદનાની જાવના હોય તો તે ધર્મ દ્વારા વિકસિત થઈ શકે છે. તમારી માનવતા જ જોન ધર્મ કે અન્ય કાંઈ ધર્મનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે. જો માનવતા જ ન હોય તો તેને ધાર્મિકતાનું રૂપ કયો ધર્મ આપી શકશે? બસ, આ માનવતાના શરણે જ માનવ-જીવનની મદદતા છે. તેથી આ જીવનને મદદત્વ આપવામાં આવ્યું છે સંત તુલસીદાસે કહ્યું છે કે:-

બડે ભાગ માનુસ-તન પાવા,
સુર દુર્લભ સખ મંથહિ ગાવા.

મહાન ભાગ્ય હોય છે, સારે મનુષ્ય-જન્મ મળે છે.

મનુષ્યનો મહિમા શા માટે ગાયો છે? શું જડ-પુદ્ગળોથી બનેલા આ શરીરને લઈને? દન્દ્રિયોને લઈને? માદીના આ દગલા માટે? નહિ, મનુષ્યનું શરીર તો આપણને ધતી વખત મળી ચૂક્યું છે અને આથી પણ સુંદર મળી ચૂક્યું છે, પરંતુ મનુષ્ય શરીર મેળવીને પણ મનુષ્ય જીવન મળ્યું નથી. અને જોણે માનવ-શરીરની સાથે માનવ-જીવન પણ મેળવ્યું, તે કૃતાર્થ થઈ ગયા.

આપણે પહેલી વાર જ મનુષ્ય બન્યા છીએ એવી કલ્પના કરવી તે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી ભૂલ છે. તેથી વધુ મોટી ભૂલ નથી. જોન ધર્મ કહે છે કે આત્મા અનંત-અનંત વાર મનુષ્ય બની ચૂક્યો છે અને આથી પણ વધુ સુંદર શરીર મેળવ્યું છે, પરંતુ મનુષ્ય શરીર મેળવી લેવાથી જ મનુષ્ય જીવનના ઉદ્દેશની પૂર્તિ થઈ શકતી નથી. જ્યાં

સુધી આત્મા જાગૃત થતો નથી ત્યાં સુધી મનુષ્ય શરીર મેળવી લેવાનો પણ કાંઈ અર્થ નથી.

તો તમે મનુષ્ય જેવું આચરણ કર્યું નહિ, મનુષ્ય સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ તે જાણી ન શક્યા, તો પછી આ શરીર તો માટીનું પુતળું જ રહ્યું. કેટલીય વાર તે શરીર તો મેળવ્યું અને છોડ્યું.

ઇતિહાસના પાના ઉઘલાવો. રામ મનુષ્ય રૂપે હતા તો રાવણ પણ મનુષ્ય રૂપે જ હતો. તો પછી એક પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને બીજા પ્રત્યે ધૃષ્ટાનો ભાવ શા માટે છે ? શરીરનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી તો બન્નેને માનવ શરીર મળ્યું હતું અને તે રીતે સમાનતા હતી તો બન્નેની સમાન પૂજા થવી જોઈતી હતી. છતાં બન્નેમાં જે મહાન અંતર છે, તે તેમના જીવનનું અંતર છે. તેથી ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે:—

ચતારિ પરમંગ્ગણિ, દુરુદ્દહાણીહં જંતુણો ।

માણુસત્તં સુહં સધ્ધા, સંજમમ્મિયં ય વીરિયં ॥

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૩/૧

મનુષ્ય બનવું એટલી મોટી વાત નથી, મનુષ્યતા હોવી તે મહાન વાત છે. મનુષ્ય બનીને જે મનુષ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું જીવન વરદાન રૂપ છે.

આપણે ત્યાં એક “દિજ” શબ્દ છે. એક બાણ સાધુ કે મત-ધારી શ્રાવકને પણ દિજ કહે છે. અને બીજા બાણ પક્ષીને પણ દિજ કહે છે. પક્ષી પહેલાં ઇંડા રૂપે જન્મ લે છે. ઇંડુ પ્રાય તૂટવા-ફૂટવા માટે છે. પરંતુ તે નષ્ટ ન થાય અને સુરક્ષિત રહે, તો પણ તે ઊડી શકતું નથી. પક્ષીને ઊડાડવાની કળાનો વિકાસ તેમાં થયો નથી. પરંતુ ભાગ્યવશ ઇંડુ પોનાનો સમય વ્યતીત કરી દે છે અને સુરક્ષિત રહી જાય છે. તો તેનું ઉપરનું પડ ખુલ્લે છે અને તેને તોડી પક્ષી બહાર આવે છે. આ પ્રમાણે પક્ષીનો પહેલો જન્મ ઇંડા રૂપે થાય છે અને બીજો જન્મ પડ તોડી પક્ષી રૂપે થાય છે. પક્ષી પૂર્વાવસ્થામાં કાંઈ

(૬૩૩ રૂપે) કાંઈ કામ કરી શકતું નથી. બીજું જીવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જિંદગી અને સાંભળે ઉડી શકે છે.

આ 'પ્રમાણે માતાના ઉદરથી પ્રસૂત થવું તે મનુષ્યનો પહેલો જન્મ છે. પહેલાંતાં કાંઈક સંસ્કારો તેના આત્મા-સાથે જોડાયેલા હતા, તેથી તેણે મનુષ્યનું શરીર પ્રાપ્ત કરી લીધું. મનુષ્ય-શરીર મેળવ્યાને તે સમય અત્યંત કે રાવણ, તે શરીરમાં શ્રેતાન જન્મ લેશે કે મનુષ્ય અથવા દેવતા અર્થાત્ તેનું જીવન કદરવું બનશે કે સુંદર, તે કહી શકાય નહિ. તેનું તે રૂપ સાધારણ છે, બનેલી સંભાવના તેમાં નિહિત છે. આગળ સ્ત્રીને તે ન્યારે વિશિષ્ટ સંતા પ્રાપ્ત કરે છે, ચિંતન અને વિચારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે અને પોતાના જીવનનું સ્વયં નિર્માણ કરે છે અને પોતાની સુતેલી મનુષ્યતાની વૃત્તિઓને જગાડે છે, સારે તેનો બીજો જન્મ થાય છે. તે જ મનુષ્યનો દ્વિતીય જન્મ છે.

ન્યારે મનુષ્યતા જાગી જાય છે. સારે જિંદગી કર્તવ્યોનું મહત્ત્વ દેખાવા લાગે છે અને મનુષ્ય જિંદગી ઉડે છે. આવો મનુષ્ય ગમે તે કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્રમાં જન્મ લે છે ત્યાં પોતાના પાવન જીવનની સૌરભ પ્રસારે છે અને જીવનની મહત્ત્વપૂર્ણ જિંદગીને પ્રાપ્ત કરે છે.

જો તમે તમારા મનુષ્ય-જીવનમાં મનુષ્ય-મનને જાગ્રત કરશો, પોતાની અંદર માનવીય વૃત્તિઓને વિકસિત કરશો અને પોતાના જીવનની સૌરભ સંસારમાં ફેલાવવી શરૂ કરી દેશો તો તે તમારો બીજો જન્મ ગણાશે. તે વખતે તમે માનવ-દ્વિજ બની શકશો. આ મનુષ્ય-જીવનનો એક મહાન સંદેશ છે.

ન્યારે જાગવાન મહાધીરનું પાવાપુરીમાં નિર્વાણ થઈ રહ્યું હતું અને હજારો-લાખો મનુષ્યો તેમના દર્શન કરવા આવી રહ્યા હતા, સારે તેમણે પોતાના અંતિમ પ્રવચનમાં એક ધણી હૃદયપ્રસાદી, કૃષ્ણાથી પરિપૂર્ણ સંદેશ આપ્યો હતો :—

માણસ્વં રણુ સુદુલ્લઘ્નં ।

નિઃસંદેહ મનુષ્ય-જીવન ધણું જ દુર્લભ છે.

સારાંશ એ છે કે મનુષ્યનું શરીર ધારણ કરીને તો લાખો માણસો દેખાય છે, દરેક પોતાને મનુષ્ય સમજે છે, પરંતુ કેવળ મનુષ્ય-શરીર મેળવી લેવું તે જ મનુષ્ય-જીવન મેળવી લેવું એમ નથી. વાસ્તવિક મનુષ્યતા મેળવવાથી જ સાચો મનુષ્ય કહેવાય.

આ જીવનની કળા એટલી બધી મહત્વપૂર્ણ છે કે સમસ્ત જીવન તેને પ્રાપ્ત કરવામાં પૂરું ચર્ષ જાય છે. ક્ષુદ્ર જીવન જેમ જેમ વિશાળ અને વિરાટ બનતું જાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યનાં સ્ત્રોતો ભાવો જગત યતા જાય છે. તેથી શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં કહી શકાય કે મનુષ્યનો ભાવ આવવો તેને જ મનુષ્ય કહી શકાય.

મનુષ્ય જીવનમાં પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનાર ચાર વાતો ભગવાને બતાવી છે. તેમાં 'બદ્ધ પ્રકૃતિ' સૌથી પહેલાં આવે છે. મનુષ્યે પોતાને જ પૂછવું જોઈએ કે પોતે બદ્ધ છે કે નહિ? મારા મનમાં કે જીવનમાં અબદ્ધતાની દીવાલો તો નથી? તેમાં હું મારા કુટુંબી-જનો અને સમાજને સ્થાન આપું છું કે નહિ? હું એકલો હોઈ સારે કાર્મિક ભુકું વિચારું, કુટુંબમાં હોઈ સારે બીજાનું જ વિચારતો હોઈ અને સમાજમાં જઈ કાર્મિક બીજા વાત વિચારતો હોઈ એવું તો થતું નથી? આ પ્રમાણે મેં મારા અંતરને બહુડી તો બનાવ્યું નથી? આ પ્રમાણે માણસે પોતાને જ પ્રશ્નો કરવા જોઈએ.

યાદ રાખો કે જ્યાં જીવનમાં એકરૂપતા હોતી નથી ત્યાં જીવનનો વિકાસ પણ થતો નથી. હું માનું છું કે તમે ચંદ્રચંદ્ર છતાં પણ તમને આ કળાની ઘણી મોટી આવશ્યકતા છે, અને જે સાધુ જાંમે તો તેથી પણ વધુ મોટી આવશ્યકતા છે. જેને નાનું કુટુંબ છે તેને પણ જરૂર છે અને જે ઉચ્ચ અધિકારી બનેલ છે અને જેના ખભા ઉપર સમાજ તેમ જ દેશની જવાબદારી રહેલી છે, તેને પણ આ કળાની જરૂર છે. જીવનમાં એક એવો સદૃશ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ

જવો જોઈએ કે મનુષ્ય ગમે હાં રહે, ગમે તે સ્થિતિમાં હોય, પરંતુ એકરૂપ બનીને રહે. આ જ એકરૂપતા, લક્ષ્મી કે સરળતા કહેવાય છે અને તે એકરૂપતા જીવનના દરેક પાસામાં રહેવી જોઈએ. સરળતાની ઉત્તમ દસોટી એ છે કે મનુષ્ય સુમસાન જંગલમાં જે ભાવથી પોતાની જવાબદારી પૂરી કરે છે, તે જ ભાવથી તે નગરમાં પણ કરે અને જે ભાવથી ખીજની સામે કરે છે તે ભાવથી એકાંતમાં પણ કરે.

પરંતુ દુર્ભાગ્યથી આજે સ્થિતિ જુદી જાતની દેખાય છે. મનુષ્ય જે કામ કરે છે તેની દેખભાજ તેની ઉપરના અધિકારી કરે છે, તેની દેખભાજ તેથી પણ જોયા અધિકારી કરે છે અને તેનાથી પણ જિજ્ઞ અધિકારી તેના કામની સંભાળ માટે નિયુક્ત થયેલ હોય છે. અને આવું કરવું તે સમાજની સાધારણ નીતિ બની ગઈ છે અને તેમાં કંઈ ખોટું માનવામાં આવતું પણ નથી. પરંતુ અંતે આ દેખભાજની કયાંય સમાપ્તિ હોવી જોઈએ કે નહિ? માણસોને કેમ સમજાતું નથી કે આ પરંપરા મનુષ્ય માટે ઘેર કલંકની નિશાની છે? અવિશ્વાસની આ પરંપરાનો જોત ક્યાં છે?

ઉત્તર મળશે કે મનુષ્ય-જીવનમાં એકરૂપતાના અગાવે આ પરંપરાને જન્મ આપ્યો છે અને જ્યાં સુધી પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે પ્રામાણિક વફાદારીનો ભાવ ઉદય ન પામે હાં સુધી તે પરંપરા જીવિત જ રહેવાની છે.

મનુષ્યે કર્તવ્યની જવાબદારી પોતાની ઉપર લીધેલી છે, તેને તે પૂરી કરતો નથી અને જ્યારે પૂરી કરતો નથી તો તેના મનમાં ભય રહે છે કે ઉપરી અધિકારી કયાંય જોઈ ન લે, અન્યથા મારી આજીવિકાને ધમ્મો લાગશે. તેનો અર્થ એ છે કે માણસો જીવન સાથે કામ લેતા નથી, ખીજની આંખોથી બચાવવા પૂરતું કાર્ય કરે છે. શું આવી રીતે જીવનમાં સમરસતા આવી શકે? અને જીવનનો રસ પેદા થઈ શકે? કદી નહિ.

પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય સ્વતઃ કર્તવ્યભાવથી પૂરું કરવું જોઈએ. કોઈની આંખો આપણી તરફ જુએ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાની શું જરૂર છે ?

ભગવાન મહાવીરનો પવિત્ર સંદેશ છે કે મનુષ્યે સરળ બનવું જોઈએ અને દૈત-શુદ્ધિ-મન, વચન, કાયાની વક્તા રાખવી જોઈએ નહિ. મનુષ્યે પ્રત્યેક પ્રસંગમાં ખીજની આંખોથી પોતાનું કર્તવ્ય માપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહિ. જે આ રીતે કામ કરતો નથી અને કેવળ ભયથી પ્રેરીત બની હાથ-પગ ચલાવે છે, તે આતંકમાં કામ કરે છે. એવું કામ કરનારના કાર્યમાં સુંદરતા આવી શકતી નથી, મહત્વપૂર્ણ પ્રેરણા જાગતી નથી.

મનુષ્ય ગમે ત્યાં હોય અને ગમે તે કામ કરે, પરંતુ ઉપર દેખરેખ રહેવાની અપેક્ષા ન રાખે. દેખરેખ પોતાની ઉપર જ હોવી જોઈએ. મનુષ્યે પોતાની જ દેખરેખ રાખવી જોઈએ, સ્વયં પોતાની ઉપર હકુમત ચલાવે અને શાસન કરે, એવું થવું જોઈએ. એ રીતે જે કામ કરશે તે કુટુંબમાં, સમાજમાં કે દેશમાં સુંદર કામ કરી શકશે. આ મનુષ્યતાનો મહત્વપૂર્ણ સંદેશ છે.

આ ભાવનાથી કામ કરનારમાં જીવનનું બહુરૂપીય સમાપ્ત થઈ જશે. એક જગ્યાએ માણસ દબાણથી ધણો નમ્ર અને સુશીલ રહે અને જેમ જેમ દબાણ હટતું જાય છે તેમ તેમ ખીજ સાથે દૂર વર્તાવ કરવા લાગે છે. તેની નમ્રતા અને સુશીલતા કેવળ દબાણના કારણથી જ હતી, દબાણ હટ્યું કે તે ઉઠ્ઠાણ બની જાય છે.

એક માણસ દબાયેલ હોય છે અને એક જુદી હોય છે, તો તે બન્નેમાં અંતર શું છે ? ત્યાં સુધી જુદી સાથે કામ પડે છે ત્યાં સુધી તે દબાયેલો રહે છે, પરંતુ તેનાથી નાના માણસ ઉપર તે પાછો જુદમ ગુનરે છે. એ રીતે દબાયેલો માણસ પણ જુદી બની જાય છે.

આ પ્રમાણે દુઝાતું રહેતું બને જીવન કરતા રહેતું તે સમાજ જીવનનું ઝોગ બની ગયું છે. તેથી જ માણસો જીવનમાં બટકી પડે છે અને તેમના જીવનમાં એકરૂપતા આવતી નથી. તેથી જેણે સહજ બાવથી પોતાના જીવનમાં એકરૂપતા લાવવી હોય તો તે ગમે ત્યાં રહેતો હોય, ગમે તે સ્થિતિમાં હોય. પરંતુ તેણે તેનો અવકાશ એક રૂપ બનાવવો પ્રક્ટી. ઝગ્ગેદમાં રહ્યું ■ ૩—

યજ્ઞ વિશ્વે ભવસ્યેકનીદમ્ ।

સમસ્ત શ્રમંડળ તારો દેશ છે અને સમસ્ત દેશ એક માળો છે અને આપણે સર્વે તેમાં પક્ષી રૂપે બેઠા છીએ. તો એવી કઈ જૂમિ છે કે ત્યાં આપણે ન જવું ? સમસ્ત શ્રમંડળ અનુબન્ધ વતન છે અને તે ગમે ત્યાં જાય કે રહે ત્યાં એક રૂપ ચર્ધને રહે. જે આ પ્રમાણેની બાવનાને પોતાના જીવનમાં રચાવે આપણે, તે પોતાના જીવન-પુરુષને સૌરભ્રમ બનાવી દાકરી. શુભાખનું ફૂલ વૃક્ષ સાથે હોય ત્યારે પણ મહેકે છે અને અન્યત્ર જાય તો પણ મહેકે છે. સુમધ જ તેનું જીવન છે, પ્રાણ છે.

સહજબાવથી કર્તવ્યનું પાલન કરનાર કેવળ પોતાની તરફ જ દષ્ટિ રાખે છે, તેની દષ્ટિ બીજા તરફ જતી નથી. કાણુ મારી સામે છે અથવા કયા સમાજમાં હું રહેતો છું, તે જોધને તે કામ કરતો નથી. નિર્જન પહાડોમાં જ્યારે શુભાખ ખીલે છે અને મહેકે ત્યારે શું તેનું સૌંદર્ય જોનાર અને તેની સુમધી મદલુ કરનાર આજુબાજુમાં કાંઈ હોય છે ? પરંતુ શુભાખને તેની પરવા હોતી નથી. શુભાખનું કામ મહેકવાનું છે, તેની ત્યારે બાલુ ભગરે ■ કે નહિ, તે જોવાનું કામ તેનું નથી. શુભાખ જ્યારે વિકાસની ચરમ સીમાએ પહોંચે ■ ત્યારે સ્વર્ધ ખીલી ઉઠે છે. તેને કાંઈ મહેકે કે તમારો ઉપયોગ કરનાર અર્ધી કાંઈ નથી. તો પછી આ માટે ખીલો છો ? આ માટે તમારી મહેકને જુદાવો છો ? શુભાખ જવાબ આપશે કે કાંઈ હોય કે નહિ. તેની ચિંતામાં હું પાતો નથી. મારી અંદર ઉલ્લાસ છે, વિકાસ છે અને તેથી મહેકવાનું ચર કરી દીધું છે. હું મહેકું નહિ, તે મારા હાથમાં નથી. તેના વિના મારા

જીવનની કોઈ ગતિ નથી, તે જ મારું જીવન છે.

બમ, આ શુદ્ધાત્મનું વર્ણન કર્યું તે જ ભાવ મનુષ્યમાં જાગ્રત થવા જોઈએ. તે સદૃશ ભાવથી પોતાનું કર્તવ્ય બળાવે, પોતાના જીવનની સૌરભ સર્વત્ર ફેલાવે, તે સૌરભ કોઈ પ્રદક્ષુ કરે છે કે નહિ તે તરફ દ્રષ્ટિ પશુ ન ફેંકે, એક માત્ર કર્તવ્ય ભાવનાથી કાર્ય કરે, જીવન પીતાવે અને તેમાં જ પોતાના જીવનની સાર્યકતા સમજે.

તેથી ઉદ્ધટું જ્યારે મનુષ્ય સ્વતઃ સમુદ્જૂત ઉદ્ધાસ-ભાવથી અનેક કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓને પૂરી કરતો નથી ત્યારે તેને ચારે બાજુથી દબાવવામાં આવે છે, ખીસી ફેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ગંદકી અને દુર્ગંધ ફેલાય છે. આજે દુર્ભાગ્યથી સમાજ અને દેશમાં સર્વત્ર એ જ ગંદકી અને દુર્ગંધ નજરે પડે છે અને તેથી જીવન તદ્દન પામર બનેલું છે.

ભારતીય દર્શને જીવન માટે એક મહત્ત્વપૂર્ણ સંદેશ આપેલ છે. તે મનુષ્યને કહે છે કે તું તારી અંદર જો, વિચાર કર કે તું અંદરથી કેવો છે ? તારી અંદરમાં બિરાજેલ મહાપ્રભુ (તારો આત્મા) પ્રત્યે તારે વફાદાર અને સાચું રહેવું જોઈએ. તું અંદરમાં સાચો હર્ષશ તો સંસાર પ્રત્યે પશુ તું સાચો રહીશ અને અંદર સાચો નહિ હો તો સંસાર પ્રત્યે પશુ સાચો નથી. જ્યારે અંતઃપ્રેરણા અને સ્ફૂર્તિથી કોઈ પશુ જાતના દબાવ કે બચ વિના પોતાનું કર્તવ્ય બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે જીવન એકરૂપ ચર્ષ કલ્યાણમય બની જાય છે.

ખીજી વાત મનુષ્યના હૃદયમાં દયા અને કરુણાનો સ્ત્રોત પેદા થવાની છે. આપણી અંદર હૃદય રૂપે માંસનો ટુકડો છે અને તે આપણને જીવિત રાખવા માટે કામ કરે છે, શ્વાસ લે છે અને છોડે છે, પરંતુ તે હૃદયનું મૂલ્ય તેના પોતામાં નથી. આપણામાં જો મહાન કરુણાનો સ્ત્રોત વહેવા લાગે તો તે માંસના ટુકડાની કિંમત છે.

આસામમાં જ્યારે ઉપદ્રવ થયો, પ્રકૃતિના બચકર પ્રકોપથી ધરતીકંપ થયો અને સૃષ્ટિના ટુકડે ટુકડા ચર્ષ ગયા, હજારો લાખો

માણસો મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યા અને સર્વનાશનું દ્રશ્ય ઉપસ્થિત થયું ત્યારે પણ ભંટ ચાલી રહી હતી એવા સમાચાર મળ્યા છે.

દિલ્હીની સદર બજારમાં આગ લાગી હતી, સંદાર ચર્ધ રહ્યો હતો, દેશની સંપત્તિ ભસ્મ થઈ રહી હતી અને સુંદર મકાનોનાં આરામની નિંદ લેનાર સડકો ઉપર આશ્રય લઈ રહ્યા હતા, ત્યારે જીજી બાબુ માણસો આગ ભુગવવાની આડમાં દુકાનોના તાળા તોડી, માલ ઉપાડી જતા હતા. સ્વતંત્ર દેશના નાગરિકોની આ દશા ! આટલું બધું અધઃ પતન ! જે દેશ લાખો વર્ગોયો સતેષા જીવનને ભગવાની પ્રેરણા આપે છે, જ્યાં મહાવીર ભગવાને જન્મ લીધો, રામ અને કૃષ્ણ જન્મ લીધા અને સંસારના મોટામાં મોટા પુરુષો જન્મ્યા, તે દેશના નાગરિકોનું આબુ અધઃપતન ! જે દેશને એ મહાપુરુષોની વાણી સાંભળવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, તે દેશના નાગરિકોની આવી કષ્ટભાજનક દશા ! ક્યાં એ મહાપુરુષોનો સંદેશ કે સમસ્ત સંસારે તું જ છે અને તારું પૃથક્ કોઈ અસ્તિત્વ નથી, અને ક્યાં આ પ્રતિષ્ઠિ ! સમસ્ત મહાપુરુષોએ એક સ્વરથી મહાન ભાવના માણસોએ અર્પણ કરી છે. અને સંસારને મુખી બનાવવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે, છતાં માણસો જીજના માંસના ઢુકડા કાપીને ઉઠાવી જાય છે !

તો જ્યારે આપણા હૃદયમાં સમગ્ર વિશ્વ પ્રત્યે દયા અને કષ્ટભાનો ભાવ ભગવત ધરી ત્યારે જ જદ પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ શકશે, ત્યારે જ આપણું જીવન ભગવત સ્વરૂપ બની શકશે.

આ પ્રમાણે સમસ્ત સમાજ પ્રત્યે કર્તવ્યની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે, વિશ્વચેતનાનો વિકાસ થશે તેને જોઈ ધર્મે ભાગવત રૂપ આપ્યું છે તે જ માનવ ધર્મ છે.

ધર્મનું મૂળ માનવતા છે અને માનવની માનવતા જેમ વિરાટ રૂપ લેતી જાય છે તેમ તેનો ધર્મ પણ વિરાટ બનતો જાય છે તેજ સત્ય સ્વરૂપ છે, પ્રાણ છે અને તે વિરાટ ચેતનામાંજ સત્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

સાધનાનો મૂળ સ્રોત

મનુષ્યના જીવનમાં સત્યનું ફેટલું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે તે આપણે માટે વિચારણિય છે. પ્રત્યેક આત્મા અનંત ગુણોનો ભંડાર અને સારામાં સારા અનંત ગુણો આત્મામાં રહેલા છે. આપણે સાધના દ્વારા આપણું જીવન અનંત ગુણવાળું બનાવી શકીએ. જૈન ધર્મ આત્માને પરમાત્મા બની શકવાની સર્વોપરિ મહત્વપૂર્ણ પ્રેરણા આપી છે પરંતુ ન્યારે પ્રત્યેક ગુણ અનંત રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે આત્મા પરમાત્માની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે.

તો શું એ સંભવિત છે કે આત્માના અનંત ગુણોમાંથી એક એક ગુણ તો અનંત રૂપ બની જાય અને બીજા ન બને? કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન અનંત છે, ચારિત્ર પણ અનંત છે, શક્તિ પણ અનંત છે. આપણે એ રીતે અનંત-ચતુષ્ટયને ઝોળખીએ છીએ. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે ન્યારે આત્મા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે પણ શું તેનામાં અનંત ચતુષ્ટય જ રહે છે અને બીજા ગુણ અનંત રહેતા નથી? અથવા જ્યાં સુધી સર્વે ગુણો અનંત ન બની જાય ત્યાં સુધી મોક્ષ દશા પ્રાપ્ત થતી નથી? અનંત ગુણોની અનંતતા વિના પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થવું જ નથી?

આપણા જીવનની સાધના, નિમ્ન જીવનથી વિશાળ અને અનંત જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે છે, કે જ્યાં પ્રત્યેક ગુણ અનંત યર્ષ જાય છે અને આગળ વિકાસ માટે કોઈ આવશ્યકતા જ રહેતી નથી અર્થાત્ જ્યાં વિકાસ પરિપૂર્ણતાને પામે છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

ઈસ પથકા ઉદ્દેશ્ય નહીં હૈ,
 આતિ લાવનમેં દિક રહના,
 દિતુ પહોંચના ઉમ્મ સીમા તક,
 નિસકે આગે રાહ નહીં.

—જયરાંકર પ્રસાદ.

જે માર્ગ ઉપર આપણે અને આપણી સાધના ચાલી રહેલ છે, તે માર્ગની વચ્ચે આપણે રોકાઈ જવાનું નથી, આપણી સાધનાને વચ્ચેમાં જ સમાપ્ત કરી દેવાની નથી. આપણે અંતિમ સ્થિતિ ઉપર પહોંચવાનું છે અને એવી સ્થિતિ ઉપર પહોંચવાનું છે, કે જેથી આગળ રસ્તો ન હોય. વિકાસની પરાક્રમ્યતાએ પહોંચ્યા પછી આગળ કોઈ માર્ગ હોતો નથી, તે અંતિમ અવસ્થા, સંપૂર્ણ અવસ્થા છે. વિકાસની ચરમ સીમા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, પૂર્ણતાના પ્રાંગણમાં આત્મા પહોંચી જાય છે, ત્યારે તે 'મુક્ત' કહેવાય છે.

હવે આપણી સામે એ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન છે કે આત્માના પ્રત્યેક ગુણને અનંત જેવી રીતે બનાવી શકાય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શાસ્ત્ર-કારોએ કહ્યું છે કે અહિંસા અને સત્યની સાધના દ્વારા આત્માના સર્વ ગુણો અનંત બનાવી શકાય છે.

પ્રત્યેક ગુણને અનંત-રૂપ પ્રદાન કરવા માટે ભુડી ભુડી સાધના કરવાની આવશ્યકતા હોતી નથી. આત્માના ગુણો અનંત છે અને પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તે સર્વની આપણને ખબર પણ હોતી નથી. ત્યારે ખબર ન હોય તો તેને વિકસિત જેવી રીતે કરી શકાય ? પરંતુ જે ગુણોની આપણને જાણકારી છે અને જેનાથી આપણા જીવનમાં આપણને પ્રકાશ મળી રહ્યો છે, તે ગુણોને ધારણ કરીને આપણે આપણી સાધના ચાર કરી દેશું, તો એક દિવસ એવું બનશે કે તે ગુણ અનંત બની જશે અને સાથે બીજા ગુણો પણ અનંત બની જશે.

આ દષ્ટિકાલથી જોઈએ તો જણાશે કે આપણાં સાધના જીવનમાં

સસનું કેટલું મહત્વનું સ્થાન છે ! જે આપણે સસને પૂર્ણતા આપી શકીએ તો આપણે સમગ્ર જીવનને પણ પૂર્ણતા આપી શકીએ.

આચાર્યોએ કહ્યું છે કે એક મનુષ્ય ગમે તેવો સુંદર હોય અને ૩૫-૨૦ગમાં સારો હોય, પરંતુ તેના ચહેરા ઉપર નાક ન હોય તો શું તે સુંદર માની શકાય ? નહિ. જે નાક ન હોય તો તેની સુંદરતાનું કાંઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી. નાકની નિયત જગ્યા ઉપર દષ્ટિ પડતાં જ તેની તરફ ધૃત્તિ થવા લાગે છે. એક ફક્ત નાક ન હોવાથી પ્રશંસા કરવા જેવું મુખ રહેતું નથી.

એ પ્રમાણે મનુષ્યના જીવનમાં ગમે તેટલા ગુણો ભર્યા હોય અને સામાયિક, સંવર, પૌષ્ઠ અને તપસ્યા પણ કરતો હોય, પરંતુ તેના જીવન વ્યવહારમાં તે ડગલે ને પગલે બૂકું બોલતો હોય, તેનામાં પ્રામાણિકતા ન હોય, તે પોતાના કર્તવ્યની જવાબદારી પણ પૂર્ણ ન કરતો હોય અને લાં છાન-કપટ સેવતો હોય તો આવડતી ભૂમિકા ઉચ્ચ હોવા છતાં પણ તમે તેની નિંદા કરશો. તે પ્રમાણે જે સમાજમાં વિડંબનામય જીવન હોય છે, તેનો પણ ઉપદ્રાસ થાય છે એકેક વ્યક્તિનું જીવન જ સમાજનું જીવન હોવાય છે અને જનતા વ્યક્તિઓના જીવનના ત્રાજવા ઉપર જ સમાજ-જીવનને તોળે છે.

તો જે વ્યક્તિ દુશન ઉપર બેસીને પ્રામાણિકતા ન રાખતી હોય, અન્ય કાર્યોમાં પણ પ્રામાણિકતા ન હોય તો તેને વિશે આપ એમ જ કહેશો કે તેની સામાયિક પૌષ્ઠ વગેરે સાધનાઓ વ્યર્થ છે; કારણ કે જીવનનું તે સસ, જેનાથી જીવનનું અંગે અંગ ચમકી જાય છે, તે તેણે પ્રાપ્ત કર્યું નથી.

તમારા જીવનમાં કાંઈ કળા નજરે પડતી ન હોય તો તમે બલે તેના ઉપર વિચાર ન કરતા હો, પરંતુ સમાજની અને દુનિયાની આંખો ખુલ્લી હોય છે અને તે તમારું પગલે પગલું માપે છે, તમારી અપ્રામાણિકતા તમને સમાજને અને ધર્મને બદનામ કરશે અને તીર્થંકરોને પણ બદનામ કર્યા વિના રહેશે નહિ.

! આથી તમે સમજી શક્યા હશે કે સત્યના અભાવમાં જીવનનું મુશ્કેલ શું રહે ?

આ સત્ય તમારા જીવનમાં જ આવશ્યક છે એવું નથી. અમારા સાધુવર્ગના સંબંધમાં પણ હું તેજ વાત કહેવા માગું છું. મોક્ષનો માર્ગ તમારા માટે જ બોલવાનો નથી, અમે સાધુ પણ તે જ માર્ગના પથિક છીએ. તો અમારા સાધુવર્ગમાં પણ ગમે તેટલો ક્રિયાકાંડ હોય અને ગમે તેટલું ધોર તપશ્ચરણ હોય, બાહ્યજીવનમાં તપશ્ચરણથી શરીર સ્વચ્છ હોય હોય પરંતુ જો આંતરિક જીવનમાં સત્ય ન હોય, કેવળ બોલવાનું જ સત્ય નહિ પરંતુ મનનું સાચું સત્ય ન હોય, કર્તવ્ય પ્રત્યે વફાદારી ન હોય, તો પછી બને કોઈ સાધુ એકેક મહિનાનું તપ કરે તો પણ તેથી સિદ્ધિ થઈ શકવાની નથી. તે તપશ્ચરણ તેના જીવનને બીચું છાંવી શકતું નથી. પરંતુ નીચે પાડી શકે છે, ગાળી દે છે.

એક માણસ એટલો બધો અસક્ત છે કે તેને મગનું પાણી પણ પાચન થતું નથી. એવી સ્થિતિમાં તેને મેવા-મિષ્ટાન્ન આપવામાં આવે તો તેથી પુષ્ટિ મળવાને બદલે તેનું શરીર ગળી જાય છે અને તેનું મૃત્યુ થાય છે.

તે પ્રમાણે જ સાધુ ગુરુ-શિષ્યના સંબંધને પણ નબાવી શકે છે નથી અને જીવનના નાના નાના વ્યવહારોમાં પણ કીક રહી શકે છે નથી, ખાવા-પીવાની વસ્તુઓમાં પણ પ્રમાણિકતા રાખી શકે છે નથી, ખીખના જીવનમાં અંધકાર નાખી રહ્યો છે, એવા સાધુની લાંબી સાધના કે તપશ્ચર્યા તેના જીવનનું જરા પણ મહત્ત્વ વધારતી નથી. એવા સાધુ જે દોંગ કરે છે, બનાવટ કરે છે અને ફૂંકી ફૂંકીને કદમ મૂકે છે અને જરૂરી વધુ વિવેકરાજા દેખાય છે, તેના જીવનમાં કંટા હોય છે, સરળતા હોતી નથી. જીવનમાં જે સહજ અને સરળ વ્યવહાર હોવો જોઈએ તે તેમનામાં નથી. કહ્યું છે કે:—

- અસતી ભવતિ સજ્જા, ક્ષારં નીરં ચ શીતલં ભવતિ ।
- દમ્ભી ભવતિ વિવેકી, પ્રિયવક્ત્રા ભવતિ ઘૃત્તજનઃ ॥

ધણી કઠોર વાત કરી છે. તેમને તેની અસર ન થતી હોય તો પણ મને તો તેની અવશ્ય અસર થાય છે. મારા હૃદય સુધી પહોંચી જાય છે. બહેનો લાજ કાઢે છે. તેમને પોતાના કુટુંબમાં કે બહાર પોતાનું શીલસૌજન્ય બરાબર રાખવાનું છે અને સમાજની કલ્પિત સીમાઓની બહાર નીકળવું નથી; પરંતુ જ્યારે જીવનની અંદરથી લજાનો પડો દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે પણ બહારનો પડો ચાલુ રહે છે. બહાર બીજીની અપેક્ષા કાંઈક વધુ રહે છે. આવી બહેન દેખાવ વધુ કરે છે અને સીતાની સમાન હોવાનો દાવો પણ કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેમના જીવનની બીજાના જીવનની સાથે તુલના કરતી વખતે એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ખાંડ પાણી મીઠા પાણીની અપેક્ષા વધુ શીતળ હોય છે. પરંતુ તેની શીતળતાની શું સાર્યકતા છે? તે બીજાની તરફ ખૂંટાવવા અને બીજાને સતોષ આપવામાં કામ આવતી નથી.

આ પ્રમાણે જે માણસ વધુ દંબી હોય છે તે વધુ વિવેક બતાવે છે. ક્યારેક આ દંભનું રૂપ ઘણું વિચિત્ર રૂપ જાય છે. ધણી વખત પહેલાં એક મુનિ વિશે એક વાત સાંભળી હતી. તેમને કાંઈક લખવાનું હતું અને કાગળ અને પેન્સિલ સામે પડ્યા હતાં. દિવસનો સમય હતો અને સૂર્યનો પ્રકાશ અમકી રહ્યો હતો, છતાં તેમણે પેન્સિલ પૂંજણીથી પૂંજીને ઉઠાવી અને કાગળ પણ પૂંજીને ઉઠાવ્યો. શ્રાવકે પૂછ્યું કે આ પેન્સિલને પૂંજવાની શું જરૂર હતી? મુનિએ ઉત્તર આપ્યો—“ જોન માર્ગ ધણી ઝીણો છે. સાધુએ પૂંજ્યા વિના કાંઈ વસ્તુ કામમાં લેવી જોઈએ નહિ.

ભગવાન મહાવીર તો કશું છે કે પહેલાં પ્રતિજ્ઞાન છે અને પછી પ્રમાર્ગન છે. પહેલાં સારી રીતે વસ્તુ જોવી જોઈએ અને જોવા

પછી તેમાં કાઈ જીવ-જંતુ હોય તો તેને પૂંજવું જોઈએ. જ્યારે જોવા માટે આંખો છે, તો પછી જરૂર વિના આંખો દિવસ ઓધો ધસતા રહેવાનો અર્થ શું? પેન્સીલ પૂંજવા માટે પૂંજણી લીધી, તો પૂંજણીને શેનાથી પૂંજશો? પૂંજણીને પૂંજવા વિના કેવી રીતે લઈ શકાય?

આવી વાતો જાણે ઉપરથી સારી લાગતી હોય, પરંતુ ક્યારેક તે માણસોને હેતરવાનું કામ કરે છે. જોનાર વિચારમાં પડે છે કે આ શું થઈ રહ્યું છે?

કહેવાનું એ છે કે દલી માણસ અનાવશ્યક વિવેક ખતાવે છે અને જ્યારે અનાવશ્યક વિવેક દર્શાવે છે, ત્યારે જોનાર અને સાંભળનાર સમગ્ર જામ છે કે અહીં જીવનમાં ફેલ થાકી રહ્યો છે. તેથી હું કહું છું કે આપણા આધ્યાત્મિક જીવનમાં સરળતા, સદગતા, ઉચ્ચ શ્રેણીનું જ્ઞાન અને પ્રામાણિકતા આવવાં જોઈએ. આપણે આપણા જીવન પ્રત્યે પ્રામાણિક બનવું જોઈએ અને આપણી સાધના પ્રત્યે સ્વયં વફાદાર બનવું જોઈએ. જ્યાં સુધી પ્રામાણિકતા અને વફાદારી આવતાં નથી ત્યાં સુધી જીવનના વિકાસની સંભાવના રહેતી નથી. લગવાન મહાવારે તો કહું છું કે જે આવક અછાની છે, જેને જીવનનું સભ મળ્યું નથી, સભ દષ્ટિકાણ મળેલ નથી અને સમ્યક્ ઉપર જેની દષ્ટિ કેન્દ્રિત થઈ નથી. તે ધોરતર તપશ્ચરણ કરીને પણ જીવન-વિકાસની પહેલી જૂમિકા મેળવી શકતો નથી, તો પછી સાધારણ તપશ્ચરણનું તો કહેવું પણ શું? ઉત્તરાખ્યન સંજના નવમા અધ્યયનમાં કહું છું કે—

માસે માસે તુ જો થાલે, કુસમ્મેળે તુ મુંજદા ।

ન સો સુયફલાયધમ્મસ્સ, ફલે અધર સોલસિ ॥

આવે અજ્ઞાન માણસ એકક મહિનાની તપસ્યા કરતો હોય અને- પારણાના દિવસે તથુખલાના અગ્ર ભાગ જોટલાં અત્ર-જળ

મદ્ય કરતો હોય અને પુનઃ તપસ્યા ચાલુ કરી દેતો હોય અને એ પ્રમાણે ચોતાના સરીરને સૂકવી નાખી તપસ્યામાં કરોડો વર્ષો વ્યતીત કરી દે, છતાં પણ તે સસ ધર્મનો કે જીવનના સસનો જે માર્ગ છે તેનાથી સોળમે ભાગ પણ મેળવી શકતો નથી.

તથી આ પ્રકારની તપસ્યા અને સાધનાના મૂળમાં સસ દૃષ્ટિ-કાણુ હોવો જોઈએ. મેં બતાવ્યું હતું કે પ્રકૃતિની ભદ્રતા હોવી જોઈએ. તેનો અર્થ એ છે કે આપણી સાધનાએ સહજ રૂપ મદ્ય કરતું જોઈએ. આપણે એકલા હોઈએ અને આપણને કોઈ જોનાર ન હોય તો પણ અને આપણી ઉપર નિયંત્રણ લાદવામાં આવ્યું હોય તો પંચુ, આપણું જીવન એકરૂપ હોતું જોઈએ. આ પ્રમાણે તમે ગૃહસ્થ-જીવનની સાધના કરો કે સાધુ-જીવનની કરો, પરંતુ સાવધાનીથી ચાલો અને આત્મા પ્રત્યે વફાદાર રહો.

કોઈ કોઈ વાર વિચિત્ર સંયોગ મળે છે. એક સતિ તેના શિષ્યને કહ્યું—“પાણી પરડવા જાઓ છો તો કોઈ સાગારી ન હોય ત્યાં પરડજો.” જ્યારે હું આવી વાત સાંભળું છું ત્યારે મારાથી રહેવાતું નથી અને કહી દઉં છું કે—આ કેવો ધર્મ છે, કે જે સાગારીની વિદ્યમાનતા અને અવિદ્યમાનતામાં જુદું જુદું રૂપ ધારણ કરે છે? વિવેકપૂર્વક પરડવાની શિક્ષા આપવી તે તો ચોખ્ખું છે, પરંતુ સાગારી જોઈ લે કે ન જોઈ લે તેનો અર્થ શું? અમુક માણસ કયાં જોઈ ન લે તે પ્રકારની ભાવના હોવી તે જીવનનો નીચો સાર છે, તેમાં તેમની ગંધ છે અને તેના સાધુત્વ કે આવકત્વ વિકસી શકતું નથી.

ગૃહસ્થો માટે પણ એ જ વાત છે. તેમનું જીવન પણ વિરૂપ હોય, જનતા સમક્ષ એક જાતનું હોય અને એકલા હોય ત્યારે ખીજ જાતનું હોય, તો તેમનું જીવન પણ જીવન-નિર્માણ યથ શકતું નથી. તેમને પણ જીવનનું સસ મળ્યું નથી અને તેના અભાવમાં તેમની કોઈ પણ સાધના રૂળીભૂત થતી નથી.

એક માણસ પૈસાની તંગીમાં છે. તને હાંકવા માટે વસ્ત્ર નથી અને પેટ ભરવા માટે અન્ન નથી, તે બીજાને પોતાનું દુઃખ બતાવે છે અને મદદ માગે છે. બીજો માણસ કહે છે કે તમારે બે પગ છે, બે હાથ છે, છતાં તમે શા માટે મુશ્કેલી ભોગવો છો? આડોશ-પાડોશમાં કેટલાય પૈસાદાર માણસો વસે છે. રાત્રિના વખતે આવસર જોઈને ચોરી કરે અને મોજ ઉડાવે.

તે માણસ ઉત્તર આપે છે કે એ કામ કરી તો લઈ, પરંતુ ડર લાગે છે. જો પકડાઈ જાઉં તો સજા મળે, કેદખાનામાં જવું પડે.

તે માણસના આ ઉત્તરથી તમે સમજી શકો છો કે દેશનો સાચો નાગરિક નથી અને તેના આત્માને ધર્મનો પ્રકાશ પણ મળ્યો નથી. તે નાગરિક-ધર્મની પ્રેરણાથી ચોરી કરતાં રોકાતો નથી, પરંતુ દંડની ભીતિ અને કેદખાનાના કષ્ટથી ગભરાઈને ચોરી કરતો નથી. આ નિમ્ન વૃત્તિ છે. તે પ્રમાણે જે સાધક અંતઃ-પ્રેરણાની સાધના કરતો નથી, પરંતુ જનતાના ભયથી કે બદનામીના ડરથી કરે છે, તેની સાધનાનું કાર્ષ મૂલ્ય નથી.

હવે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. એક માણસને કાર્ષ કહે છે કે ચોરી કેમ કરતો નથી? શા માટે દુઃખી થાય છે? તે કહે છે કે કરી તો લઉં, પરંતુ શું કરું? સગા-સંબંધીઓમાં બદનામ થઈ જાઉં.

પહેલાં માણસની અપેક્ષા આ માણસમાં થોડાક વિકાસ હોઈ શકે છે, પરંતુ તે જે કાર્ષ કહે છે તે જો થાય અને ઉચિત હોય તો આત્મા તેની સાક્ષી આપે તો સગા-સંબંધીઓનો ડર શું? અને જો તે કાર્ય અનુચિત અને અયોગ્ય હોય અને પોતાનું અંતઃકરણ તેને માટે તૈયાર ન હોય, તો પછી સગા-વહાલાના ડરની ગણતરી શા માટે? જ્યાં પોતાનું અંતઃકરણ

પ્રેરણા ન આપતું હોય તેવું અતુચિત કાર્ય કેવી રીતે થાય ? આત્મ-પ્રેરણાથી જ તે કાર્યથી ભુલું શા માટે ન રહેવું ? સમાજના ભયથી દબાઈ રહેવું તે પણ સારું કામ નથી. અહીં પણ ભગવાન મહાવીરની વાણીનું અમૃત ઝગડતું નથી. તે અમૃત તો ખીજે ક્યાંય છે.

હવે ત્રીજા માણસનો વિચાર કરીએ. તે માણસ કહે છે કે કરી તો લઉં પરંતુ નરકના અતિથિ બનવું પડે અને લાખો વખત નરકની દુઃસહ વ્યથા ભોગવવી પડે.

હું સમજું છું કે પહેલા અને બીજા માણસની અપેક્ષા તેના જીવનમાં થોડીક ઉચ્ચતા આવી છે, પરંતુ જૈન ધર્મ જે ઉચ્ચતાની વાત કરે છે, તે ઉચ્ચતા આવી નથી.

જૈન ધર્મની દૃષ્ટિ અને ભગવાન મહાવીરનો ધર્મ ઇલેક્ટ્રીક કે પરલોકની બીતિથી કોઈ પણ કર્તવ્ય કે સાધનાની પ્રેરણા આપતા નથી. તે નરકના કરને તમારા માર્ગ વચ્ચે મૂકતાં નથી. તે તો સહજ ભાવની વાત કરે છે. જીવનમાં સહજભાવ આવવો જોઈએ.

જો કોઈ માણસ કેવળ નરકગતિ કે તિર્યચગતિના દુઃખોથી ભયभीત બની અકર્તવ્ય-કર્મ કરતો ન હોય તો સમજવું જોઈએ કે તે માણસ પાપથી ડરતો નથી, પરંતુ કેવળ પાપના ફળથી જ ડરે છે. તેની દૃષ્ટિમાં પાપ હેય નથી, પાપનું ફળ હેય છે. તે પાપને દુઃખ માનતો નથી, પાપના ફળને જ દુઃખ સમજે છે. તેને પાપથી બચવાની ચિંતા નથી, પાપના ફળથી જ બચવાની ચિંતા છે. એવા માણસને કોઈ કહે કે તમે ખુશીથી દુનિયાના બધા પાપો કરો, ચોરી કરો, જૂઠું ખોલો, પરંતુ તમારે નરકમાં જવું પડશે નહિ અને તેની શ્રદ્ધા ડગી જાય અને તેને નરકનો ભય મટી જાય, તો તે ચોરી કરવા લાગી જશે, પાપ કરવા લાગી જશે અને પાપને પાપ તરીકે સમજશે નહિ. જે માણસ પાપને ખરાબ સમજતો નથી. પરંતુ તેના ફળને જ ખરાબ સમજે છે, તેના ઉપર તમે વિશ્વાસ મૂકી શકશો નહિ.

પરંતુ જૈન ધર્મનો આ ધ્વનિ નથી. જૈન ધર્મે પાપના ફળને જ દુઃખ કહ્યું છે એમ નથી, પરંતુ તે તો કહે છે કે પાપ સ્વયં દુઃખ રૂપ છે. વાચકવર ઉમાસ્વામિએ કહ્યું છે કે—

“દુઃસ્વમેવ યા ।”

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૭૫

અર્થાત્-પાપ કેવળ દુઃખજનક છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે સ્વયં દુઃખ છે.

આ પ્રમાણે જે પૂરાઈને પૂરાઈ તરીકે જાણાયશે, પાપને પાપ તરીકે માનશે અને તે બાવધી પાપથી બચતો રહેશે, તેનો જ જીવન-સ્તર જાણે. તેથી ઉલટું, જે માણસ ભોક્ષણથી કે નરકના ભયથી પાપથી બચતો રહેશે તેના અંતરંગમાં કાલુષ્ય રહેવાનું છે તેનું અંતરંગ પાપથી પ્રવૃત્ત રહેશે, કેવળ શરીરથી તે પાપ કરશે નહિ. જો તે સમજી લે કે સ્વર્ગ કે નરક કંઈ નથી તો પછી તે બેટી માન્યતા વચ તે પાપ-કર્મોથી પાછો વળશે નહિ. પછી તેનો માર્ગ સાફ જઈ જશે, પાપનું ફળ ભોગવવાનો ડર જતો રહેશે.

જો કે પહેલાં અને બીજા માણસની અપેક્ષાએ આ ત્રીજા માણસમાં વધુ પ્રકાશ આવેતો છે, તે ઠીક છે, કિંતુ માનવ-જીવનનો જે સદૃશ પ્રકાશ જૈન-ધર્મ ઉત્પન્ન કરતા ઈચ્છે છે, તે પ્રકાશ તેનામાં થયું આવ્યો નથી.

ધારો કે ભગવાન મહાવીરને કાષ્ઠિએ પૂછ્યું હોય કે—ભગવાન! આપ અસત્યનું સેવન કેમ કરતા નથી? ચોરી કેમ કરતા નથી? અંખાં શ્વસ્યર્થનું પાસન શા માટે કરો છો? તો મું આપ એમ ધારો છો કે ભગવાન ઉત્તર આપને હું નરકના ડરથી પાપનું સેવન કરતો નથી? પાપ કરીશ તો નરકમાં જવું પડશે, તેથી પાપ કરતો નથી? નહિ, ભગવાનનો જો ઉત્તર ન હોય. તેઓ કહેને કે—હું અસત્યનું સેવન કેં કેવી રીતે? તે તો મારા આત્માનો ધર્મજ નથી! તો હું આત્મ-ધર્મથી બહાર જઈ જ કેવી રીતે શકું?

વળી ધારો કે ભગવાન મહાવીરને કોઈએ પૂછ્યું હોય કે ભગવાન! આપ રાજકુળમાં જન્મ્યા છો. સંસારનું ઐશ્વર્ય આપની પાસે હાથ ભેડીને ઉભું છે. ભોગવિલાસની સામગ્રી આપને સુલભ છે. તીર્થંકર રૂપે આપે જન્મ લીધો છે, તેથી મુક્તિ ઉપર તો આપનો અધિકાર યદ્યપિ ચૂક્યો છે. તે મળ્યા વિના તો રહેવાની નથી. તો પછી સંસારના આ ભોગ-વિલાસ કેમ ભોગવી લેતા નથી ?

ભગવાનનો શું ઉત્તર હોઈ શકે ? એજ કે—મારા જીવનમાં એવા કોઈ સંસ્કાર જ રહ્યા નથી કે હું તેમ કરું ભોગ-વિલાસની વૃત્તિ આત્માની સાચી વૃત્તિ નથી અને તેથી આત્માની બહાર મારી વૃત્તિ જતી જ નથી. એવો સંકલ્પ જ થતો નથી.

આ છે ઉચ્ચતર જીવનનું પરમ સત્વ. આ વાત તો મેં તમને સહજ ભાવે કહી બતાવી, પરંતુ તેની ઉપલબ્ધિ માટે લાંબી સાધના કરવી પડે છે. છતાં પણ પ્રત્યેક ગૃહસ્થે તે જ માર્ગે ચાલવું પડશે, તે તરફ કદમ મૂકવા પડશે.

તમારા મનમાં એવું હોવું જોઈએ કે હું ગંદકીમાં હાથ નાખીશ નહિ. કારણ તેથી મારો હાથ અપવિત્ર થાય, તેથી ઉલટું કોઈ એમ વિચાર કરે કે હું ગંદકીમાં હાથ નાખીશ, તો મારા માતા-પિતા નારાજ થશે, માણસો અને અગણ સમજશે, તો જાણવું કે તેનામાં જીવનનું સત્વ ઉતર્યું નથી.

આ સત્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. મારે અને તમારે સહજ રૂપે તે સત્વને જીવનમાં ઉતારવાનું છે. આપણે સહજ ભાવની પ્રશ્નિ કરવાની છે. તમે રાજદંડના ભયથી પ્રેરાઈ કોઈ કામ ન કરો, સમાજના ભયથી પણ ન કરો, અને નરક-નિગ્રાહના ભયથી પણ ન કરો, પરંતુ એક માત્ર કર્તવ્યની પવિત્ર પારમાર્થિક ભાવનાથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરો, આપણી મનોવૃત્તિ જ તે રંગથી રંગાઈ જાય અને આપણે સહજ ભાવથી જ અકર્તવ્યથી દૂર રહીએ ત્યારે સમજી શકાય કે આપણને તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થઈ છે, પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

તમે જાણતા હશે કે સાત પ્રકારના ભયમાં ઈહલોકભય અને પરલોકભય બતાવેલ છે. જૈન ધર્મ ઈહલોકના - ભયને સ્થાન આપતું નથી તેમજ પરલોકના ભયને પણ સ્થાન આપતું નથી. એક આચાર્યે કહ્યું છે કે જ્યાં ભય હશે ત્યાં સમદષ્ટિ પણ ઝંખી પડી જશે. તેથી આપણે ઈહલોકના ભયથી કે પરલોકના ભયથી જીવન યાત્રા ચલાવવાની નથી. આપણે નિર્ભય ભાવથી, સહજભાવથી જીવન-યાત્રાના માર્ગ ઉપર ચાલવું જોઈએ.

આમ કર્યું તો નરક-નિર્ગોદમાં જવું પડશે કે પશુચોનિમાં જન્મ લેવો પડશે, એવી જાતનો ભય તેજ પરલોકનો ભય છે. તેજ આપણે માટે લાભ્ય બતાવેલ છે. આપણી જીવન-યાત્રા પરલોકના ભયથી હોવી જોઈએ નહિ. એક દાર્શનિક કયા છે કે:—

એક વૃદ્ધા દાર્શનિક વિચારની હતી. તેના એક હાથમાં પાણીનો ધડો હતો અને બીજા હાથમાં બળતી મસાલ હતી. તે આ પ્રમાણે નાટકીય ઢંગથી શેરીઓમાં ફરતી હતી. કોઈ પૂછતું કે આ બંને ચીજો શા માટે રાખી છે? તો તે વૃદ્ધા ઉત્તર આપતી કે પાણીનો ધડો નરકની આગ બૂઝાવવા રાખ્યો છે અને મસાલ સ્વર્ગને આગ લગાડવા રાખી છે.

વૃદ્ધાનો અદ્ભૂત ઉત્તર સાંભળી માણસો આશ્ચર્ય પામતા. તેઓએ પૂછ્યું—તારી આ સ્વર્ગ અને નરકની વાતોનો અર્થ શું?

વૃદ્ધાએ ઉત્તર આપ્યો—સંસારમાં જોડલા સાધકો છે તેમાં કોઈને નરકનો ભય રહેલો છે અને કોઈ સ્વર્ગની રંગીલી કલ્પનાઓમાં મશગુલ છે. કોઈ પોતાનું જીવન નિર્માણ કરવા તૈયાર નથી. એક નરકની વિભીષિકા બતાવે છે, તેથી સંસાર ભયભીત બને છે અને લયડતો ચાલે છે. માણસો ભયથી પોતાની સાધના કરે છે. તેઓ નરકથી બચવા સાધના કરે છે, પોતાના આત્માના વિકાર માટે નહિ. તેથી ઉત્કૃષ્ટ, કેટલાક સાધક સ્વર્ગના રંગીન જીવનના સ્વપ્નો જુએ છ અને હજારો સાધક ઉપર આ રંગ ચડેલો છે.

- તમે જાણતા હશે કે માણસો સ્વર્ગની વાતો કરે છે. કાંઈ પૂછે કે અમુક કામ કરે તો શું થાય? જવાબ આપનાર કહેશે કે આ કામ કરશો તો તેના ફળ રૂપ દેવલોકમાં તમે જશો.

માણસોએ આ રીતે દેવલોક માપવાનું શરૂ કરી દીધું છે. તેમાં જીવન પ્રત્યે કાંઈ વફાદારી નથી. તેથી તે દાર્શનિક વદા કહે છે કે-સંસારીના મનમાં નરકનો ડર છે, તો હું તે ડરને પશુ મટાડવા ઇચ્છું છું હું મનુષ્યના મનમાં એ લાવ ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છું છું કે સસ, સસ માટે છે. જીવન જીવન માટે છે અને આત્મા આત્મા માટે છે.

તો બંધુઓ! હું તો આ વદા સાથે સદમત છું, ખીભ હોય કે ન હોય. જે સદમત નથી તેમને હું પૂછું છું કે તમે પાપથી કેમ ડરતા નથી? પાપના ફળથી શા માટે ડરો છો? જે સ્વયં પાપ છે, હિંસા છે, અસત્ય છે, તેનાથી તો તમે ડરતા નથી અને તે પાપ દ્વારા મળનાર નરકચોનિ કે પશુચોનિથી શામાટે ડરો છો?

દુનિયામાં એવા દાર્શનિક પશુ વિદ્યમાન છે કે જે કહે છે કે-દુનિયાના સર્વે પાપો કરો, કેવળ ભગવાનનું નામ લો, બસ, એટલું કરવાથી તમે પાર ઉતરી જશો. હું એક જગ્યાએ રહ્યો હતો, નજદિકમાં મસ્જિદ હતી. રાત્રે મુહમ્મદ સાહેબની જયંતી મનાવવામાં આવી હતી. લાં મુહમ્મદ સાહેબ માટે એક નઝમ ગાવામાં આવી. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો:—

હે મુહમ્મદ! હું તારે ભરોસે બેઠેલ છું. મારે કાંઈ ચિંતા નથી. જે કાંઈ લહું કે ખૂર હું કરું છું તે તારી પાછળ કરું છું; કારણ તું ખુદ પાસે છે અને ખુદાએ જે કરવાનું હશે તે તને પૂજ્યા વિના કરવાના નથી. તું અમારો પ્રતિનિધિ છે અને તેથી જ્યારે તને અમારે વિષે ખુદા પૂછે તો કહેજે કે અમને માફ કરી દે, કારણ અમે તને વફાદાર છીએ.

આ નઝમ સાંભળીને માણસોએ તાળાઓનો ગગડાટ કર્યો.

અને તે ફરીથી સંભળાવવામાં આવી. આ બધું સાંભળીને મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે શું એવો ધર્મ પણ છે કે જે જનતાને આવું ચિંતન આપી રહ્યો છે?

કાર્તિકે મહામ્મદને ખુદ પાસે જેસાડી રાખ્યા છે તે કાર્તિકે ખંસાને પોતાના પ્રતિનિધિ નિયુક્ત કરીને ઈશ્વર પાસે જેસાડી દીધા છે. તેમને દુનિયાના સમસ્ત પાપોની ક્ષમા કરવાના ઈનિશ્ચય બતાવી દીધા છે. માણસો પાપ કરતા જાય અને તેઓ ક્ષમા આપતા જાય! જો આ પ્રમાણે ક્ષમા મળતી રહે તો જીવનમાં પાપથી કેણુ ડરશે? પાપની સામે કેણુ લડશે? લડવાની શું જરૂરત રહેશે? જો આમ સીધી રીતે કામ થઈ જતું હોય, પાપ ધોવાઈ જતા હોય તો જીવન સાથે ઝઘૂમવાનું અને મુરઝેલીઓ વેડવાનું કેણુ પસંદ કરશે? એનો અર્થ એ થયો કે પાપો અને શુન્હાથી ડરવાની જરૂરત નથી, કેવળ તે ઈનિશ્ચયે પ્રભે ઈમાનદાર રહો, વફાદાર રહો તેની જ જરૂરત છે. બસ, ઝોટકું કરવાથી પાપથી છૂટકારો થઈ જશે, શુન્હાઓની માફી મળી જશે!

આપણે ત્યાં ભારતના ધર્મોમાં પણ આવી જાતની વાતો પ્રચલિત છે. ગંગામાં કુમકી મારવાથી પવિત્ર જની જન્વાશે. નદીમાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાઈ જશે અને પહાડો ઉપર ચઢવાથી ઠંડો આવતા રોકાઈ જશે, વગેરે.

જનતાને આ જાતની ગ્રેરણા આપનાર ધર્મોએ તેને પાપથી બચવાની ગ્રેરણા આપી નથી, કેવળ પાપના ફળથી બચવાની ગ્રેરણા આપી છે. પરંતુ જૈન ધર્મની સાધના એવી નથી. તે તો પાપોથી બચાવવાની સાધના છે. હિંસા સ્વયં હિંસા જ છે અને પાપ સ્વયં પાપ જ છે. આપણે હિંસાને જે રીતે ઠાકર મારીએ છીએ તેમ પાપોને પણ ઠાકર લગાવીએ છીએ. જૈન ધર્મે કાર્તિકે એવો અખાડો કે ભગવાનનો દરબાર રાખ્યો નથી કે જ્યાં ગૌતમસ્વામી આપણા પ્રતિનિધિ રૂપે એણે જૈન ધર્મનો સંદેશ તો એ છે કે-હો સાધક! તું ગમે ત્યાં

હો, પરંતુ ત્યાં જ તું તારા જીવન માટે કાર્ય કર.

તેનો અર્થ એ છે કે તું નરકના લાયકી ગમરાઈને કે સ્વર્ગના પ્રયોજનમાં પડીને કાર્ષ કાર્ય કર નહિ. બંનેની વચ્ચે એક માર્ગ છે અને તે સીધો મેઘ તરફ જાય છે. તે માર્ગ અંધનોથી છોડાવવા માટે છે. નરક વગેરેના જયની શુદ્ધિથી જે કાર્ષ કાર્ય કરવામાં આવે છે, તેમાં મૌલિક દષ્ટિકાષ્ણ હોતો નથી. જો તમે પાપને ખરાબ સમજી શક્યા હો તો તેથી બચવાનો પ્રયત્ન કરો. પાપોથી તો ડરવું નહિ, પરંતુ તેના ફળથી ડરવું, તેનાથી બચતા રહેવું તે જાતની જે વૃત્તિ પેદા થઈ ગઈ છે, તે જ ખોટું છે. તે વૃત્તિનો શિદ્ધ ત્યાગ કરો. સ્વર્ગની આકાંક્ષા કરવી તે જો નિદાન નામક આર્તધ્યાન હોય તો નરકથી ડરવાની ચિંતા પણ અનિષ્ટ સંયોગની સંભાવનાથી થનારું આર્તધ્યાન જ છે. આર્તધ્યાન દરેક રીતે ત્યાગ્ય જ છે.

ત્યાં પાપથી ન ડરતાં પાપના ફળથી ડરવાની વૃત્તિ મુખ્ય બની જાય છે ત્યાં જીવનમાં વિરુપતા આગ્યા વિના રહેતી નથી. આજે સાધુ-સમાજ કે ગૃહસ્થ-સમાજમાં જે વિરુપતા દેખાય છે, તેના મૂળમાં આ વૃત્તિ જ કામ કરતી હોય છે. સાધુ એક જગ્યાએ તો પોતાનું એક રૂપ રાખે છે અને બીજી જગ્યાએ બીજું રૂપ બનાવી લે છે. તે રીતે ગૃહસ્થ જ્યારે દુકાને હોય છે અને કાર્ષ ગામડીઓ માલ ખરીદવા આવે છે, તો તેને સારી રીતે છેતરીને પૈસા પડાવે છે અને જો કાર્ષ સરકારી માણસ આવે તો તેને કેટલા બાવથી વસ્તુ આપે છે. ત્યાં તેને લાય રહે છે કે “કાળા-ખજાર” કરતાં ક્યાંય પકડાઈ ન જઈ અને કેદખાનામાં જવું ન પડે. તેનો અર્થ એ છે કે પાપથી બચવાની શુદ્ધિ જાગી નથી, કેવળ પાપના ફળથી બચવાની શુદ્ધિ જાગી છે. તેથી વ્યાપારીને જ્યારે “કાળા-ખજાર”ના ફળ રૂપે દંડ કે કેદખાનાનો લાય રહેતો નથી ત્યારે તે બેધડક કાળા-ખજાર કરે છે, કારણ તેને પાપથી ડરવું નથી, પણ તેના ફળથી બચવું છે.

આ આત્મોત્થાનનો માર્ગ નથી, તે ઉપાસનાની પદ્ધતિ પણ નથી. તેમાં સત્યને કાંઈ સ્થાન નથી. જે સત્યની ઉપાસના કરનાર છે તેણે તો અંતરમાં સહજભાવે જાગૃત કરવો પડશે અને પાપને પાપરૂપ માની છોડવું પડશે. હિંસા સ્વયં હેય છે, તેથી છોડવી જોઈએ. જીવનની ખૂરાઈએ સ્વયં ખરાબ જ છે, તેને કદી સારી કદી શકાય જ નહિ. લોકોને હજારો માણસો કહે છે હિંસા અને અસત્યથી સ્વર્ગ મળશે, તો પણ જૈન ધર્મ તેને સાબ્ય જ દેશે.

યશની હિંસાને ઉપાદેય રૂપ કવી રીતે મળ્યું? તમે કદી વિચાર્યું કે ધર્માત્મા કહાવનાર માણસો પણ શા માટે નિઃસંકાય બનીને યશમાં પડ્યોનો બસિ દેવા તૈયાર થઈ જાય છે? વિચાર કરવાથી જાણી શકાશે કે તેમણે હિંસાને હિંસા રૂપે જ હેય સમજી ન હતી. તેમની દષ્ટિ કર્તવ્ય તરફ ન હતી, ફળ તરફ હતી. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે યશમાં હિંસા કરીને પણ આપણે હિંસાના ફળથી બચી જઈએ, બહુ તેથી સ્વર્ગ મળશે, તો માણસો બેધડક યશમાં હિંસા કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે પાપથી બચવાને બદલે પાપના ફળથી બચવાની વૃત્તિથી અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન થયા છે. વિધનો ઇતિહાસ એવા અનર્થોથી રંગાયેલો છે. તેથી હું કહું છું અને વારંવાર એતવણી રૂપે કહું છું કે જ્યારે કાર્ત્તવ્ય વિષે વિચાર કરો ત્યારે તેના શુભ-અવશુભ ઉપર જ વિચાર કરો. તેની ખૂરાઈનો વિચાર કરો. પોતાની દષ્ટિને કર્તવ્ય-પ્રધાન બનાવો, ફળ-પ્રધાન ન બનાવો. પાપથી બચનાર તેના ફળથી અનુસય બચી જશે અને સ્વતઃ બચી જશે. પરંતુ પાપના ફળથી બચવાનો પ્રયત્ન કરનાર મારે તેમ નથી. આ પ્રમાણે સત્યની ઉપાસના અને આરાધના જ સાધનાનો મૂળ સ્ત્રોત છે અને તેજ જીવન-સુધારવાનો દષ્ટિકાણ છે.

વ્યાવહારિક સત્ય

સત્યનું સ્વરૂપ ઘણું વિરાટ છે. દેશ કે કાળની કાંઈ પણ સીમાં તેને પોતાની પરિધિમાં ઘેરી શકે તેમ નથી. સત્યનું સંપૂર્ણ વિવેચન શબ્દો દ્વારા થઈ શકતું નથી, શબ્દોથી તેને બાંધી શકાય તેમ નથી છતાં તેનું વધુમાં વધુ વ્યાપક રૂપ તમારી સામે રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

અહિંસા ઉપર આપણા પૂર્વજો અને આપણા મહાપુરુષોએ ઘણી ચર્ચા કરી છે અને મનન પણ કર્યું છે. બાદમાં તેનું રૂપ વિકૃત થયું હોય તો પણ અહિંસાને શીઘ્ર આપણે સમજી શકીએ છીએ, પરંતુ સત્ય માટે એવું કહી શકાય તેમ નથી.

પરંતુ સત્યનું પદ કાંઈ નાનું નથી. અહિંસાની જેમ સત્ય પણ મહાન છે અને એટલું બધું મહાન છે કે બધાં સુધી સત્યને સારી રીતે જાણખી ન લેવાય ત્યાં સુધી અહિંસાને પણ આપણે સારી રીતે જાણખી ન શકીએ. એકલી અહિંસા કે એકલું સત્ય જીવનમાં ઉતારી શકાતાં નથી. અહિંસા વિના મત્સમાં અને સત્ય વિના અહિંસામાં ન્યૂનતા છે અને તેથી જીવનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. અહિંસા આગળ વધી જાય અને સત્ય પાછળ રહી જાય એવું બનતું નથી. બન્ને સાથે જ આગળ વધે છે છતાં એવું જોવામાં આવે છે કે જનતામાં અહિંસા દર-દર સુધી પહોંચી છે, પરંતુ સત્ય એટલું જીવનમાં ઉતર્યું નથી. પરંતુ અહિંસામાં પ્રાણ રહેવાં

માટે સસને પણ ત્યાં પહોંચવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિકોણને સામે રાખીને સસ વિશે વિસ્તારપૂર્વક વાત કરવામાં આવી છે.

આજે સસના દાર્શનિક રૂપનો નહિ, પરંતુ વ્યાવહારિક રૂપનો વિચાર કરવાનો છે. સસનું વ્યાવહારિક રૂપ પણ આપણા જીવનનો એક મહાન અને મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન છે અને તેના ઉપર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

સસની વ્યાવહારિક સાધના માટે એ વાતની આવશ્યકતા છે કે આપણે આપણા મનને જાગ્રત રાખવું જોઈએ, સૂતા દેવું ન જોઈએ. મન સ્પર્ધિ જાય છે અને આપણે સમયસર જાગ્રત થતા નથી, સાવધાન જનતા નથી અને છતાં ઇચ્છીએ છીએ કે સસ આપણને સાથ આપે; પરંતુ તેમ થવું મુશ્કેલ છે.

જેટલું સસ જાગ્રત રહે છે, એટલું મન જાગ્રત રહે છે અને જેટલું સસ સ્પર્ધિ રહે છે, તેટલું મન પણ સ્પર્ધિ રહે છે.

સસ માટે મન મજબૂત હોવું જોઈએ ત્યાં સુધી મન મજબૂત ન હોય, વ્યક્તિગત જીવનની, કુટુંબની અને સમાજની ખૂરાઈઓ સાથે સંઘર્ષ કરવા માટે તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી તેનું સસ, સંસ રહેતું નથી. સસનું અસસ સાથે સમાધાન કરી શકાતું નથી. સસ સમયને ઝાળખી ઘડે છે અને પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કરી શકે છે. સંભવ છે કે તે થોડો વખત રાહ જુએ અને એ પણ સંભવ છે કે પોતાના પ્રયત્નોને થોડો વખત સિધ્ધિ કરી દે, પરંતુ આ બધું થોડી વાર માટે જ હોય છે. સસ હમેશાંને માટે દરિયાર નીચે મૂકી દેતું નથી અને જો મૂકી દે તો તે સસ જ રહેતું નથી.

સસને દરેક જગ્યાએ ઘડતું પડે છે. તેનાથી નમતું ન આપી શકાય. દેશ, દાગ, પરિસ્થિતિ અને સમાજની ચેનના-જાગ્રતિની પ્રતીક્ષા તેણે કરવી પડે છે અને તે એટલા માટે કે તે પ્રતીક્ષા વરોડી જાગ્રતિ માટે હોય છે. પ્રતીક્ષા-અગમ્યાં આપણે વિચાર કરીએ કે

સમાજમાં શું શું ફાલિઓ છે અને તે કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તેમ છે ? આવી રીતે વાર લાલે લાગે, પરંતુ સત્ય પોતાનો સંકલ્પ બદલતું નથી, તેમ જ તેને દીલો પણ કરતું નથી. કોઈ વાર એવો પ્રસંગ પણ આવી જાય છે કે પોતાના સન્નિકટવર્તી કૌટુંબિકજનો સાથે પણ ધનધોર મુદ્દ કરવું પડે છે.

આજે હું દાર્શનિક ચર્ચા ન કરતાં સત્યના બ્યાવહારિક સ્વરૂપ ઉપર જ ઢહવાનો છું. બ્યાવહારિક સત્યની આપણા જીવનમાં ઘણી આવશ્યકતા છે. માની લો કે તમે ક્યાંય બહાર ગામ ગયા હો. અને કોઈએ તમને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું હોય. તમે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરો છો અને જમવા જવાનો સમય પણ નિયત કરી દેવામાં આવે છે હવે નિમંત્રણ આપનાર પોતાના આવશ્યક કાર્યોને છોડી દઈ તમારે માટે બધી તૈયારીઓ કરે છે. પરંતુ તમારામાં બ્યવહાર-સત્ય નથી, તેથી તમે સમયનો ખ્યાલ કર્યા વિના ગમે ત્યાં બેસી જાઓ છો, કોઈ સાથે વાતચીત કરવા લાગી જાઓ છો અને એ રીતે કલાકો નીકળી જાય છે. પેલી બાળુ આખું કુટુંબ તમારી રાહ જોઈ બેસી રહે છે. હમણા આવશે, ચાલ્યા આવતા હશે, એવી રીતે તમારી પ્રતીક્ષા કરે છે. સારે તમે તો વાતોમાં પડી ગયા કે અન્ય કોઈ આવશ્યક કાર્યમાં રોકાઈ ગયા. તમે નિમંત્રણદાતાના સમયનો, તેની સુવિધા કે અગવડતાનો કોઈ ખ્યાલ પણ ન કર્યો. તમે એ પણ ન વિચાર્યું કે તેને પણ કોઈ આવશ્યક કાર્ય હશે જ, તે અગવડતામાં મૂકાઈ જશે. તમે તેના સમયની હસા કરી દો છો.

આ વાત તો તમને સાધારણ લાગશે. તમે વિચારતા હશે કે આ તો મામૂલી વાત છે. પરંતુ આવી નાની નાની વાતો મળીને જ આપણા જીવનનું નિર્માણ કરે છે. કોઈને આપેલ સમયે પહોંચવું નહિ તેના અર્થ એ છે કે તમે સમયસર તમારા જીવનનું નિર્માણ કરી શકતા નથી, પાછળ રહો છો.

∴ ધરમાં આગ લાગે અને તેને તત્કાળ ઝાલવવાની જરૂરત છે, કિંતુ તમે સમય ઉપર, ઉપર પહેંચો નહિ તો - પરિણામ એ આવે કે ધર રાખેનો ઢગલો બની જાય ! તે વખતે તમે વિદ્યર્થ કરશો ? અને એ સાધારણુ વાત સમજશો ? તેને દાર્ઘ મહત્વ નહિ આપો ? એવું વિચારવાથી કે કહેવાથી તેની ધણી મોટી કિંમત ચૂકવવી પડશે.

આપણા આધ્યાત્મિક ચિંતનનો પણ એ જ આદેશ છે કે આપણે કાષ્ટને વાચદો આપ્યો હોય તો હમ્મર કામ છોડીને, પણ તેને સમયસર પૂરો કરવો જોઈએ. જો કાષ્ટ અનિવાર્ય કારણુ ઉપસ્થિત થાય અને તમે આપેલ વાચદા પ્રમાણે સમયસર પહેંચો નહિ તો તેને સૂચના તો મોકલી શકો ને ? એવું કરવાથી તમારા વ્યાવહારિક સસની રક્ષા થશે અને બીજાની વ્યવસ્થા તૂટી પડશે નહિ, તેને અસુવિધા થશે નહિ, તેનો સમય નષ્ટ થશે નહિ.

આપણા દેશમાં કાષ્ટ સજા ભરાવાની હોય છે તો થું જોવામાં આવે છે, તે તો જાણો છો ને ? જનતાને સમયની સૂચના આપતી વખતે વિચાર કરવામાં આવે છે કે ક્યારે સમયે તો કાષ્ટ આવવાનું નથી, તેથી નિયત સમયથી અરથો કલાક વહેલા પ્રાર્થના કરવાનું લખવામાં આવે છે. આવું પ્રાય કરવામાં આવે છે, ત્યારે જનતા મનમાં એવું સમજે છે કે સાડા સાતનો સમય સખ્યો છે તો આઠ, સાડા આઠ પહેલાં કાર્ય ક્યાં શરૂ થવાનું છે ? જનતા લગભગ તે વખતે જ આવે ■ અને કાર્ય પણ ત્યારે જ શરૂ થાય છે. કાષ્ટ નિયમિતતા જાળવનાર માણસ નિયત સમયે આવે છે તો તેને બિચારાને પોતાનો સમય બગાડવો પડે છે. આ પ્રમાણે સજાના સંચોજક જનતાને છેતરવાની ચેષ્ટા કરે છે. તેનામાં પહેલેથી જ અમલો પોતાનું સ્થાન જમાવી રાખ્યું હોય છે. આ વ્યાપક અપ્રામાણિકતાને જોઈને અનુમાન કરી શકાશે કે ભારતીય સમાજનું જીવન ફેટ્યું બધું અસત્યની આતપ્રોત બની રહ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે ભારતનો ધણો સંપર્ક રહ્યો છે અને આજે વિજ્ઞાનને લઈને પ્રત્યેક દેશનો અન્ય દેશ સાથે નિઃકટ સંબંધ થઈ ગયો છે. જે વિદેશીઓ ભારતમાં રહી ગયા તેમની સંસ્કૃતિ આજે પણ ચમકી રહી છે. તેમનામાં શું ગુણ હતા કે અવગુણ હતા તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે, પરંતુ તેમનામાં એક મોટો ગુણ અવશ્ય હતો કે તેઓ ધણા નિયમિત હતા. તેઓ જે સમય નિયત કરશે, તે સમય ઉપર જ દાબર થઈ જશે. આઠ વાગ્યે સભા ભરવાનો સમય નિયત થયો હશે તો તમે જોઈ શકશો કે ફીક ચાર-પાંચ મિનિટ પહેલાં તેઓ આવી જશે અને જે સભા-હોલ ખાલી હતો તે આ ચાર-પાંચ મિનિટમાં પૂરો ભરાઈ જશે. સમયસર કાર્ય કરે થઈ જાય છે. ચાર પાંચ મિનિટ પછી પાછો સભા હોલ તેવો જ ખાલી દેખાવા લાગે છે. સૌ કાર્ય પોતાનું કાર્ય કરવા લાગી જાય છે.

પાશ્ચાત્ય માણસોની આ વ્યવસ્થા છે. આપણે તેમની સાથે ચિરકાળ સંપર્ક સાધીને પણ નિયમિતતા શીખ્યા નહિ. આપણે તેમના તે ગુણની નકલ કરી નહિ. આપણે તેમની નકલ કરી તો તેમની વેપ-ભૂષાની કે ભાષાની. આવી બાબતો સાધારણ માણસો પણ તેમની નકલ કરવામાં ગૌરવ સમજે છે. આ પ્રમાણે તેમના ખાવા-પીવાની અને આમોદ-પ્રમોદની નકલ કરવામાં આવી, કે જેની આપણને આવશ્યકતા પણ ન હતી, પરંતુ તેમનામાં જે ગુણ હતા તે ભારતવાસીઓએ ગ્રહણ ન કર્યા.

કહેવાનું એ છે કે આપણે જીવનમાં સાધારણ મનાતા વ્યવહારોમાં પણ પ્રામાણિકતા અને સ્વચ્છતા અદિત વર્તતા નથી. પરંતુ આ વર્તાવ જતાવે છે કે જીવનમાં સલ છે કે નહિ? સાધારણ રીતે આ પ્રકારના અસલને અસલ સમજવામાં આવતું નથી પરંતુ વિચાર કરવો જોઈએ કે જીવન શું છે? જીવનના નાના નાના દેખાતા અંગો પણ મહત્વ-પૂર્ણ અંગો છે. મોટો મહેલ ઉભેલો દેખાય છે, તેમાં પણ એકેક ઈંટ ચણવામાં

આવી છે. ચૂનાના અગણિત કુણા બેળા થઈને અને એ નાની નાની ઇંટોએ મળીને એ મહેલને વિશાળતા અર્પી છે. તે પ્રમાણે આપણા જીવનમાં નાના વ્યવહારો, રેલો વગેરેના બેળા ચવાથી જ આપણું જીવન બનેલું છે અને સ્થંથી જ સત્ય શરૂ થાય છે. વાતચીતમાં સત્ય હોય, વ્યવહારમાં સત્ય હોય, રહેવા-કરવામાં સત્ય હોય, ખાવા-પીવામાં સત્ય હોય અને આપણા પ્રત્યેક વાચકમાં સત્ય હોય, તો જ સત્યમય જીવનનું નિર્માણ સંભવી શકે છે. જો આપણે ઉપરોક્ત વાતોમાં સત્યની ઉપેક્ષા કરશું અને સત્ય-અસત્યનો વિચાર કરશું નહિ, તો જીવન અસત્યમય બની જશે. અસત્ય જીવનના નાના છિદ્રોમાંથી પ્રવેશ કરીને સમસ્ત જીવનને ધીરી લે છે અને પછી જીવનનું નિર્માણ થઈ શકતું નથી.

તમે કંડી કે ગરમીથી બચવા માટે ચાદર ઝોરો છો, પરંતુ ચાદરની બનાવટનો વિચાર કરો તે એક જ તારતી બનેલી નથી. તેમાં પાતળા પાતળા અનેક તારો લાગેલા છે અને તેમને જ ચાદરનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે અને તેમનામાં બેળા ચવાથી મજબૂતી આવી ગઈ છે. પરંતુ જુદા જુદા તારોનું શું મહત્ત્વ છે? જુદા જુદા તારો હશે તો તે ચાદર કહેવાશે નહિ. તે પ્રમાણે આપણા નાના-મોટા સર્વે વ્યવહારો મળીને જીવનનું રૂપ મળણ કરે છે. પરંતુ આપણે તે વ્યવહારોમાં તો સત્યને મહત્ત્વ આપતા નથી અને રાગ દરિશંદ્રને મહત્ત્વ આપીએ છીએ. પરિણામ એ આવે છે કે આપણે દરિશંદ્ર પણ બની શકતા નથી અને આપણા જીવનનું નિર્માણ પણ કરી શકતા નથી; અને એવી પરિસ્થિતિમાં જીવનનું નાનું કે મોટું સત્ય આપણને હાથ લાગતું નથી.

માણસો સંસ્થા સ્થાપે છે અને કાર્યકર્તાઓની વરણી થાય છે. કાર્યકર્તાઓને ચૂંટી લેવામાં આવે છે અને તેઓ પોતાનું પદ મહણ કરી લે છે. છતાં પણ તેઓ તે સંસ્થાનું જરાબર કાર્ય પણ કરતા નથી, માથે લીધેલ જવાબદારી પૂરી કરતા નથી અને વરો

સુધી તેજો તે પદ સાથે ચોંટી રહે છે, પદનો લાગ પણ કરતા નથી. આ પ્રમાણે માણસો પદ-લોહપત્રાને લઈને કોઈ પણ સંસ્થાના અધ્યક્ષ બની જાય છે, મંત્રી બની જાય છે, પરંતુ પોતાની જવાબદારીને સમજતા નથી. આ પણ જીવનમાં એક મહાન અસત્ય છે, જેને સાધારણ રીતે અસત્ય માનવામાં આવતું નથી.

જે કામ તમે કરી શકતા ન હો, જે કામ કરવાની યોગ્યતા તમારામાં ન હોય અથવા યોગ્યતા હોવા છતાં પણ જીવનના અનેક સંઘર્ષોમાં ગૂંચવાયેલા રહેવાથી તમને અવકાશ મળતો ન હોય તો તે કામ માટે તમે જવાબદારી શા માટે મહણ કરો છો? જવાબદારી લો તો પછી તેને સર્વ શક્તિ ખર્ચીને પૂરી નભાવો. નભાવવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવો અને પદનો લાગ પણ ન કરવો તે જીવનમાં મહાન અસત્યનું આચરણ છે તે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજી લો. એવા અસત્યને આશ્રય આપીને તમે તમારા જીવનના ગુણોની ધાત કરો છો.

મહાન સિંકેરના જીવનની એક ઘટના છે. તેના દેશના એક પ્રુથ્વામાંથી એક જુદા સમ્રાટના દરબારમાં ગઈ. સાં તેણે પોકાર કર્યો અને રૂઢ કરવા લાગી. તેણે કહ્યું—મારા પુત્ર ઉપર તમારા દેશના અને મારી આસપાસના માણસો અભાવ્ય ગુનર છે. સાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી અને મારા પુત્રનું જીવન જરબાદ થઈ રહ્યું છે. મેં સાંના અધિકારીઓ પાસે ફરિયાદ કરી પણ કોઈ વાત સાંભળતું જ નથી. કોઈએ મારી વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેથી વિવશ બની આપના દરબારમાં આવી છું.

સિંકેરે ઉત્તર આપ્યો—તમે કહો છો તે ઠીક છે. પરંતુ એ તો વિચાર કરો કે મારું સામ્રાજ્ય કેટલું બધું વિશાળ છે; તમે બતાવો છો તે દુર્બલવસ્થા સામ્રાજ્યના એક કિનારે થઈ રહી છે હું ક્યાં સુધી વ્યવસ્થા કરવા દોઢું? ક્યાંય ને ક્યાંય તો દુર્બલવસ્થા થઈ જ જાય તે સંભવિત છે.

સિકંદરનો ઉત્તર સાંભળી જદ્દા ક્રોધાવેશમાં આવી ગઈ. તેની આંખોમાંથી આગ વરસેલા લાગી. તેણે આવેશમાં આવી કહ્યું—જે તમે એટલે દૂર સુધી વ્યવસ્થા રાખી શકતા નથી તો તમે આટલા મોટા સામ્રાજ્યના અધિપતિ શા માટે બન્યા ? જે જમીનના ટુકડામાં તમે વ્યવસ્થા કરવા શક્તિશાળી નથી તેને તમે તમારા સામ્રાજ્યમાં શા માટે ભેળવી રાખ્યો છે ? તમે કહો છો કે હું ક્યાં ક્યાં જાઉં ? તેના અર્થ એ છે કે તમે વ્યવસ્થા કરી શકો તેમ નથી. જો કરી શકો તેમ નથી તો સસ્તનત સાથે તમારું નામ શા માટે જોડી રાખ્યું છે ? શા માટે જવાબદારી લઈને બેસી ગયા છો ? અધિકારની તૃણા રાખો છો, પરંતુ જવાબદારીને ઠોકર મારવી છે ?

જદ્દાના કંઠાર પરંતુ સસથી પરિપૂર્ણ કપોસ સાંભળી સિકંદરની આંખો ખડલી ગઈ. તે જદ્દા પાસે નમી પડ્યો અને કહ્યું—મા ! તમે ખરાબર કહો છો. જો હું વ્યવસ્થા કરી ન શકું તો સસ્તનત સાથે મારું નામ જોડી શકું નહિ. દૂર દૂર સુધીના જુખડોને મારા સામ્રાજ્ય સાથે ભેળવી દેવાનો મને કાર્ષ અધિકાર નથી.

તત્પર્ય એ છે કે જે જવાબદારીને પૂરી કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તે જવાબદારી મૂકી દેવી જ ન જોઈએ.

એક કુટુંબમાં માતા, પિતા, બાળકો, બાઈ, બહેન વગેરે છે. પરંતુ જેમ જેમ કુટુંબ વધતું જાય છે તેમ તેમ કુટુંબના સ્વામીની ચિંતા વધતી જાય છે. તે પોતાના બાળકોની શિક્ષાને પ્રબંધ કરી શકતો નથી, તેમને વસ્ત્રો પણ પૂરા પાડી શકતો નથી અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિથી તેમના જીવનનું નિર્માણ પણ કરી શકતો નથી. તે પ્રમાણે જીવનની પગદંડીઓ ઉપર તે લડાયકનો ચાલે છે અને તેના જીવનમાં જુખમરો, અશાંતિ, દુઃખ ચાલુ રહે છે. તો તે કુટુંબના સ્વામીને એ કહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી કે આવડા મોટા કુટુંબને હું કેવી રીતે પાળી શકું ? હું શું કરું ? તેમનો નિર્ભર

વ્યાવહારિક સત્ય

કરવો તે મારી શક્તિ બહારનું કાર્ય છે. જો તે ઝેટલા મોટા કુટુંબને નભાવી શકે તેમ નથી તો તેણે એવકું મોટું કુટુંબ બનાવ્યું શા માટે? પોતાની માથે એવી જવાબદારી લીધી શા માટે? દ્વે જો તે કુટુંબનો સ્વામી બન્યો છે, તો તેને બૂબે રહેવું પડે તો ભલે, પરંતુ કુટુંબ પ્રત્યે ગ્રહણ કરેલી જવાબદારી તો નભાવવી જ પડે. એવા માણસોએ પણ સિકંદરના જીવનમાંથી શિક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. કે જો જવાબદારી તેમણે લીધી હોય તેને તેઓ પૂર્ણ ન કરી શકે તો તે ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર જ તેમને શું છે?

જૈન સમાજ એક વખત કરોડોની સંખ્યામાં હતો. ધીરે ધીરે ઝાંછો થતાં આજે તે અલ્પ સંખ્યામાં છે. છતાં પણ આજે એ સમાજના બાળકોનો શિક્ષાનો પ્રબંધ બરાબર થતો નથી, તે બાળકોનું જીવન-નિર્માણ ચર્ષ રહ્યું છે કે નહિ, તે તરફ કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. તે પ્રમાણે સમાજની બહેનો પોતાના જીવનની સમસ્યા કેવી રીતે ઉકેલી રહી છે અને નિરાધાર બહેનોને અજ કંઈ સમયસર મળે છે કે નહિ, તેની તરફ પણ કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. તે બહેનો જીવનનો ભાર ઉપાક્રમે જાય છે અને સવારથી સાંજ સુધી આંસુ વહાવ્યા સિવાય તેમની પાસે બીજું કોઈ કામ નથી. તમે તે કશુંજાનક સ્થિતિ વિશે વિચાર કરતા નથી અને છતાં પણ કહો છો કે અમારા જૈન સમાજમાં તો ઘણા ઝાંછા ઘરો રહી ગયા!

હું પૂછું છું કે તમને આવું કહેવાનો અધિકાર શું છે? પોતાના સમાજમાં તેમની ગણતરી કરવાનો અધિકાર તમને કયા આધારે પ્રાપ્ત થયો છે? જ્યારે તમે તેમને માટે કોઈ જ કરી શકતા નથી તો પછી તેમની ગણતરી પોતાના સમાજમાં કરવાનો તમને કોઈ હક નથી. તમે વાત કરો છો, ગણતરી કરવાનો અવસર આવે તો તે માણસોની ગણતરી કરી તમારી સંખ્યા વિરાટ બનાવવાનો પ્રયાસ કરો છો, પરંતુ વર્ષો સુધી તમારા જ સમાજના દુઃખી માણસોની સંખ્યા પણ લેતા નથી! તેમનું જીવન કેવી રીતે વ્યતીત થાય છે.

તેમને શું મુશ્કેલી છે તેની જાણકારી તમે મેળવતા નથી. ગરીબ વિધવાઓના આસુઓ તમે લૂછતા નથી, નિરાધાર બાળકોનું જીવન અધિકારમય ન બની જાય, પરંતુ તે કુલેશાલે તેને માટે કોઈ વ્યવસ્થા પણ કરતા નથી આવી સ્થિતિમાં કોઈ દુઝા સિકંદરની પેઠે તમને પણ કહેશે કે સમાજના એ અંગોની વ્યવસ્થા તમે કરી શકતા નથી તો પછી જૈન સમાજની ગણતરી કરતી વખતે તેમને તે ગણતરીમાં સમાવિત કરવાનો તમને શું અધિકાર છે? તમારી સામે આ એક મૂળભુત પ્રશ્ન છે અને તમારે તેના ઉપર વિચાર કરવાનો છે. મારી ધારણા તો એ છે કે આ રીતે એક ધણા મોટા અસહનું સેવન થઈ રહ્યું છે.

જે માણસો પોતાના સમાજ માટે કોઈ પણ કરી શકતા નથી, સમાજના કોઈ કોઈ ચિંતન પણ કરી શકતા નથી અને છતાં પણ સમાજના ઇન્કારદાર બની બેસે છે, તે સમાજના નાયક હોવાનું ગૌરવ ધરાવે છે, તે માણસો નિઃસંદેહ પોતાના જીવનમાં અસહને આશ્રય આપી રહ્યા છે.

મેં જોયું છે કે તમારામાંથી ધણા ભાઈઓને ધર્મની પ્રેરણા થાય છે. ધણા માણસો સાધુઓને પણ કહે છે કે ગામડાઓમાં પ્રચાર થવો જોઈએ, અજોનોને જૈન બનાવવા જોઈએ અને આ સંબંધમાં તેઓ ધુલંદળ અવાજથી પોતાની વાત પ્રતિપાદિત કરે છે. પરંતુ મને વિચાર એ થાય છે કે તમે બીજાને તો જૈન બનાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છો, પરંતુ દબરો વર્ગોથી જ જૈન બનેલા છો અને જે જૈન સમાજના અભિન્ન અંગરૂપ રહેલા છે, તેમની તમે દેટલી સંભાળ રાખો છો? ભાઈઓ! પહેલાં તેની તો સંભાળ લો, પછી નવા જૈનો બનાવવાનો તમને અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. જે તેમને માટે તમે કોઈ પણ કરી ન શકતા હો અને તેમની તરફની તમારી જવાબદારી પૂરી કરી શકતા ન હો તો નવીન સદસ્યોને તમારા સમાજમાં બેગવવાનો તમને કોઈ અધિકાર રહેતો નથી. પહેલાં તમારી આજુગાજુના માણસોને

વ્યવસ્થિત કરો અને પછી જે દુરંદેહ છે તેને વિશે જવાબદારી માથે લેવાનો વિચાર કરો. આમને માટે તો કંઈ વિચાર પણ કરતા નથી અને ખીજાઓ માટેની નવી જવાબદારી લેવા તૈયાર થવા છો તેનો અર્થ એ કે ઘરમાં તો ખાવાના સાંસા અને આખી દુનિયાને જમવાનું આમંત્રણ !

જૈન સમાજ અને જૈન ધર્મ એ બે તરવો છે. જો તમે જૈન સમાજનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હો, તો તેને માટે તમારા સહયોગની આવશ્યકતા છે. જૈન સમાજનો વિસ્તાર કરવો તે કશું કાર્ય નથી. આજે પણ હજારો જૈનો બની શકે તેમ છે, પરંતુ તેમને સંભાળવા માટે હિંમત પણ જોઈએ ને ! તે હિંમત ન હોય, જવાબદારી પૂરી કરવાનું સાહસ ન હોય, તો ફારી વાતો કરવાથી કંઈ વળે નહિ. એવું કરી તમે સમાજનો વિસ્તાર કરવાને બદલે તમારા જીવનમાં અસલનો જ વિસ્તાર કરશો.

હું મારા જીવનનો અનુભવ તમને સંભળાવું છું. અધ્યેય પૂજ્ય ગુરૂદેવ પૃથ્વીચંદ્રજી મહારાજે, મેં તથા વાયરપતિ શ્રી મદનલાલજી મહારાજે તથા અન્ય સંતોએ ગામડાઓમાં વિચરવાનો વિચાર કર્યો. મનમાં તરંગો ઊઠ્યા કરે છે અને જ્યારે સાધુના મનમાં ઉઠે છે ત્યારે સાધુ તેને કાર્યાન્વિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. તો અમે બધાએ ગામડાઓમાં જ પ્રચાર કરવાનો વિચાર કર્યો. વિચારને કાર્યમાં પરિણત કરવા માટે અમે સાંથી એક નજદિકના ગામમાં ગયા. સાં થોડું કામ કર્યું અને પછી સાંના ભાઈઓને પૂછ્યું—અહીંથી કોઈ ગામ નજદિક છે ? તે ભાઈઓએ કહ્યું—હા, કાસન ગામ છે, પરંતુ સાં હવે જૈનો રહ્યા નથી. પહેલાં તો ધણી હતા, પરંતુ હવે બધા આર્ય-સમાજ બની ગયા છે. તેઓ ધણી કટ્ટર છે. કોઈ સાધુ-મુનિરાજ સાં જાય છે તો લડવા-મારવા તૈયાર થઈ જાય છે. અમે કહ્યું, કોઈ ભાઈ અમારી સાથે હોય તો તેને સહારે અમે તે તરફ જઈ રહીએ. સયોગવશ તે ગામના જ એક

૪૫ વર્ષના રહ્યાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આવીને તેણે વંદના કરી મનની વાતચીતથી બળણી શકાયું કે તે ગામમાં જૈન ધર્મનો તે સ્વંસાવશેષ હતા. મેં તેમને કહ્યું—અમે તમારા દાસન ગામ વિચરવા ધૂમછીએ છીએ.

તે રહ્યું શુદ્ધ જોડ્યા—ત્યાં કોઈ જૈન નથી.

મેં કહ્યું—તમે તો હો ને.

રહ્યું અસમંજસમાં પડી ગયા. તેમણે કહ્યું—આપને મુશ્કેલી મુશ્કેલી. ત્યાંના માણસો સારા નથી.

હતાં જ્યારે મેં આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું—તો જાણે, પધારો.

અમે ત્યાં ગયા અને ધર્મશાળામાં રહ્યા. તે દિવસે બાહાર-પાણી કાવવામાં પણ મુશ્કેલી પડી. પરંતુ અમે તો ત્યાં ત્રાટક્યા. થોડા દિવસમાં ત્યાં જે ૨૦-૨૫ ઘર હતા તેમને સમ્યક્ત્વની શિક્ષા આપી અને નવકાર મંત્ર શીખવવાનું સારું કર્યું. ત્યાં ઘણા વર્ષોથી કોઈ સાધુ ગયા ન હતા. પારસદાસ નામે એક શુદ્ધ કુટુંબ અર્થે સમાજ હતા. તે મારી પાસે સલાહ-પ્રકાશ લઈને આવ્યા અને બરાબર સંધર્ષ કરતા રહ્યા. તેમના ઘરમાં બધા માણસો જાતે પુનઃ જૈન ધર્મ બની ગયા પરંતુ તેઓ પોતે પોતાની વાત કિપર દ્રઢ રહ્યા એક વાર મેં હસતાં હસતાં કહ્યું—તમે જાણે જૈન ન બનો, પરંતુ તમારું જે નામ છે તે તો જૈનોની સ્ત્રિમાં છે. તમારું નામ પારસદાસ છે, દયાનંદદાસ નહિ.

અમે ત્યાંથી વિદાર કર્યો. ત્રણ વર્ષો પછી અમે જ્યારે આગ્રામાં હતા ત્યારે પારસદાસની પીઠમાં ફોડો મચ્યો અને તેની વેદનાથી તેઓ બચાકુળ બની ગયા. તેમનો પુત્ર તેમને દિલ્લી લાવ્યો અને પછી આગ્રા લાવ્યો. ત્યાં તેઓ ઈસ્પીતાસમાં દાખલ થયા. તેનો પુત્ર તો અમારાથી પ્રભાવિત થયો જ હતો. તે આગ્રા પાસે આવ્યો અને કહ્યું—પિતાની તનિયત સારી નથી, કિંતુ એક આવશ્યક કાવાની તારીખ

હોઈ મારે જવું પડશે. જે કે કોઈ જરૂરત તો પડશે નહિ, છતાં પિતાજીને માંત્રના આપવાની જરૂર પડે તો ધ્યાન રાખશો. આગ્રાના બાઈઓએ તેમની વ્યવસ્થાનો બાર પોતાના માથે લઈ લીધો.

બીજે દિવસે હું પૂન્ય ગુરૂદેવ ગણીશ્રી સ્વામલાલજી સાથે હોસ્પીટલમાં ગયો. જે કે પારસદાસજી સાથે અમારો સંઘર્ષ રહ્યો હતો, છતાં માનવતાની ભાવના તો બન્ને બાજુ હતી. જ્યારે અમે તેની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ ધણુ ખુશી થયા. તેમણે કહ્યું— મહારાજ ! જ્યારે તમે અમારા ગામમાં આવ્યા હતા ત્યારે હું આપની સાથે વિરોધ કરતો રહ્યો, સંઘર્ષ કરતો રહ્યો, પરંતુ આંપ તો મને અહીં હોસ્પીટલમાં દર્શન આપવા આવ્યા આવ્યા ?

મેં હસીને કહ્યું—સંત કદી વિરોધનો વિચાર કરતાજ નથી, તેમણે તો માનવતાનો જ વિચાર કરવાનો હોય છે, તમે જૈન બલે ન હો, પરંતુ માનવ તો છો ને ? ગભરાશો નહિ, બધું સારું થશે.

બીજે દિવસે ખખર પડી કે આગ્રામાં તેમનો ઇલાજ થઈ શકે તેમ નથી, પટણામાં ઇલાજ કરાવવો પડશે. ત્યાં રેડીયમથી ઇલાજ કરવો પડે તેમ હતો. તેઓ મારી પાસે આવ્યા. જ્યારે મનુષ્ય દુઃખમાં આવી પડે છે ત્યારે તેની ચેતના વ્યાકુળ બની જાય છે. તેમણે કહ્યું—મારે પટણા જવું છે. શું કરું ? જે ચાર બાઈઓએ તેમને આશ્વાસન દેતાં કહ્યું—અમે તેને માટે બધી વ્યવસ્થા કરી દેશું.

તેઓ જવા માટે તૈયાર થયા. માંગલિક સાંભળતા હતા. એટલામાં એક બાઈ ત્યાં આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું, પટણા જાઓ છો, તો ત્યાં કોઈ સાથે જાગબાણુ છે કે નહિ ?

તેણે ઉત્તર આપ્યો—હું તો ત્યાં કોઈને જાગખતો નથી.

તે બાઈએ કહ્યું—સારું, તમે જરા ઊભા રહો. ત્યાં મારા એક સંબંધી છે. તેમની મોટી પેઢી છે. હું પત્ર લખી આપું છું. તમે સીધા તેમને ત્યાં જાઓ.

પત્ર લઈ તેઓ રવાના થયા. પટણા સ્ટેશને ઉતર્યા અને જેમની ઉપર પત્ર હતો તેમના લવનની સામે પહોંચ્યા. ગામડાના માણસ હતા. વિચારમાં પડ્યા કે મોટા માણસને ઘેર જવું કેવી રીતે ?

જેના ઉપર પત્ર હતો તે શેઠ યુવાન હતા અને એક મોટી પેદીના માલિક હતા. તેઓ તે બાઈને જોઈ રહ્યા હતા અને વિચારતા હતા કે આ માણસ સામે હિનો રહી જોયા કરે છે, છતાં ઉપર આવતો કેમ નથી ? અંતે તેમણે પૂછ્યું-બાઈ ! કેમ હિભા છો ?

ઉત્તરમાં તેણે પત્ર ખીસામાંથી કાઢીને શેઠને આપ્યો. તેમણે પત્ર વાંચી તેમને પ્રેમથી બેસાડ્યા અને આશ્વાસન આપ્યું કે હોરપીટલમાં તેમની બધી વ્યવસ્થા કરી દેવામાં આવશે. કાંઈ ચિંતા કરવી નહિ. ખીજે દિવસે તે શેઠ તેને મોટરમાં બેસાડી હોરપીટલમાં લઈ ગયા. અને દાખલ કરાવી દીધા અને બધી આવશ્યક વ્યવસ્થા કરાવી દીધી.

ઈસાજ થઈ ગયા પછી પારસદાસજીનું સ્વાસ્થ્ય સારું થઈ ગયું ત્યારે તેમણે એક પત્ર લખ્યો. તે પત્રનું પૂઠવું જ શું ? તેમાં હૃદય-પરિવર્તનની વાત હતી. તે પત્રનો સારભાગ આ પ્રમાણે હતો. " જ્યારે આપ મારા ગામમાં આવ્યા હતા ત્યારે મારી ઉપર કાંઈ પ્રભાવ પડ્યો ન હતો. પરંતુ આમાં મારી સાથે જે વ્યવહાર થયો, તેનો મારી ઉપર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. અને પટણા પહોંચતા સુવકે શેઠ જેમને મારી વાત કરતા પછી મૃણા ઉપજી શકે, તેમણે મારી સાથે જે સહાનુભૂતિપૂર્ણ વ્યવહાર કર્યો, તેથી તો મારું મન મોહિત થઈ ગયું. સાચું પૂછો તો શેઠ શું, નૈન ધર્મે મારું મન મુગ્ધ કરી દીધું છે. હું મારા ગામમાં નૈન બન્યો ન હતો, અહીં બની ગયો છું. "

જેમણે તે પત્ર વાંચ્યો તે સૌ ગદગદ બની ગયા.

આટલી લાંબી વાત કહેવાનો મારો આશય શું છે ? હું

આપને એ બતાવવા માગું છું કે જૈન બનાવવાની કળા શું છે? મોટા મોટા મંત્રાથી કે વ્યાખ્યાનો દેવાથી જૈન બનતા નથી. જો કે તે એક માર્ગ અવશ્ય છે, પરંતુ તે પૂરો અને પ્રભાવશાળી માર્ગ નથી. સરળ અને અચૂક માર્ગ એ છે કે સમાજના દોષ પશુ ભાઈને દુઃખી જુઓ તો પ્રેમનો સંદેશો લઈને તેની પાસે પહોંચી જાઓ, પ્રેમની આંખો લઈને જાઓ, ધન તમને જોયા મહેલોમાં લઈ ગયું છે, પરંતુ જો તમે પોતાના ગરીબ ભાઈઓ માટે તે મહેલોથી નીચે ઉતરી શકતા હો તમારા દયાધર્મની વાતો તેમના હૃદયમાં સીધી પ્રવેશ કરી જશો, હજારો વ્યાખ્યાનો પ્રવેશી શકશે નહિ.

આ ઘટનાનો પ્રભાવ હજી સુધી મારા મન ઉપર પડેલો છે. મને વિચાર આવે છે કે જે સમાજ આટલો મોટો હોય, પરંતુ પોતાના સમાજના વૃદ્ધો, બાળકો અને અસહાય બહેનોની વખત ઉપર સંભાળ લઈ શકતો ન હોય, પરંતુ આવનાર સંત-મુનિઓ પાસે ધરોની લાંબી લાંબી ગણતરી કર્યા કરે, તે મૂળમાં જ અસહ્યુત્તેવન કરે છે. સમાજના જે અંગને તમે તમારે કહો છો તેની જવાબદારી જો તમે પૂરી ન કરી શકો તો તમે અસહ્યુત્તેવન આચરણ કરો છો. તે પશુ અસહ્યુત્તેવન જ એક રૂપ છે.

માટે જીવનનું નિર્માણ કરવા માટે પોતાના જીવનના નાના નાના નિયમો અને વ્યવહારને પશુ સત્યમય બનાવવાની આવશ્યકતા છે નાની વાતોમાં સત્યની ઉપેક્ષા કરવાથી સમસ્ત જીવન અસત્યમય બની જાય છે. ગૃહસ્થ કે સાધુ, જે જવાબદારી પોતાની ઉપર લે તેને સત્યાઈથી પૂરી કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેઓ એવો પ્રયત્ન કરે છે તે સત્યની નજીક છે. તેમનું જીવન સ્પૃહણીય બનશે.

અંધ વિશ્વાસ-૧

સત્યનું ઉદ્ગમ-સ્થાન મનુષ્યનું મન કે વિચાર છે. સૂક્ષ્મ અને એકાગ્રબાવથી વિચાર કરવાથી વિદિત થશે કે મનુષ્યનું સમમ જીવન એક પ્રકારે પોતાના મન દ્વારા જ સંચાલિત થાય છે. તે જીવન ઉપર મનનું જ શાસન ચાલે છે. મન જ જીવનનું સૂતધાર છે. તન અને વચન, મનને આધીન છે. મન જે પ્રમાણે તેમને નચાવે તેમ નાચે છે. જ્યારે મનને સત્યનો પ્રકાશ મળી જાય છે ત્યારે તે જ પ્રકાશ વાણી અને આચરણમાં ઉતરે છે. તેથી સત્યનો સંબંધ કેવળ વાણી સાથે કે કાપિક બવહાર સાથે નથી, કિંતુ મન સાથે પણ છે અને કહેવું જોઈએ કે તે સંબંધ મન સાથે ધણો ઘનિષ્ટ છે. વાણી અને આચરણમાં ઉતરેલું સત્ય જનતા જોઈ શકે છે, પરંતુ મનના સત્યને જાણખતું મુશ્કેલ હોય છે. છતાં મૂળ તો તે જ છે. જ્યાં સુધી મનનું સત્ય હોતું નથી, ત્યાં સુધી વાણી અને આચરણનું સત્ય સાચી દિશા પકડી શકતું નથી.

જૈન-શાસ્ત્રકારોએ વાણી અને આચરણના સત્યની અપેક્ષાએ વિચારો અને મનના સત્યને અધિક મહત્ત્વ આપ્યું છે. જૈન શાસ્ત્રોત્ત્ત્વ એ જ મંતવ્ય છે કે આપણે આપણા મન અને વિચારોમાં સાચા જની જર્જરે તો આપણે આજળ વધુ સારી રીતે ગતિ કરી શકીએ તેમ છીએ, અન્યથા નહિ.

આપ જોઈ શકશો કે આજે પણ જનતામાં હજારો જાતનાં

અંધ વિશ્વાસે પોતાનો અહો જમાવેલો છે અને હજારો વર્ષ પહેલાં પણ અહો જમાવેલો હતો. જનતામાં ધર દરી ગયેલી અંધ-પરંપરાઓને ગણવા બેસીએ તો કદાચિત્ પૂરી ગણતરી પણ ન કરી શકીએ.

મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાઓનો ગુલામ અને વાસનાઓનો દાસ બની રહે છે. જ્યારે દાસ બને છે ત્યારે તેની પૂર્તિ માટે પ્રયત્નો કરે છે. પ્રયત્ન કરતી વખતે ક્યાંય તો તે ઠીક કદમ ભરે છે, પરંતુ પ્રાયઃ એવું જોવામાં આવે છે કે પોતાના કદમો કેવી રીતે ભરાય છે તે જાણી શકતો નથી. અંધ વિશ્વાસથી પ્રેરિત યર્ષને એવો ખોટો માર્ગ પકડી લે છે કે સત્યની સીમાથી બહાર નીકળી અસત્યના ક્ષેત્રમાં પહોંચી જાય છે. આની અસર તેના સુધી મર્યાદિત ન રહેતાં રાષ્ટ્ર સુધી પણ પડે છે.

તમે જાણો છો કે ભારતવર્ષમાં હજારો દેવ-દેવીઓ છે. તિઓ ક્યાંય નદી રૂપે, ક્યાંય પહાડો રૂપે, ક્યાંય વૃક્ષો રૂપે અને ક્યાંય ઇંટો અને પથરો રૂપે વિરાજમાન છે. વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે જાણે ભારતના અંધ વિશ્વાસ કરનાર મનુષ્યોએ અત્યેક 'ઈંટ' અને પથરને દેવતા બનાવી દીધા છે, અત્યેક નદીનાળાને દેવતારૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધેલ છે અને અત્યેક પાષાણ અને પહાડને દેવતારૂપે દ્રષ્ટી દીધા છે.

આ બધા દેવો માટે ભારતની કેટલી જમીન શક્તિ વ્યય થઈ રહી છે, તે જાણો છો? દેશની જનશક્તિનો વ્યય થઈ રહ્યો છે, ધન અને વૈભવનો વ્યય થઈ રહ્યો છે અને બહુમૂલ્ય સમયનો વ્યય થઈ રહ્યો છે. હજારો-લાખો માણસો આ દેવ-દેવીઓની પાછળ ત્યાં ત્યાં ભટકવા કરે છે. તેમને ખુશ કરવા અને તેમની આરાધનાની પાછળ અનેક પ્રકારની ઇતિઓ કામ કરી રહી હોય છે. કેટલાક માણસો જ્યોતિષ યર્ષને તેમની સેવા કરે છે. તો વળી કેટલાક માણસો લોભથી પ્રેરાઈ તેમની આગળ માયું ઝુકાવે છે.

ફેટલાક માણસો પોતે, પોતાની ઓ, બાળકો, માતા, પિતા કે અન્ય સમાસંબંધી જિંદગી ન પડે કે તેમની ઉપર સંકટ ન આવી જાય એવી આશંકાથી આ દેવતાઓની માનતા માને છે.

સંયોગવશાત્ કાર્ધ દુર્ઘટના બંની જાય તો ઘણા માણસો તેને દેવી પ્રકાશનું પરિણામ સમજી લે છે અને પછી તેની શાંતિ માટે દેવ-દેવીની પૂજા અને માનતા કરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે ધનની લાલચથી વશીભૂત થઈ ઘણા માણસો દેવોનું શરણ લે છે. કાર્ધ સંતાન મેળવવાની કામનાથી દેવીની આરાધના કરે છે. આવા માણસો સમજે છે કે કાક કે પાપાણના દેવતા પાસે ધનનો ભંડાર પડેલો છે અને તે પોતાની ઉપાસનાથી પ્રસન્ન થઈને તેમને માટે પોતાનો ભંડાર ખોલી દેશે. અથવા દેવતા પાસે સંતાન દેવાની શક્તિ વિદ્યમાન છે અને માનતા માનવાથી તેને સંતાન પ્રાપ્ત થઈ જશે.

આ પ્રમાણે ધન અને અભિલાષાથી, રોગ વગેરે અનર્થોથી બચવા માટે, સુખ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે, ભૂં સુધી કે પોતાના વિરોધીનો વિનાશ કરવા માટે પણ માણસો દેવ-દેવીઓના ગુલામ બની રહે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે માણસો પોતાની મેળે જ દેવતાનું નિર્માણ કરી લે છે અને પછી પોતે જ તેની પૂજા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની ધ્રુષ્ટાંતોને વશીભૂત થઈ હજારો માણસો દેવ-દેવીઓ પાસે માથું ઝુકાવતા નગર પડે છે.

ભારતીય જીવનની આ વિશ્વતા ઘણી વિસ્મયજનક છે. ભારતનો હજારો-લાખો વર્ષોનો ઇતિહાસ જોવામાં આવે તો જાણી શકાશે કે એક બાજુ અહીંયાં ઉચ્ચ કોટિનું આધ્યાત્મિક ચિંતન જન્મત હતું, માણસો વિકાસને રસ્તે આગળ વધતા અને અહિંસા અને સત્યા પૂજારી હતા, આધ્યાત્મિક જીવનનું ચિંતન એટલું વિશાળ અને જીંક હતું કે તેને માપવું પણ મુશ્કેલ પડે, કૌટુંબિક અને સામાજિક

કર્તવ્યો વિધેનું ચિંતન પણ કાંઈ જાણું ન હતું; પરંતુ સાથે સાથે ખીજા બાળુ દેવ-દેવીઓની ગુલામી પણ એટલી બધી વિશાળ હતી કે એવી માન્યતાવાળા બધા માણસોને ભોગ દરવામાં આવે તો તેમના સામે એક વિશાળ સેના પણ નગણ્ય દેખાવા લાગે. આ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક ચિંતનની સાથે સાથે અંધ વિશ્વાસ પણ આપણા દેશમાં પગલાં સાથે પગલાં મેળવીને ચાલતો દેખાય છે.

આ પ્રમાણેની વિશેષી પરિસ્થિતિ ન્યાં હોય છે ભાં વિકાસની-સાચા સર્વાંગીય વિકાસની સંભાવના હોઈ શકતી નથી.

એક માણસનું માથું ધણું વધી જાય અને નીચેનું શરીર પતકું હોય; કાંઈ માણસના પગ ભારે હોય અને હાથ દોરડા જેવા હોય તો તે સરૂપ કહેવાય નહિ. શરીરના પ્રત્યેક અવયવનો સમાન વિકાસ થાય તેજ સાચો વિકાસ છે અને તેવા વિકાસથી જ શરીરનું વાસ્તવિક સૌંદર્ય કહી શકાય. એક અંગ સ્થૂળ અને ખીલું ફૂટ હોય, એક સખળ હોય અને ખીલું દુર્બળ હોય, એક લાંબું હોય અને ખીલું ટૂંકું હોય, તે કુરૂપતાની જ નિશાની છે. જેમને આ કુરૂપતા જોઈતી ન હોય તેમણે શરીરના સર્વાંગીય વિકાસ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

શરીર સંબંધી જે વાત કરી, તે જ જીવનને પણ લાગુ પડે છે. માથાને આપણે વિચારમય જીવનનું રૂપ આપી શકીએ અને હાથ-પગને આચરણ-જન્ય જીવન કહી શકીએ. જીવનના બન્ને પક્ષ સમાન ગતિથી વિકસવા જોઈએ. વિચારની ઉચ્ચતાની સાથે આચારમાં પણ ઉચ્ચતા આવવી જોઈએ. વિચાર આકાશમાં વિચરણ કરતા હોય અને આચાર પાતાળ તરફ જતો હોય તો તે જીવનની ધોર વિરૂપતા છે. તેથી જીવનમાં સુંદરતા આવી શકતી નથી. તેથી જીવનનો વાસ્તવિક વિકાસ થયો કહી શકાય નહિ.

એક માણસના જીવનમાં ધાર્મિક અંગ વિકસિત થયું છે. તે

સામાજિક અને પૌષ્ઠ કરે છે અને બીજી ક્ષિયાઓ પણ કરે છે, પરંતુ તેના જીવનનું બીજું અંગ વિકસિત થયું નથી. તેનું કૌટુંબિક જીવન ખરાબર નથી. દુકાનમાં તેનું જીવન વળી જુદીજ ભાવનું છે. તો તેનું જીવન વિકસિત થઈ અધું છે એમ કહી શકાય નહિ. તે જે મસની વાત કરે છે તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારતો નથી. એક તરફ તેની પ્રવૃત્તિ ભગતજી જેવી હોય અને બીજી બાજુ તેની પ્રવૃત્તિ શેતાન જેવી હોય, તો તે ધાર્મિક જીવન કહી શકાય ?

કોઈ માણસ કુટુંબથી બહારના માણસોને મળે છે તો દબાણ કે બીજા કોઈ કારણથી સિદ્ધ વ્યવહાર કરે છે, મધુર વાણી બોલે છે અને પ્રેમથી વાતો કરે છે. એમ દેખાય છે કે જાણે દેવ-પુરુષ છે. પરંતુ કુટુંબના માણસો સાથે તેનો વ્યવહાર ખરાબ હોય છે. પોતાની સ્ત્રી કે બાળકો ઉપર ક્રોધ કરે છે અને તેમને ત્રાસ આપે છે. આવા માણસો માટે તમે શું કહેશો ?

કોઈ માણસ પોતાના કૌટુંબિક માણસો પ્રત્યે મોદવશ રતેલ અને પ્રેમ રાખે છે, પરંતુ બહાર બીજા સાથે અભદ્ર અને કડું વ્યવહાર કરે છે એવા મનુષ્યના જીવન માટે પણ તમે કેવો વિચાર કરશો ?

પહેલાં માણસ માટે કહી શકાય કે તેણે સામાજિક દષ્ટિથી બહાર તો વિકાસ કર્યો છે, પરંતુ કૌટુંબિક દષ્ટિથી વિકાસ કર્યો નથી. તેથી તે બહારના માણસો પ્રત્યે સૌજન્યતા પ્રગટ કરે છે, પરંતુ પારિવારિક દષ્ટિથી તેનો વિકાસ થયો નથી.

આ જ વાત બીજા માણસ માટે પણ કહેવી પડશે. એકનું કૌટુંબિક જીવન વિકસ્યું નથી તો બીજાનું સામાજિક જીવન અવિકસિત રહ્યું છે. બંનેનો વિકાસ અધૂરો અને એકાંગી છે. વરતુતઃ જીવનનો વિકાસ બધી દિશાઓમાં એક સાથે થવો જોઈએ. પારિવારિક, સામાજિક અને ધાર્મિક-એમ બધા અંગો જ્યારે પુષ્ટ અને સારે

જીવન પુષ્ટ બન્યું કહેવાય છે આવા સર્વાંગી વિકાસવાળો પુરુષ જ મહાપુરુષ કહેવાય છે અને તે ન્યાં ન્યાં લાં પોતાની સૌરભ ફેલાવે છે અને ન્યાં ન્યાંથી નીકળે છે લાં પોતાના જીવનની સુવાસ ઓડતો જાય છે.

આજે અધિકાંશ માણસોનું જીવન આ રીતે વિકસેલું દેખાતું નથી. એક માણસ બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં પ્રગતિશીલ હોય અને શાસ્ત્રોની લાંબી વાતો કરતો હોય અને દર્શનશાસ્ત્રની ગૂઢ સમસ્યાઓ ઉપર જંબીર ચર્ચા કરતો હોય, દાર્શનિક ચિંતન અને મનનમાં ઊંડો રસ લેતો હોય અને બીજી તરફ જોઈએ તો તે સ્થૂળ શરીરની પૂજા કરવામાં ગૂંચવાયો હોય છે. કોઈ વાર ભૈરવીના દરબારમાં પહોંચે તો વળી કોઈ વખતે બાલાજીના મંદિરમાં જતો હોય ! એ રીતે એક બાજુ તો જીવન એટલું બધું ચિંતન-પ્રધાન છે અને બીજી બાજુ તે સર્વથા વિચારહીન આચરણ કરે છે. લાં તેનું દાર્શનિક ચિંતન ક્યાં ગયું ?

અન્ય ધર્માવલંબી આવું કરે તો તેનું કારણ સમજી પણ શકાય, પરંતુ જેમણે જૈન ધર્મ-વીતરાગ ધર્મનું શરણ સ્વીકાર્યું છે, તેઓ આવો બ્યવહાર કેમ કરે છે તે મુમુક્ષુમાં આવતું નથી. વીતરાગ દેવ માટે ઢીકી શકીએ કે તેઓ આપણી સ્તુતિથી પ્રસન્ન થતા નથી, તેમ જ નિંદાથી અપ્રસન્ન પણ થતાં નથી. તેઓ પૂર્ણ રીતે મધ્યસ્થ હોય છે. તેમની મધ્યસ્થતા ચરમ સીમા સુધી પહોંચેલી હોય છે. એક બાજુ ગૌતમ જેવા વિનયવાન શિષ્ય હજારો વંદન કરતા હતા તો પણ તેમના મનમાં ખુશી ઉપજી નહિ અને બીજી બાજુ ગૌરાસકે સેનેલેસ્યા ફેંકી તો પણ અંતરંગમાં ક્રોધની જરા પણ નવાળા પ્રગટી નહિ. બગવાન વીતરાગ દેવે પોતાના વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ અનુકંપા કરી, તેમની તરફ અખંડ શીતળ ધારા વહાવી અને પોતાનો ભક્ત અને અનુયાયીઓ પ્રત્યે પણ દયાનો અજસ (સતત) પ્રવાહિત

ચતો સોત વહાવ્યો. ઉતારાધવન સૂતમાં એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

ઘાસી-ચંદળ-કપ્પો ચ ।

એક બાલુ દેવે આવી ભક્તિ-પ્રેરિત થઈ ચંદનના લેપ કરવા લાગે અને હજારો વંદન કરે અને ખીજ બાલુ કાંઈ દુર્લભ કુહાડી કાંઈ તે શરીરને છાલવા લાગે. એવી સ્થિતિમાં વીતરાગ દેવ બન્ને પ્રત્યે સમભાવ જ રાખે છે.

જે મહાન પુરુષો વીતરાગતાની આ ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા અને સમભાવની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા તેઓ અસારે મોક્ષમાં છે. પરંતુ આજે તેમના અનુયાયી કલાવનાર, તેમના ચરણ-ચિ-હો ઉપર ચાલવાનો દાવો કરનાર માણસોની શું સ્થિતિ છે? તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે પુત્ર માગવા મહાવીરજી જાય છે તો વળી કાંઈ પદ્મપ્રભુ પાસે જૂતપ્રેત કલાવવા માટે પદ્મપુરી જાય છે । તેમના જીવનમાં કાણુ જાણે કેટલાય અટરાગ ચાલે છે । વીતરાગનો આદર્શ આજે પાછળ રહી ગયો, વીતરાગના ઉપદેશનું વિરમરણ થતું ચાલ્યું.

જે જૈન ધર્મમાં અંધ વિશ્વાસનો પ્રબળ શક્તિથી વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો, લોક-મુદતાની વિરુદ્ધ આદિસત પેદા થયું હતું અને બાંતિમય કુસંસ્કારોની જડોને કૃવિચારોએ ઉખેડીને ફેંકી દીધી હતી અને કુરીતિઓ અને કુરિવાલોની સામે જે જૈન સમાજે ટકર લીધી હતી તેજ જૈન સમાજ આજે તે સર્વે વસ્તુનો ચિહ્નર બની રહ્યો છે, બની ગયો છે. તે પણ આજે ભગવાનના દરબારમાં જૂત કાલનાની ભાવનામાં પડેલો છે.

તેથી જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ ત્રિચાર કરવાનો છે કે આ બધી વસ્તુઓ ક્યાંથી આવ્યા? આપણા તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તો તેનો કાંઈ મેળ ખેસતો નથી, કાંઈ સંમતિ નથી. આ બધી વસ્તુઓ કેવળ અસંગત હોવા છતાં કેવી રીતે વિકાસ પામી? .

માટે જં હું કહું છું કે આજનાં જોન-જીવનની વિરૂપતા વાસ્તવિક રીતે આશ્ચર્યજનક છે. એક બાજુ ખૌદિક ચિંતન એટલું ઊંચું છે કે આપણુ વિચારોનો ગજ લઈને સમસ્ત સંસારને માખવા જઈએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે કોઈ પણ દેવતા, મહાપુરુષ કે અન્ય શક્તિ આપણા જીવનમાં પરિવર્તન કરવા ઇચ્છે, તો પણ કરી શકતા નથી; ત્યારે બીજી બાજુ આપણે નજીવી બાબતોમાં પણ દીન બની જઈ આપણા કષ્ટોને દૂર કરવા માટે અહીં-તહીં બટક્યા કરીએ છીએ. ભારતની ધણી શક્તિ અને સંપત્તિ આમાં ખર્ચાઈ જાય છે. જોવામાં આવે છે કે માણસો દેવતાઓ ઉપર ચુકુટ મૂકવા માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચે છે, પરંતુ પોતાનો જ ભાઈ જેની પાસે ખાવા-પીવા કે પહેરવા પૈસા નથી, તેને કોઈ પણ આપતા નથી. તમે જાણતા હશે કે દેવતાઓને એકેક દિવસમાં હજારો રૂપિયાનો ભોગ ચડાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે જ દેવતાઓના મંદિરની સામે ભારતનો ગરીબ વર્ગ એકેક પૈસા માટે હાથ ધરીને બેઠો હોય છે. તેઓ એ દેવતાના પુત્રો-પૌત્રો છે, જૂખ્યા-તરસ્યા બટકી રહ્યા છે, પરંતુ તેની તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે!

આ વાતોનો ઊંડાણથી વિચાર કરતાં જાણી શકાશે કે દેશ કઈ તરફ જઈ રહ્યો છે! તેના પ્રેમનો પ્રવાહ કયાં ચાલ્યો ગયો છે? ભરપૂરને વધુ ભરપૂર કરવાના પ્રયત્નો ચર્ચ રહ્યા છે, પરંતુ ખાલીને ભરવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

ભગવાનની સ્તુતિ કરીએ છીએ ત્યારે કહીએ છીએ કે આપના દિવ્ય પ્રકાશ પાસે ચંદ્રમા અને સૂર્યનો પ્રકાશ ફીકો લાગે છે, આપની અલૌકિક જ્યોતિ વિશ્વને આલોકિત કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ગુણ-ગાથા ગાઈએ છીએ અને છતાં તેમની આગળ ઘીના દીવા કરીએ છીએ અને વર્ષોથી આ દીવા કરતા આવીએ છીએ.

માનું કરનારને વિચારવાનો અવકાશ નથી કે જેમની રોશનીયી
પે અને ચંદ્રમા જગદજે છે, તેમની આગે ઘીનો એક દીવો કરવામાં
મનુ શું તેજ વધી જશે ?

સાધુઓ વિશે પણ મળવા મળ્યું છે કે જે સાધુઓએ
શિષ્યોની હિંમતી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી છે તેમને માટે ધામધૂમ રહે
; અને તેઓ પોતાની આવશ્યકતાની પૂર્તિ ગમે ત્યાં પૂરી કરી
પ્રકે છે, તેમને વસ્ત્રો-પાત્રો માટે દળરો આશ્રય કરવામાં આવે
કે, પરંતુ તેમના જ સંપ્રદાયના નાના સાધુ, જેમણે સંભવતઃ
શિષ્યોની ઉચ્ચ ભૂમિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય તો તેમની આવશ્યકતાઓ
માટે તમે વિચારમાં પડી જાઓ છો. આ પ્રમાણે હું જોઉં છું
; સમુદ્રમાં વર્ષા થાય છે. જ્યાં આવશ્યકતા નથી ત્યાં તો આશ્રય
પૂર્તિ કરવામાં આવે છે અને જ્યાં આવશ્યકતા છે ત્યાં પૂર્તિ કરવામાં
આવતી નથી.

“વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ । વૃથા વૃષ્ટેષુ મોજનન્ ।”

મેં જોયું છે કે જે સાધુ આશ્રય-વિચારમાં સારા છે,
પરંતુ જેઓ પોતાનામાં ગમે રહે છે અને તેથી જેમને સમાજમાં
ઉચ્ચપણું મળ્યું નથી, તેમના પાત્ર તૂટી જાય તો તેની પૂર્તિ
પણ થતી મુશ્કેલ પડે. આ પ્રમાણે મોટી ગાદીની પૂજા કરવા
માટે તમે આંખો બંધ કરી તમે દળરો લાખો રૂપિયા ખર્ચો
છો, પરંતુ ગૃહસ્થ મમાજમાં જ્યાં આવશ્યકતા છે ત્યાં એક પૈસો
પણ આપવામાં આવતો નથી, તેમજ સાધુની આવશ્યકતાની પૂર્તિ
પણ કરતા નથી.

એવી ઘણી સંસ્થાઓ છે, કે જેમાં લાખો રૂપિયા જમા
કરેલા પડેલાં છે, સડે છે અને જ્યાંજ આખ્યે જાય છે, છતાં
તેવી સંસ્થાઓને પાછું દાન દેવામાં આવે છે, પરંતુ જે સંસ્થા
અર્થાભાવને લઈને દયાએલી પડી છે અને તેથી સમાજનું ઉપયોગી

અંધ વિદ્યાસ-૧

કાર્ય બની શકતું નથી, તેને દાન આપવા કોઈ પણ માણસ પોતાનો હાથ લંબાવતો નથી. તેને એક પૈસો આપતાં તો તન અને મનમાં વેદના થવા લાગે છે. આ પ્રમાણે ભૂખ્યાની ભૂખ તો મટાડવામાં આવતી નથી અને જે તૃપ્ત છે, તેને નિમંત્રણ ઉપર નિમંત્રણ આપવામાં આવે છે.

આ બધી બાબતો એ બતાવી આપે છે કે તમારું ચિંતન કઈ દિશા તરફ વળે છે ! તમે તમારો સામાજિક વિકાસ બરાબર રીતે કર્યો નથી.

શું તમે કદીએ વિચાર્યું છે કે દેવ-દેવીઓના નામે ભારતવર્ષની જે જન-ધન શક્તિ બરબાદ થઈ રહી છે, તેથી દેશને કોઈ કલ્યાણ થાય છે ? તે ધન રાશિ માટીમાં મળી નષ્ટ થઈ રહી છે. તેના વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવત તો દેશની ગરીબી દૂર થવામાં સહાયતા મળત. પરંતુ આ વાત માણસોના ધ્યાનમાં આવતી નથી, કારણ કે મંદિરોમાં જે રકમ ચઢાવવામાં આવે છે તેથી કેટલાય ગુણા મેળવવાની કામના હોય છે. જે દેવીનું એક મંદિર બંધાવી દેવામાં આવે તો સમજી લેવામાં આવે છે કે સ્વર્ગમાં મહેલ મળી જશે. આ સ્વાર્થ અને પ્રલોભનની ભાવનાએ ભારતીય જીવનને પ્રદુષિત થવા દીધું નથી, અને બરાબર રીતથી વિકસિત પણ થવા દીધું નથી.

આ આખું ચક્ર આંતક પ્રલોભન કે ભયને લઈને ચાલી રહ્યું છે પરંતુ જૈન ધર્મ તો સૌથી પહેલાં એ ભય ઉપર જ ધા કરે છે. અને કહે છે કે—અરે માનવ ! તું ડરે છે શા માટે ? ધન આપ્યું જશે, દુર્ઘટના બની જશે અથવા મૃત્યુ થઈ જશે. આ પ્રમાણે તારા અંતઃકરણમાં દીનતાને શા માટે સ્થાન આપે છે ? જીવનમાં જે થવાનું છે તેને કોઈ રોકી શકતું નથી. અને જે થવાનું નથી, તેને સંસારની કોઈ પણ શક્તિ કરી શકતી નથી. જૈન ધર્મ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઘોષણા કરે છે કે—

સ્વયં કૃતં કર્મ યદાત્મના પુરા,
 ફલં તદ્વીયં લભતે શુભાશુભમ્ ।
 પરેણ વર્ત્તં યદિ લઙ્ગયતે સ્ફુર્ટ,
 સ્વયં કૃતં કર્મ નિરર્થકં તદા ॥

તેં જે શુભ કે અશુભ કર્મ કર્યું છે તેનું જ શુભ કે અશુભ ફળ તું ભોગવે છે અને જેનું કર્મ કરીશ, તેનું ફળ ભોગવવું પડશે. બીજાનું આપેલું ભોગવવું પરે તો શું પોતાનું કર્મ નિષ્ફળ બની જાય ? નહિ. જે કાંઈ થવાનું છે તે પોતાના પ્રયત્નથી જ થશે, તેથી તું તારા પોતામાં શ્રદ્ધા કર, તારી શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખ.

કાર્ષ્ણ પશુ મનુષ્ય કે દેવતા કાર્ષ્ણના લાભને બદલી શક્તા નથી. જૈન ધર્મ તો કહે છે કે દેવસોહના ઈન્દ્ર પશુ, જે કાર્ષ્ણ થવાનું હોય તો જ કાર્ષ્ણ કરી શકે છે અને જે થવાનું નથી તેને તેઓ પશુ કરી શક્તા નથી. પરંતુ આ કર્મનો સિદ્ધાંત શ્રદ્ધાતો આસ્થો છે અને જૈન ધર્મના અનુયાયી પશુ આતંકિત અને લાયભીત બની પત્યરો પાસે માથા ઝૂકાવતાં રખડે છે.

એક વખત હું એક શહેરની બહાર ગયો હતો. ત્યાં ધણી માણસોને ભેળા થયેલા જોયા. તેઓ પીરને નમસ્કાર કરતા હતા અને દીવાલોને હાથ લગાડી આંખે અગ્રડતા હતા. મહિનો માસ મેં આ દૃશ્ય જોયું. મેં વિચાર કર્યો કે આ માણસો કોને નમસ્કાર કરે છે ? જેને નમસ્કાર કરે છે તેમાં શું વિશેષતા છે ? કાર્ષ્ણે કાર્ષ્ણ સમજાવ્યું નથી, પરંતુ માડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલે છે ।

એક વખત હું મથુરાથી દિલ્લી તરફ વિદાર કરતો હતો. રસ્તામાં હજારો ગામડાના માણસો ચાલ્યા જતા હતા. પૂછવાથી મેં જાણ્યું કે “સતીનો મેળો ભરાયો છે.” ત્યારે મેં કહ્યું—તમે હજારોની સંખ્યામાં તે મેળામાં જાઓ-છો, પરંતુ તમને એ પણ ખબર છે કે તે સતીનો શું ઇતિહાસ છે ? પરંતુ કાર્ષ્ણ કાર્ષ્ણ જ જાણવું નહતું. કાર્ષ્ણ.

સતી સાં ચર્ચ હતી કે નહિ, તે પણ કોઈ જાણતું ન હતું. આ પ્રમાણે કોઈ ભાવના નથી, કોઈ વિચાર નથી, કોઈ ચિંતન નથી ! છતાં પણ એકની પાછળ ખીન્ને, એમ બધા ચાલ્યા જાય છે. રસ્તામાં તરસ લાગે તો પણ પરવા નથી ! દેવતાની પાછળ દોડ્યા જાય છે, દેવતાના ભજન ગાય છે કે “તુટીની શુદ્ધિ નહિ” અર્થાત્ જેનું આયુષ્ય તૂટ્યું છે તેને માટે કોઈ ઔષધ યા જંગલની અસરકારક જડીબુટ્ટી પણ કામ લાગતી નથી, અર્થાત્ તેને કોઈપણ બચાવવા સમર્થ નથી. આ ભજન સાંભળી મેં વિચાર્યું કે ભારતનું દર્શન તો તેમની શુદ્ધિમાંથી નીકળી ગયું છે, પરંતુ જ્વનિ તો હજી તે જ દર્શનનો શું જો છે કે “તુટીની શુદ્ધિ નહિ” આ હજારો માણસો કયા ઉદ્દેશથી સાં જાય છે ? તેઓ ગાય છે કે “તુટીની શુદ્ધિ નહિ” અને સાં જાય છે “તુટીની શુદ્ધિ શોધવા માટે” ખરેખર આજે ભારતની વિચાર-શક્તિ કેટલી બધી કુંઠિત ચર્ચ ગર્ચ છે ?

આ દેવ-દેવીઓને નામે કેટલીક જગ્યાએ તો ઘણો અનર્થ ચર્ચ રહ્યો છે. વિન્યાદશમીને દિવસે દેવીનાં મંદિરોની સ્થિતિ જોઈને કોનું દિલ દુઃખી થયા વિના રહેશે ? જ્યાં જ્યાં કાળીનાં મંદિરો છે સાં તે દિવસે હજારો-લાખો બકરાં અને બેસોની કતલ કરવામાં આવે છે અને મંદિર તથા આજુબાજુની જમીન તેના લોહીથી રંગાઈ ગઈ હોય છે. આવું કરવાથી કોઈપણ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવાનો નથી. ફક્ત દેવીને ખુશ કરવા માટે આ ધનિષ્ઠ અમાનવીય હસાકાંડ કરવામાં આવે છે, પરંતુ હસાકાંડ કરનાર પોતે જાણતા નથી કે દેવીના ઇતિહાસ શું છે, તેનું મૂળ ક્યાં છે, તે કોઈ જો કે નહિ ?

એક દાર્શનિક પોતાની વાત મારી પાસે કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું—“હું કસકતા ગયો અને જ્યારે પાછો વળ્યો ત્યારે વિચાર્યું કે કાળી દેવીના દર્શન કરી લઉં. હું કાળીના મંદિરમાં ગયો. કાળીના મંદિરનું વાયુમંડળ જોઈને મને ગદ્યાનિ ચર્મ આવી. હું કાળી પાસે માથું ઝુકાવવા લાગ્યો તો પૂજારી બોલ્યો—“તિલક તો લગાવો !”

મેં વિચાર્યું કે તેમાં શું વાંધો છે ? અને મેં કહ્યું, બલે તિલક કરી દો. પૂજારી લોહીથી ભરેલી આંગળાથી તિલક કરવા લાગ્યો. આ દરમિયાન મારો જીવ ગભરાવા લાગ્યો. મેં પૂજારીને તિલક લગાવતાં રોક્યો, તેણે કહ્યું—કાલી માતા નારાજ થઈ જશે. મેં ઉત્તર આપ્યો—હું મૃત્યુ પસંદ કરીશ, પરંતુ રક્તનું તિલક લગાડવાનું મને સ્વીકાર્ય નથી.”

આ પ્રમાણે હજારો માણસો સાં જાય છે અને તેમના લશ્કા ઉપર નિરીહ પશુઓના રક્તનું તિલક કરવામાં આવે છે ! પરંતુ આ અનિષ્ટ પ્રજાલીને નષ્ટ કરવા કાર્ષ્ક કાર્ષ્ક પ્રયત્ન કરતું નથી.

હમણાં જ સમાચાર પત્રોથી જાણી શકાયું છે કે આસામમાં જે ભૂકંપ આવ્યો હતો તેથી કેટલીય નદીઓ સ્કાર્ષ્ક ગર્ભ અને કેટલીક પોતાનો રાહ બદલી દીધો. સારખાદ પાણીનું પૂર આવ્યું. તેથી માણસોએ માની લીધું કે માતાજી નારાજ થઈ ગયા છે ! તેમણે માતાને ખુશ કરવા માટે આલુબાણના ફુલરાઓ પકડીને નદીમાં ફેંકી દીધાં અને માની લીધું કે ફુલરાઓના બલિથી દેવીએ ખુશ થઈ જશે.

આ પ્રમાણે આપણા દેશમાં માણો-કરોડો મનુષ્યો અંધ વિશ્વાસનો શિકાર બનેલા છે. હિંદુ બલિ ચઢાવે છે અને ખ્રિસ્તીઓ ગાયત્રી કુરમાની કરે છે. આપણી માતાઓ અને બહેનોમાં જે અંધ વિશ્વાસ ધર કરી બેઠો છે તેની કાર્ષ્ક સીમા નથી. કહેવું પડશે કે અધિકાંશ દેવ-દેવી તેમના જ અંધ વિશ્વાસને લઇને ફૂલીફાલી રહ્યા છે. જો તેમના હૃદયમાંથી અંધ વિશ્વાસ નીકળી જાય તો કેટલાય દેવ-દેવીઓના સિંહાસનો આજે જ ડામગવા લાગે. જ્યારે જૈન દર્શનનો કર્મ-સિદ્ધાંત તેમના હૃદયમાં ઉતરી જશે અને તેઓ સમ્યક્ રીતે સમજવા લાગશે કે—

मुक्तस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता,
परो ददातीति विमुञ्च ओमुणीम् ।

અર્થાત-કાર્ષ પશુ શક્તિ આપણને સુખે કે દુઃખ આપી શકતી નથી. આપણે જે કર્મો બાંધીને આળા છીએ, તેના વિપાક (ફળ)ને કાર્ષ અન્યથા કરી શકતું નથી. આપણું બધું કે ખૂર કરવું તે કેવળ આપણા જ હાથમાં છે, આપણા જ હોમોને આધીન છે. આવી મનોવૃત્તિ જ્યારે મનુષ્યમાં જાગ્રત થશે ત્યારે દેવતાઓના સિંહાસનો ઉભા નહિ રહી શકે.

ઉત્તર પ્રદેશના મુઝાફરનગર જીલ્લામાં માર્ચ ચોમાસું હતું. બાદ્રપદ મહિનાના શુક્લ પક્ષની દશમ હતી. તે દિવસે એક ગૃહસ્થે એક બાળકને ક્ષત્ત કરી દીધું અને તેના રક્તથી બે બહેનોએ સ્નાન કર્યું. તેમને બાળક ન હતું અને બાળકની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. તેમને કાષ્ઠએ બતાવ્યું કે પવિત્ર ધૂપ-દશમીના દિવસે કાર્ષ બાળકના લોહીથી સ્નાન કરવાથી બાળક જન્મે છે. જ્યારે આ ક્ષત્તની વાત પ્રગટ થઈ ગઈ ત્યારે આ અંધ વિશ્વાસના કારણે તેને જન, ધન, વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા-સર્વેથી હાથ ધોવા પડ્યા. જ્યારે અંધ વિશ્વાસ અંતઃકરણ ઉપર છવાઈ જાય છે ત્યારે મનુષ્યને ક્યાંયથી પણ પ્રકાશનું કિરણ મળતું નથી, તેની વિવેક બુદ્ધિ બજાઈ જાય છે, વિચાર-શક્તિ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને તે મનુષ્ય નીચમાં નીચ કાર્ય કરવામાં પણ અવ્યકાતો નથી.

બાળકની હાલ કરનાર તે ગૃહસ્થ જોન કહેવાતો હતો ! તેણે જોન ધર્મ મેળવેલો પણ શું કર્યું ? જોન ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન તો કંઈ વગાડીને કહે છે કે તમારા કર્મોની વિરુદ્ધ દેવરાજ ઈન્દ્ર પણ કાર્ષ કરી શક્તા નથી, ત્યાં સુધી કે અરિહંત દેવ પણ કાર્ષ કરી શક્તા નથી, પરંતુ અંધ વિશ્વાસને આટલો વિચાર અને વિવેક ક્યાંથી હોય ? જે મનુષ્ય એક કોડી-મંકોડીની હિંસા કરવામાં પણ પાપ સમજે તે અંધ વિશ્વાસમાં ફસાઈ પડી, સંતાન પ્રાપ્તિના લોભમાં આવું ઘોર દુષ્ટતા કરી નાખે છે !

ક્યાં તો જોન ધર્મનો એ આદર્શ કે તું પોતે જ તારા બિવિધને

નિર્માતા! છે, તારા ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવામાં અન્ય કાઈ પણ શક્તિ હસ્તક્ષેપ કરી શકતી નથી; અને ક્યાં આજના જૈન-સમાજની હીન મનોદશા ! શાસ્ત્ર વેણુલા કરે છે કે—

અપ્યા કત્તા વિકત્તા ચ, કુદ્દાણ ચ સુદ્દાણ ચ ।

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

આત્મા પોતેજ પોતાના સુખદુઃખનું સર્જન કરે છે અને પોતેજ તેનો નાશ કરી શકે છે. આત્મા પોતેજ પોતાના ભવિષ્યનું નિર્માણ કરે છે અને તેને બગાડે પણ છે. તેના ભાગ્યની ખાતા-વહીના પૃથો ઉપર કાઈ પણ વ્યક્તિ હસ્તક્ષેપ કરી શકતી નથી. આ જૈન ધર્મનો ઉચ્ચ અને જબ્બ સંદેશ છે.

જે મહાન જૈન ધર્મનો આવો ઉચ્ચતમ આદર્શ રહ્યો હોય, આટલો ગૌરવપૂર્વક ઇતિહાસ રહ્યો હોય, તેજ જૈન ધર્મના માનનારાઓ જ્યારે અંધ વિશ્વાસમાં ફસાઈ જાય છે અને દોરા-ધાગા-તાવીજમાં વિશ્વાસ કરવા લાગે છે અને તેને માટે અદ્દો તદ્દો દોડધામ કરી મૂકે છે ત્યારે ખેદ અને વિસ્મયની સીમા રહેતી નથી.

જ્યારે આ બધી અંધ વિશ્વાસની વાતો જોઈએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ ત્યારે વિચાર થાય છે કે આ બધું શું ધર્મ રહ્યું છે? જૈન-સમાજ કઈ બાબુ ચાલી રહ્યો છે? આપણા પરમપિતા જગવાન મહાવીરના પુનિત કદમો કઈ બાબુ વળ્યા હતા અને આપણાં કદમોએ ક્યો રાહ પકડી લીધો છે? એમ લાગે છે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જોટકું તેમાં અંતર આવી ગયું છે.

જગવાન મહાવીરનો ઇતિહાસ આપણી સામેજ છે. તેમણે દીક્ષા લીધી, સંસાર છોડ્યો, મહેતો છોડ્યા, સુખ સામગ્રી અને વૈશવ છોડ્યા અને જહાર નીકળી પડ્યા પછી એક શણ માટે પણ તેની તરફ દષ્ટિ ન કરી અને પોતાનો માર્ગ નિશ્ચિત કરીને આગળ વધતા રહ્યા.

લગવાન એક વાર જંગલમાં ધ્યાનસ્થ હોવા હતા. એક ગોવાળ તેમની પાસે આવ્યો. તેની ગાયો ત્યાં જ આલુઆલુ ચરતી હતી અને ગોવાળને કાંઈ કામ માટે બાલુના ગામમાં જવું હતું. તેણે લગવાનને કહ્યું—બાબાજી! મારી ગાયો અહીં ચરે છે, તેનું ધ્યાન રાખજો. હું ગામમાં જઈ હમણાં જ પાછો આવું છું.

એ મહાન પુરુષ તો પોતાના આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા હતા. તેમની સમગ્ર ચેતના અંતર્મુખી બની રહી હતી. તેથી હા કે ના કહેવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ રહેતો ન હતો. તેઓથી મૌન હતા. ગોવાળ કહીને ચાલ્યો ગયો અને ન્યારે પાછો આવ્યો તો ગાયો ચરતી ચરતી દૂર ચાલી ગઈ હતી. ન્યારે તેણે ગાયો જોઈ નહિ સારે તે લગવાનને પૂછવા લાગ્યો—“મારી ગાયો ક્યાં ગઈ? કોઈ ચોરી કરીને લઈ ગયો?”

લગવાન તો પુનઃ મૌન જ હતા. સાધનામાં નિમગ્ન હતા. તેમને અંતર્જગતમાંથી બહિર્જગતમાં ક્યાં આવવું હતું?

એમ લાગે છે કે વર્તમાનકાળની પેઠે તે સમયમાં પણ અન્ય (જૈનેતર) સાધુઓનું જીવન સારું ન હતું. જેમ આજે શરીર ઉપર ભત્રીટી લગાડનાર અને માથે લાંબી લાંબી જટાઓ રાખનાર માણસો અવિશ્વાસના પાત્ર બની ગયા છે અને તેમને લક્ષને સાધુ માત્રને ક્યારેક અવિશ્વાસનું ભાજન બનવું પડે છે, તે પ્રમાણે તે વખતે પણ એવી જ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ હતી. ન્યારે અમુક માણસો સાધુનો વેષ પહેરી અનાચાર અને દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે સારે લોકો સાધુઓને પણ તેના કરતૂતનું ક્ષણ ભોગવવું પડે છે. એ રૂપે આમાં પણ અનેક ઘટનાઓનો ભોગ બનવું પડે છે. અમુક જગ્યાએ જગ્યા માટે પૂજવામાં આવે છે તો ઉત્તર મળે છે કે—અહીં જગ્યા નથી. કારણ શોધનાં જાણવા મળે છે કે એક માણસ ચોરી કરી ભાગી ગયો અને

ખીજ કાઈ છાકરીને લઈને લાગી ગયો. આવું જાણતાં વિચાર થાય છે કે એના માણસોને સાધુઓ પ્રત્યેની આરથા હી ગઈ હોય તે તેમાં તેમનો અપરાધ નથી. તેમની દૃષ્ટિમાં તે પશુ સાધુ હતા અને અમે પશુ સાધુ છીએ. એકે ધૂર્તતાનો વ્યવહાર કર્યો તો આપણી પ્રતીતિ પશુ હી ગઈ. આ તો જાતિનો દોષ છે.

તે સમયે પશુ કાંઈક આવીજ સ્થિતિ હતી. તે ગોવાળિયાને જગવાન ઉપર અવિશ્વાસ આગ્યો. તેણે વિચાર્યું—એમણે જ મારી ગાયોને જગાડી હોય એમ લાગે છે.

ગોવાળ મહાપ્રશ્નને મારવા-પીટવા તૈયાર થઈ ગયો. તે પશુની પેટે જગવાનને મારવા લાગ્યો. પરંતુ જગવાન દેહ સંકીર્ણ હોવા છતાં પશુ દેહાતીત દશાનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા. તેમનો સમભાવ અખંડ હતો. ગંભીર, ધીર અને શાંત ભાવથી તેઓ ગોવાળનો માર સહન કરી રહ્યા હતા.

તે વખતે ઈન્દ્ર સાં આવી પહોંચે છે. આગની પેટે ક્રોધથી બળતા ઈન્દ્ર ગોવાળને મારવા માટે તૈયાર થાય છે. સારે જગવાન મૌન તોડે છે. તેઓ બોલ્યા—તેને શા માટે મારવા તૈયાર થયો છો ? તે તો અચ્છાત્રી છે. તેને મારવાથી સમસ્યાનો ઉકેલ આવી શકશે ? જ્યારે જગતને આપણે જીવનનું સ્વ આપણું અને જનતાને વિશ્વાસ આવશે ત્યારે જ તેનો ઉકેલ આવી શકશે.

ઈન્દ્ર ચક્રિત બની ધંબી ગયા. તેમણે કહ્યું—પ્રભો ! આને તો છોડી દઉં છું, પરંતુ આપને મહાન કર્પો ભોગવવાના છે. જનતાની મનોવૃત્તિ ઘણી વિકટ છે. આપ ગમે ત્યાં જશો ત્યાં ઝેરનો પ્યાલો પીવા મળશે. શળાની ધાર મળશે, આપનું જીવન દુન-વિક્ષન બની જશે. એ મારાથી સહન થશે નહિ. તેથી હું આપના ગ્રીયરણોમાં રહી આપની સેવા કરીશ. આપની ઉપર જે આપણો આશરો તેનું નિવારણ કરીશ અને આપના ગૌરવને સુરક્ષિત રાખીશ.

ભગવાને ધન્દ્રને જે ઉત્તર આપ્યો તે માનવ-જાતિ માટે એક મહાન સંદેશ રૂપ બનીને રહ્યો છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને હિંદી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં વિદ્વાનો તેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું હતું કે—

इदा ! न पर्वं मूयं, न पर्वं भविस्सइ,
न पर्वं भविडमरिहइ ।

ધન્દ્ર ! તમે જે કહો છો તેવું કદી બન્યું નથી અને અનંત-અનંત કાળ વીતી ગયા પછી પણ એવું બનશે નહિ અને એવું બનવું પણ ન જોઈએ અને—

स्वकीयेणैव गच्छन्ति जिनेन्द्राः परमं पदम् ।

તીર્થંકર દેવો સ્વ પરાક્રમથી જ પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ કદી પણ કોઈની દયા કે સહાયતા ઉપર નિર્ભર રહેતા નથી.

કોઈ પણ સાધુ, સામ્ની, શ્રાવક અને શ્રાવિકા, કોઈ પણ અર્હન્ટ અથવા તીર્થંકર બીજાની સહાયતા પણ લે, બીજાઓ દ્વારા પોતાના જીવનની ચારે બાજુ રક્ષાની દીવાલો પણ બિંબી કરે અને તેની વ્યવસ્થામાં રહીને જ ચાલે અને છતાં કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી લે એવું કદી પણ બન્યું નથી, બનશે નહિ અને વર્તમાનમાં બનતું નથી. કોઈ પણ સાધક પોતાના જ પુરુષાર્થથી, પ્રયાતથી, પોતાની જ સાધનાથી પોતાના બંધનોને તોડે છે અને શાશ્વત સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરે છે.

પરમુખાપેક્ષા કે પ્રસવર્ણબન સ્વર્ષ એક પ્રકારનું દુઃખ છે તેનાથી ખંતઃકરણમાં દીનતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનામાં દીનતા હોય તે જાઓ ઉડી શકતો નથી, નીચે જ દબાયેલો રહે છે. તેની પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. શક્તિઓના વિકાસ માટે જીવનમાં સંઘર્ષ જોઈએ, સંઘર્ષમાં અચળતા જોઈને અને તે અચળતામાં મૌરવ અનુભવ કરવાની મનોવૃત્તિ જોઈએ.

જગવાન કહે છે—ઈન્દ્ર ! તમે કંઈ પણ કરી શકો તમ નથી. હું પોતે જ કણેને બોગવીશ. મારો વિકાસ હું સ્વયં કરીશ. મારે પરકીય સહાયતાની અપેક્ષા નથી. જ્યાં આત્મબળ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન હોય ત્યાં દુર્બળતા હોય છે અને જ્યાં દુર્બળતા હોય છે ત્યાં વિકાસની સંભાવના હોતી નથી.

સાડા બાર વર્ષ સુધી જગવાન મહાવીરનું જીવન ધો સંકટોમાંથી પસાર થતું રહ્યું. તે જીવન દુઃખોની આગ સાથે ખેલ રહ્યું. જગવાન ઉપર દુઃખોના પહાડો તૂટી પડ્યા, કિન્તુ તેમનું મસ્તકમાં કંપનની એક રેખા પણ આવી નહિ. દેવો અને દેવીઓ તેમને કગાવવા આબ્યા. મનુષ્યો અને પરુઓએ પણ તેમને તાસ આપ્યો. અને એવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે તેમનો સંપૂર્ણ સાધના-કાળ દુઃખોની ભઠ્ઠીમાં શેકાતો રહ્યો. પરંતુ તેમનું જીવન એ આગમાં પડીને સુવર્ણની પેઠે નિર્ભળ બનતું ગયું, ઉત્તમવળ અને ઉત્તમવળતર બનતું ગયું. તેમનું આત્મબળ સમૃદ્ધ બનતું ગયું.

માટે બંધુઓ જરા વિચાર કરો, ક્યાં જગવાન મહાવીરની સમક્ષ સાક્ષાત્ દેવાધિપતિ ઈન્દ્ર પ્રસન્ન સેવામાં ઉપરિચિત થયા હતા. અને જગવાનને સેવા સ્વીકારવાની વિનંતિ કરતા હતા છતાં જગવાને કશું હતું કે મારા જીવનનું નિર્માણ તો હું પોતે જ કરીશ, તેમાં ખીજા કોઈની સહાયતાની મારે અપેક્ષા નથી; અને ક્યાં તે જ જગવાન મહાવીરના અનુયાયીઓનું આજનું જીવન, કે જેઓ કલ્પિત દેવ-દેવીઓની આગળ પોતાનું મસ્તક જૂઠાવતા ફરે છે ? જગવાન મહાવીરનું જીવન આપને શું બોધપાઠ આપે છે ? એ જ કે આપણા જીવનનો વિકાસ આપણે સ્વયં કરવાનો છે.

હમરોની સંખ્યામાં આ દેવ-દેવીઓ આપણા દેશમાં છવાયેલા છે. કાણ જાણે કેટલીય વાર તેમના મંદિરો જળ્યા અને વૃદ્ધા અને કાણ જાણે કેટલી મોટી ધનરાશિનો તેને માટે વ્યય થયો ! પણ

તેઓ કાંઈજ કામ આવતા નથી. ગણી શકાય નહિ એટલા પીર અને પેગમ્બરો છે. દેશ ઉપર મહાનું સંકટો આવ્યા, માતાઓ અને બહેનોની લાજ લૂંટાણી, હજારો માનવોની કતલ થઈ, દેશનો અંગ-ભંગ થયો, પરંતુ એ દેવ-દેવીઓએ તો પાસું પણ ન બદલ્યું. તો પછી એ બધા દેવ-દેવીઓ શા કામના છે ?

જૈન ધર્મ દેવ-દેવીઓના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરતો નથી, પરંતુ સાધારણ જનતામાં જે રૂપે તેમની માનતા થાય છે અને જે રીતે તેમનામાં અંધ વિશ્વાસ પેસી ગયો છે, તેવું રૂપ કયાંય કોઈ શાસ્ત્રમાં નથી.

તેથી હું એ સ્પષ્ટ કહેવા ઇચ્છું છું કે આ અંધ વિશ્વાસ અસત્ય ઉપર આધારિત છે. આ અસત્ય જનતામાં વ્યાપક રૂપ ધારણ કરી રાખ્યું છે. અસત્ય બોલનાર કદાચિત્ સમ્યગ્ દષ્ટિ રહી શકે, પરંતુ અંધ વિશ્વાસુઓમાં તો સમ્યગ્ દર્શનની પણ સંભાવના નથી. સમાજના કલ્યાણ માટે આ અંધ વિશ્વાસને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરવાની નિતાંત આવશ્યકતા છે. એ અંધ વિશ્વાસને દૂર કર્યા વિના કોઈ પણ માણસ સત્યની આરાધના કરી શકશે નહિ.

અંધ વિશ્વાસ-૨

સલ આપણા જીવનનું એક ધણું જ મહત્ત્વ પૂર્ણ અંગ છે. આપણા જીવનની જે બધી સાધનાઓ છે, તે સર્વમાં સલનું સામંજસ્ય હોવું નિતાંત આવશ્યક છે. સલ સાધનાનો ગ્રાણ છે. સલ જે સાધનાઓમાં આકાશની પેઠે વ્યાપ્ત છે તેજ સાચી સાધના છે. જેમાં સલની વ્યાપ્તિ નથી, તે સાધનાઓમાં ગ્રાણ નથી અને તેઓ નિષ્ફળ છે. જેની સાધનાઓ જે ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે તેને સફળ બનાવી શકી નથી.

એક આવક સામાયિક કરે છે. જ્યારે તે સામાયિક કરે છે ત્યારે તેનું મન, વચન અને ક્રિયા એ ત્રણે અદિસા અને સલમાં રમણ કરે છે. અને જ્યાં સુધી રમણ કરે છે ત્યાં સુધી તે સામાયિક સાચી સામાયિક છે, તેથી ઉદ્ધૃત, જે મન, વચન અને ક્રિયા બીજે કયાંય જટકતા હોય અને ત્રણેમાં એકરૂપતા આવી ન હોય તો સામાયિક એ સાચી સાધના નથી, સાધકને સામાયિકમાંથી જે પ્રકાશ મળવો જોઈએ તે મળશે નહિ.

તપશ્ચરણ સંબંધમાં પણ એજ વાત છે. આપણા સમાજમાં ઘણું લાંબું તપ કરવામાં આવે છે અને લાંબી સાધના કરવામાં આવે છે. કાલે એક સજ્જનને પૂછ્યું હતું—પહેલાના વખતમાં તો માણસો એક અઢમ તપ કરતા અને દેવ હાજર થઈ જતા. મનુષ્યના મનમાં એક આધ્યાત્મિક રાજ્ય સ્થિત થઈ જતું અને એક મહાન

ચિંતન ચાલ્યા કરતું હતું. ત્રણ દિવસની સાધના એટલી મહાન સાધના હતી કે ઇંદ્રનું આસન પણ ડોલાયમાન થતું, પરંતુ આજે આવડી મોટી મોટી તપસ્યાઓ થાય છે, છતાં દેવ વગેરે કાંઈ આવતું નથી, કાંઈ જ થતું નથી, તેનું શું કારણ છે?

આ પૂછનાર સંજ્ઞાન વૃદ્ધ હતા. મેં વિચાર્યું હતું કે તેમના મનમાં તર્ક ઉઠ્યો છે અને તેમના મનમાં અંધિને ઉદ્ધવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. વાસ્તવમાં તેમને હક છે કે તેઓ ચિંતન કરે, વિચાર કરે અને અંધિને ઉદ્ધવે, અને સમસ્યાનું સમાધાન કરે.

મેં સહજ લાવથી કહ્યું—તે યુગની વાતો અને આ યુગની વાતો જુદી જુદી નથી. પહેલાના યુગમાં તપસ્યાનો રંગ કાંઈક જુદો હતો. અને આજે જુદો છે, એવું કાંઈ નથી. તપસ્યા તો તપસ્યા જ છે અને દરેક જગ્યાએ અને દરેક વખતે સુંદર જ હોવી જોઈએ. સો વર્ષ પહેલા સાકરનો સ્વાદ મીઠો હતો અને આજે તે કડવી લાગે અથવા આજે મીઠી છે અને સો વર્ષ બાદ કડવી લાગશે એવું બનતું નથી. સાકર તો સાકર જ રહેવાની છે. તેની પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થતું નથી. જો મનુષ્યનું સ્વાસ્થ્ય બરાબર હોય તો સાકર મીઠી જ લાગશે. તેમાં અસારે પણ મીઠાશ છે અને અવિશ્વમાં પણ મીઠાશ રહેશે.

તે પ્રમાણે આપણી સાધનાઓનો સ્વભાવ, સમય બદલાઈ જતાં બદલી શકે નથી. યુગ બદલતો રહે છે, છતાં અત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ સ્થિર જ રહે છે. આમ છે તેથી તો શાશ્વત ધર્મની કલ્પના થઈ છે. અન્યથા વિભિન્ન યુગોના તીર્થંકરો દ્વારા ઉપદિષ્ટ સાધનાઓમાં એકરૂપતાની કલ્પના જ કરી શકાય નહિ. પછી તો જોઈએ તીર્થંકરો તેટલા પ્રકારની સાધનાઓ જ હોવી જોઈએ. પરંતુ એવું કદી થયું નથી, થશે પણ નહિ. માટે જ આપણે કદીએ છીએ કે આપણી આધ્યાત્મિક સાધનાઓની રૂપરેખા ભગવાન મહાવીરે બનાવી નથી.

તે તો સનાતન છે અને જ્યારે પણ કોઈ તોચીકર વિદ્યમાન હશે ત્યારે તેઓ તે જ સાધનાઓ બતાવી માનવ જાતિના પથ-પ્રદર્શક બનશે.

વસ્તુતો સ્વભાવ યુગની સાથે બદલતો રહેતો હોય તો હજારો વર્ષ પહેલાં લખેલા આયુર્વેદ વગેરે ગ્રંથો આ યુગમાં શું કામ આવી શકે? સમસ્ત દર્શન શાસ્ત્રો પણ આપણે માટે જાણે અતુલપ્રયોગી બની જાત. દુનિયા પણ ઊલટી-સુલટી બની જાત.

સત્ય, યુગાશ્રિત હોતું નથી. દેશ અને કાળ સત્યને કદી પણ પ્રભાવિત ન કરી શકે તે તો સાબિત થઈ છે, અક્ષય છે, અનંત છે અને અપરિસીમ છે. દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે, તે પણ સત્યનો જ પ્રભાવ છે. સત્ય હમેશાં સત્ય જ રહે છે. તેથી જે વાત જાણે સત્ય છે, તે કાલે પણ સત્ય હતી અને ભવિષ્યમાં પણ સત્ય જ રહેશે.

કહેવાનું એ છે કે જો તપસ્યામાં મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા હોય, સંન્યાસ હોય તો તે યોગીનો રંગ બતાવશે જ. પ્રાચીન કાળમાં તપસ્યાનો પ્રભાવ પડતો હતો તો હવે તે પ્રભાવ ન પડે કે તેનો સ્વભાવ બદલી જાય તેનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ જો ક્યાંય ચિંતાર પેદા થઈ ગયો હોય અને મન, વચન, કાયાની એકરૂપતા સાધી શકાતી ન હોય તો તેનો અર્થ એ જ છે કે તે તપસ્યા સ્વર્ભક્ત નથી અને જ્યારે તપસ્યા સત્ય રહી ન હોય ત્યારે તેની મીઠાશ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?

અત્યારે તપસ્યા સંબંધમાં આપણી વિચારધારા ખોટી બની ગયેલી છે. જ્યારે કોઈ તપસ્વી તપાસ્યા કરે છે અને લાંબી તપસ્યા સુધી પહોંચે છે તો તેનામાં કોઈક ક્રોધ અને મિડિયાપણું આવ્યા માંડે છે. તપસ્યા સાથે આવેલા પણ વધવા લાગે છે. જ્યારે આત્મ અને છે ત્યારે પછી બને તે ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ, પરંતુ આજુસો એવું

સમાધાન કરી લે છે કે-ભાઈ! તપસ્વી છે. તપસ્યા કરવાથી ક્રોધ તો આવે જ ને! આવેશ આવે ને! હાંબી તપસ્યા છે. તપસ્યામાં ક્રોધ આવ્યા વિના રહે ખરો?

જ્યારે ક્રોધ અને તપસ્યામાં આ પ્રમાણે સંગતિ મેળવવામાં આવે છે ત્યારે મને વિચાર થાય છે કે આ માણસો શું બોલે છે? તેઓ કેમ આવી વાતો કરે છે? શું તપસ્વીએ ક્રોધી બનવું તે અનિવાર્ય છે? જેમ જેમ તપસ્યા વધતી જશે તેમ તેમ શું ક્રોધ પણ વધતો જશે? આપણા શાસ્ત્રો અને આચાર્યો તો એવું કહેતા નથી. એટલું જ નહિ, તેમણે તો તથી ઉદાહરણ કહ્યું છે. તેઓ કહે છે કે—

કપાય-વિપયાદ્યાર-ત્યાગો યત્ર વિધીયતે।

ઉપવાસઃ સ વિદ્યેયઃ શ્રોત્રં લક્ષ્મનકં વિદુઃ॥

કપાયોનો, ઇન્દ્રિયોના ભાગોનો અને આહારનો જ્યાં ત્યાગ કરવામાં આવે, તે જ સાચો ઉપવાસ છે. જો કપાય-વિપયનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે અને કેવળ ખાવા-પીવાનો જ ત્યાગ કરવામાં આવે તો તેને હાંધણ કહી શકાય, ઉપવાસ કહી શકાય નહિ.

ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે અહીં સૌથી પહેલું કપાયનો ત્યાગ કરવાનું બતાવ્યું છે. અને કપાયોમાંથી સૌથી પહેલો કેમ ક્રોધનો આવે છે. તેનો અર્થ એ થયો કે ક્રોધનો ત્યાગ કર્યા વિના ઉપવાસ ઉપવાસ જ કહેવાતો નથી. તો પછી ક્રોધને તપસ્યાનું અનિવાર્ય અંગ માની લેવું તે જાતિ નહિ તો ખીજું શું?

ક્રોધ જો તપસ્યાનું આવશ્યક અંગ હોય કે પરિણામ હોય તો ભગવાન મહાવીરની સાધનામાં તેમને ક્રોધ કેમ ન આવ્યો? તેમને આવેશ કેમ આવ્યો નહિ? ભગવાને જે સાધના-ક્ષેત્રમાં પગલાં મૂક્યા તેની ચરમ સીમા સાધુ પહોંચ્યા; તપસ્યાના માર્ગમાં આગળ વધ્યા તો હ મહિના સુધી નિરાહાર રહ્યા. તેમણે દેવ-દેવીઓ

અને મનુષ્યોના ઉપસર્ગો સહન કર્યા, પરંતુ એટલેટલા ભયંકર ઉપસર્ગો સહન કરવા છતાં પણ આપણને તેમના જીવનમાંથી જાણવાનું એ મળે છે કે તેમની દયા અને પ્રેમનો અગાધ સમુદ્ર હિજાબા મારતો હતો. તેમણે ક્યાંય લેશ માત્ર પણ ક્રોધ કે આવેશને અવકાશ આપ્યો નથી. ને તપસ્યા સાથે ક્રોધ કે આવેશને જરૂરી ગણવામાં આવતાં હોય તો તે દરેક જગ્યાએ જરૂરી ગણાય, હમણાં પણ અને પહેલાં પણ. જ્યારે ભગવાનના જીવનમાં આપણે એવું જોતાં નથી તો આપણે માનવું જ જોઈએ કે તપસ્યામાં ક્રોધ કે આવેશ આવવા જ ન જોઈએ.

તપનું અને ક્રોધ કે આવેશનું સાદ્યર્થ માની લેવું તે આપણે જાણ છે. એક પ્રકારનું અસ્ત્ર છે જ્યાં સુધી આપણી સાધનામાં એકરૂપતા આવતી નથી અને તેમાં આપણે જિંડી દૂબકી મારી શકતા નથી ત્યાં સુધી જ ક્રોધ અને આવેશ રહે છે. તેથી હું કહું છું કે આ ધારણાના મૂળમાં જ ભૂલ છે અને જ્યાં સુધી તે શૂન્યને સુધારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી જીવનનો વાસ્તવિક વિકાસ થઈ શકવાનો જ નથી. તપસ્યામાં જ્યારે સત્ત્વનો સમન્વય થશે ત્યારે જ તેમાં યાગ અને શક્તિનો સંચાર થશે.

આ પ્રમાણે આપણા જીવનની બીજી સાધનાઓમાં પણ સત્ત્વને શોધવું જોઈએ. સાધના બહે સાધુની હોય કે પછી ગૃહસ્થની હોય, પરંતુ તેમાં સત્ત્વનો પ્રાણ પૂર્વા વિના તે નિર્જીવ જ રહેશે. સાધકે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે તે બહારથી આગળ વધતો હોય તો પછી અંદરથી શા માટે પાછળ રહે છે? બહારથી જોતો આગળ વધે તેટલો જ અંદરથી શા માટે આગળ વધી શક્યો નથી?

સાધારણ રીતે એવું જોવામાં આવે છે કે સાધક બહારના વાતાવરણમાં તો આગળ વધી જાય છે, પરંતુ અંદરની જીંદગીને તે તરફ વાળવામાં મનને તે બાજુ યથાવવામાં અસમર્થ નીવડે છે, ત્યારે જ પ્રતીત થાય છે કે સાધકની સાધનાનું જિંડાણ ક્યાં સુધી છે?

સાધુ-જીવનની વાત લઈએ. એક સાધુ સાધનાના પથ ઉપર ચાલતો દેખાય છે અને પોતાના જીવનમાં ૫૦-૬૦ વર્ષ તે પથ ઉપર ચાલતો રહે છે, પરંતુ જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં ન્યારે તે મૃત્યુથી ડરે છે અને ખાવા-પીવાના ચોભને પણ છોડી શકતો નથી તો પછી એટલા વર્ષનું તેનું સાધના-જીવન ક્યાં ગયું? તે જીવને અંદરમાં વિકાસ કર્યો કે બહારથી જ વિકાસ સાધ્યો?

જીવન ન્યારે બહિર્મુખ બનીને ચાલે છે અને અંતર્મુખ બનતું નથી, અંદરમાં પ્રકાશ આવતો નથી ત્યારે તે ખીલી શકતું નથી. બાહ્ય સાધનાની સાથે અંદર પ્રકાશ આવવો જ જોઈએ, સંસ્કૃતના સમયમાં પણ સુખ ઉપરનું હાસ્ય ખીણતું જ જોઈએ. ગમે તેવું દંડ હોય, પરંતુ આવેશ આવવો જોઈએ નહિ. સાધકનું બહિરંગ અને અંતરંગ એકાકાર બની જવું જોઈએ. દરેક જગ્યાએ તે જીવનને સમભાવમાં સ્થિર રાખી શકે તો સમજવું કે તેને જીવનની મધુરતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

જીવનમાં સાથીઓ સાથે પણ રહેવાનું હોય છે, પાડોશીઓ પણ મળે છે અને જીવનનું દંડ પણ ચાલતું જ રહે છે. શું તે બધાને આપણે દૂર કરી શકશું? દૂર કરવાનું વિધાન તો છે. પરંતુ જલ્દીથી દૂર કરી શકાતા નથી. તેથી તે બધાની સાથે સમભાવથી રહેવાનું છે. તે સર્વના નિમિત્તથી અંદર સમભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

એક વૈષ્ણવ સંતની વાત આવે છે. એક સંત અને તેમની પત્ની બન્ને જુદા જુદા માર્ગે ચાલતા હતા. પત્ની અત્યંત ક્રોધશીલ હતી અને વાતવાતમાં ઝગડતી. પતિ ધણા જ સાંત પ્રકૃતિના હતા. આ સંત તે ભક્ત તુકારામ.

તેમના ઘરની વાત બહાર ફેલાઈ ગઈ. માણસો સંત તુકારામને પૂજવા લાગ્યા-તમારા ઘરમાં આ શું ચમ રહ્યું છે?

સંત તુકારામ ઉત્તર આપતા—પ્રભુનું, વરદાન મળ્યું છે, પ્રભુની અપાર કૃપા થઈ છે કે અમારા ઘરમાં મેળ વિનાના માણસો મેળા થઈ ગયા છે. હું એક બાલુ ચાલું છું, મારા પત્ની બીજી બાલુ ચાલે છે અને બાળક વળી ત્રીજા માર્ગે ચાલે છે.

માણસો આ ઉત્તરથી આશ્ચર્ય પામીને પૂછતા—આને તમે ભગવાનની અપાર કૃપા કેમ માને છે ?

સંત ઉત્તર આપતા—ઘરની આ પરિસ્થિતિમાં મને મારી પરીક્ષા કરવાનો અને મને પોતાને જરાબર ઝોળખવાનો અમૂલ્ય અવસર મળ્યો છે. ઘરની બહાર કાર્ષ મેળ વિનાના માણસો મળત તો વર્ષમાં બે-ચાર વાર જ તેમની સાથે મેળાપ થાત અને બે-ચાર વાર જ મારી પરીક્ષા થાત, પરંતુ જ્યારે ઘરમાં જ એ પરિસ્થિતિ છે ત્યારે મારે કગલે ને પગલે પરીક્ષા આપવી પડે છે અને વિચાર કરવો પડે છે કે હું ક્યાં છું ? મેં જીવનમાં કાર્ષ તૈયારી કરી છે કે નહિ ?

એક વાર સંત તુકારામ ક્યાંય બહાર ગયા હતા. કાર્ષ ખેડતે તેને શરડીનો એક સઠિ આપ્યો. બાળ-બચ્ચાવાળા ઘરમાં એક સઠિ પૂરો ન હતો, વધારે સાંકાની જરૂરિયાત હતી.

તેઓ શરડીનો એક સઠિ લઈ ઘેર ગયા અને પત્નીને કહ્યું, જ્યો, શરડીનો સઠિ લાવ્યો છું.

તેમની પત્ની શોધથી બોલી જાડી—વાહ ! બહુ મોટી કમાળી કરીને આવ્યા છો ! જાણે દીરાનો હાર અમારે માટે લાગ્યા છો ! સવારે ઘેરથી નીકળ્યા છો અને જણેર પૂરી થઈ. તમને બીજું કાર્ષ તો મળ્યું નહિ. એક શરડીનો સઠિ લઈ આવ્યા !

સંતે સાંત જાવથી કહ્યું—કાર્ષજે આપ્યો તો લઈ લીધો. કાર્ષિક તો મળ્યું છે ને ? આ સઠિ પણો મીઠો છે.

પત્નીએ ગુસ્સે થઈ સઠિા લઈ લીધા અને તેના વાંસામાં ઝીક્યો. શેરડીના ત્રણ ટુકડા થઈ ગયા.

ત્રણ ટુકડા ભેઈ તુકારામે કહ્યું—હવે બરાબર થયું. શેરડીના ટુકડા બરાબર વહેંચી શકાશે. આ તો એની મેલે ત્રણ ટુકડા થઈ ગયા, નહિ તો આપણે કરવા પડત. એક તમારો, એક મારો અને એક બાળકનો.

આ છે સમભાવ અને આને જ કહેવાય "મનમાં કૂબડી લગાવવી." જીવન જ્યારે અંદર વિકસિત થાય છે ત્યારે બાહ્ય પ્રકૃતિ ઉપર તેનો પ્રભાવ પણ વિના રહેતો નથી. સંતના જીવનના અંતસ્તત્ત્વમાં સમભાવના જે તરંગો ઊડતા હતા તેમાં અંતે તેની પત્ની તથાઈ ગઈ અને તેમના વિચારોમાં કળાઈ ગઈ. જે સંઘર્ષ ઉઘડે રૂપે ચાલી રહ્યો હતો તે મધુરતામાં ફેરવાઈ ગયો.

તો કહેવાનું એ છે કે જે મન, વાણી અને આચરણમાં સાચો હોય છે તેના જીવનની કળા આવી સુંદર જ હોય છે અને તે હંમેશાં જીવનમાં ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. પરંતુ જેઓ સાધના-જીવનના ૫૦-૬૦ વર્ષ વીતાવી દે છે છતાં નાની નાની બાબતોમાં છળ, કપટ, વગેરેની વૃત્તિ ચાલુ રહે છે અને અન્યની પ્રગતિ જોઈને ઈર્ષ્યાની આગમાં બળ્યા કરે છે અને બીજાઓને પોતાની ચાલાકીથી દુનિયાની દૃષ્ટિમાં નીચા દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમના જીવનમાં મધુરતા ક્યાંથી આવી શકે ?

હે સાધક ! તે તારું જીવન પચાસ વર્ષ તો બાહ્ય કષ્ટો સહન કરીને વીતાવ્યું, પરંતુ અંતરંગમાં દમન થયું નહિ. ત્યારે જ તો તું પચાસ વર્ષના સાધના-જીવન પછી પણ સર્પની પેઠે ઝેર બહાર કાઢે છે, કુંદાકા મારે છે અને જીવનની દુર્ગંધ ફેલાવે છે ને ?

હે સાધક ! જો તારી આવી સ્થિતિ હોય તો તું એમ વિચાર કર કે તારા આંતરિક જીવનનો મેલ કળુ તજિયે બેઠો નથી

અને જ્યાં સુધી તે મેલ તળિયે નહિ મેસે ત્યાં સુધી તારા જીવનમાં સસ આવી શકવાનું જ નથી.

સસની ઉપવૃત્તિ માટે વહેમનો લાગ કરવાની આવશ્યકતા છે. દુર્ભાગ્યવશ સાધુઓ તેમ જ શ્રાવકોમાં વહેમ ધર કરી ગયેલો છે. સાધુઓમાં એક વહેમ એ છે કે અમે મુનિ-દીક્ષા લઈ લીધી છે એટલે કાર્ય પૂરું થઈ ગયું છે. માથું મુકાબું અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ દીક્ષા લીધા પછી વિદ્યાન માટે કોઈ અવકાશ રહેતો નથી, તેમ જ કોઈ આવશ્યકતા પણ રહેલી નથી. અપાણું વેસિરામિ ! કહેતાં જ સાધુતા આવી જાય છે. આ એક મહા અનર્થકારી ભ્રમ છે.

દીક્ષાનો અર્થ પ્રતિજ્ઞા લેવી એ છે. એક માંજુસ સેનામાં સૈનિક તરીકે દાખલ થાય છે, તેથી તે સૈનિક તો બને કહેવાય, પરંતુ તે સાચો સૈનિક બન્યો છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા તો સમરાંગણમાં જ થાય છે. જો તે લડવૈયો સૈનિક શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ જવા છતાં પણ મોઝો છોડે નહિ, પાછો હડે નહિ, તો તે પરીક્ષા પૂર્ણ થઈ ગણાય. તે સાચો સૈનિક કહેવાય.

તે પ્રમાણે કોઈએ આવક કે સાધુતાનત અંગીકાર કરી લીધા તેથી શું વળ્યું ? એ તો માત્ર પ્રતિજ્ઞા છે. સાર પછી જ્યારે વિચારો સાથે સંધર્ષ કરીને તે આગળ વધે છે ત્યારે જ જાણી શકાય છે કે તે હારે છે કે જીતે છે, આગળ વધે છે કે પાછો હડે છે ? જ્યારે આપણે આનો વિચાર કરીએ છીએ તો જાણી શકાય છે કે જીવનનો આદર્શ શું છે ? તે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર આગળ વધતા જવામાં જ સાચી સાધુતા છે. અહીં સાધુતાની પરીક્ષા થાય છે, જો આ પરીક્ષામાં સફળ થાય છે તે સાચો સાધુ છે.

સસની પ્રાપ્તિ માટે દરેક જાતના વહેમોનો પરિભ્રમ કરવો અસાવશ્યક છે. અને વહેમનો લાગ કરવા માટે તેના કારણોને શોધી કાઢવા અને તપાસી જવાની જરૂર છે. અંતે આ વહેમ કઈ બધા

છે ? જીવનની કંઈ દુર્ઘટતાએ તેને જન્મ આપ્યો છે ? આ શોધી કાઢવું પડશે.

વિચાર કરવાથી-જ્ઞાત થશે કે વહેમનું મુખ્ય કારણ ભય અને લાલચ છે. સાધનાના સંબંધમાં કે જીવન-વ્યવહાર સંબંધમાં જે કંઈ વહેમ હોય છે તેનો મૂળ સ્રોત આ જ છે. જ્યારે મનુષ્ય ભયભીત બની જાય છે ત્યારે ટાઈ કલ્પના કરી લે છે અને તે કલ્પના લોકમાં લાંબે સુધી વિહરે છે અને સંસ્કૃતો ઈન્કાર કરે છે. તે પ્રમાણે જ્યારે યશ અને પ્રતિષ્ઠાનો લોભ આવે છે અને તે લોભ માનવ-જીવનને ચારે બાજુથી ઘેરી લે છે ત્યારે એમ લાગે છે કે તે માનવનું જીવન જોકે ચાલી રહ્યું છે પરંતુ ધાંચીના બળદની પેઠે. ધાંચીનો બળદ સવારથી સાંજ સુધી ચાલે છે ત્યારે તેનું દરેક હાડકું દુઃખતા લાગે છે અને તેને લાગે છે કે જાણે ૧૫-૨૦ માર્દસ ચાલ્યો હોઈ. પરંતુ જ્યારે આંખે બાંધેલી પટ્ટી ખોલી નાખવામાં આવે છે ત્યારે તે ૧૫-૨૦ માર્દસ ધરમાં જ દેખાય છે.

મલ વિના સાધકની આવી જ સ્થિતિ થાય છે. તે ૫૦ થી ૬૦ વર્ષ સુધી ચાલતો રહે છે પરંતુ જ્યારે આંખ ઉપરનો પાટો ખૂલે છે અને અજ્ઞાનનો પડો હટી જાય છે ત્યારે જાણી શકે છે કે મેં તો કંઈ પણ પ્રગતિ કરી જ નથી અને હું તો જ્યાં હતો ત્યાં જ બિભો છું.

આ પ્રમાણે માત્ર થોડીક વ્યક્તિઓનું જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત સમાજનું જીવન ધાંચીના બળદની પેઠે ચાલી રહ્યું છે અને અંધકારથી ઘેરાયેલું છે. જીવનમાં સત્યતાને ઉતારવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

આપણા સમાજમાં અંધ વિશ્વાસ ક્યાં સુધી ધર કરી બેઠો છે ! નાનું બાળક બહાર રમવા ગયું હોય અને ગરમીને લઈને

તાવ આવી જાય અને મગજમાં ગરમી ચડી જાય તો બકવા લાગે તો બસ, ધરના માથુસોને વહેમ ધેરી લે છે. તે બાળકના મગજની ગરમી ઝાઢી કરવાનો તો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવતો નથી કે તાવ ઉતારવાની દવા પણ આપવામાં આવતી નથી, પરંતુ વહેમમાં ફસાઈ કહેવા લાગે છે કે હોકરો ફાણાને ધેર ગયો હતો ત્યાં તે બાઈની નજર લાગી ગઈ. તે તો છે જ કાઠ્ઠું જેવી. આ પ્રમાણે અધ વિશ્વાસમાં અન્ય માટે ધૂણા અને તિરસ્કારની ગાંઠ બાંધી લે છે અને નવું પાપ ઉત્પન્ન કરે છે.

વિચારવાન માથુસોની સામે એક સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે કે કાઈના બાળકને હેત કરવું કે નહિ? તેના વખાણ કરવા કે નહિ? જો તેની નિંદા કરવામાં આવે તો પણ માખાપ લડવા તૈયાર થઈ જશે કે અમારા બાળકને ખરાબ કેમ કહ્યો? અમારો હોકરો કાંઈ તમને બારે પડે છે? બાળક ક્રત્યે પણ ધર્મિભાવ રાખે છે? અમારા બાળકનો તિરસ્કાર કરો છો? તમે તો કેવા માથુસ છો? બોલો, હવે કાઈના બાળકની નિંદા થઈ શકે?

અને જો કાઈના બાળકને સ્વચ્છ અને હોશિયાર જઈ વખાણ કરવામાં આવે કે હોકરો કેટલો બધો સાફ રહે છે, કેવો હોશિયાર છે, કેવો બોલો દેખાય છે, કેવો ખુબસુરત છે વગેરે, તો પણ અંધ વિશ્વાસુ માથુસોથી સહન નહિ થઈ શકે. બાળકની પ્રશંસા કરવાથી તેને નજર લાગી જાય એવું તેઓ સમજી બેઠેલા હોય છે હવે આનો ઉપાય પણ શું કરવો? નિંદા કરવામાં પણ મુશ્કેલી અને પ્રશંસા કરવામાં પણ મુશ્કેલી! આ છે વહેમની દુનિયા.

આ બધા વહેમો શા માટે હોવા જોઈએ? જોન ધર્મને સમજનાર અને તેનું પાલન કરનાર અને જોન દહેરાવાનાર આવા વહેમો રાખે ખરા? જો જીવનમાં બળ અને શક્તિનો રસોત વહેતો હોય તો મનુષ્યની આંખો તો શું, રાહસ્યોની આંખો પણ પૂરકી કરશે ને

તો પણ તમારા બાળકને કાંઈ થવાનું નથી. બધા દેવતાઓ મળીને તમારું કાંઈ બગાડી શકવાના નથી. સત્યમય જીવન તો ચમરાજની આંખો સામે પણ પડકાર કરે છે.

ઉપનિષદમાં એક વાત આવે છે. એક બાળકનો ચમરાજ સાથે ભેટો થઈ ગયો. તે ચમરાજના દરવાજા ઉપર પહોંચી ગયો અને જ્યારે ચમરાજ સામે આવ્યા ત્યારે તે છોકરો ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો—‘મને જોળામાં લઈ લો.’

છોકરાને હમતો જોઈ ચમરાજની કૂટતા અને નિર્દયતા કાણ જાણે ક્યાંય જોય થઈ ગઈ. તેણે બાળકને હાથમાં ઉપાડી લીધો અને કહેવા લાગ્યો—‘વત્સા! કાંઈ બહાને જાણનાર શાનીનું મુખ જેવું ચમકે તેવું તારું મુખ ચમકે છે.’

માટે શ્રુત્ય સામે આવે તો પણ શું થયું? જો તમે રડી પડશો તો સંસાર તમને રોવડાવશે. જો તમારામાં બય હશે તો તમને સંસાર બયબીત કરશે. અને તમારા રોવામાં આનંદ માનશે. પરંતુ જો તમારામાં આત્મબળ હશે, શક્તિ હશે, સત્યતા હશે તો તમે સાક્ષાત શ્રુત્ય પાસે પણ ચમકી શકશો અને ધીર આપત્તિ આવે તો પણ આત્માનંદમાં મસ્ત રહી તેને પાર કરી શકશો. જો તમારામાં દૃઢતા હશે તો તમને સંસારની કાંઈપણ શક્તિ ગમે તે રીતે હાજવા સમર્થ નથી.

કાંઈ સ્ત્રી કે પુરૂષની નજર લાગી ગઈ કે અમુક માણસની દૃષ્ટિ ખરાબ છે. આ બધા વહેમ શાં?

મેં પહેલાં વાંચેલું હતું કે એક છોકરો અમુક શેરીમાં ગયો અને સંયોગવશાત્ તેને તાવ ચઢ્યો. જસ, માણસોએ નક્કી કરી લીધું કે તે શેરીમાં અમુક સ્ત્રી ડાકણ છે અને તેની જ બાળક ઉપર નજર પડી છે. તે સ્ત્રીને માણસોએ પહેલેથી જ બદનામ કરી નાખી હતી. તેઓ તે સ્ત્રીને પકડી લાવ્યા અને કહ્યું—આને ચૂસ. તું ડાકણ છે.

ઝીએ કહ્યું—હે પ્રભુ ! હું કાંઈ જાણતી પણ નથી. હું તમારા બાળકનું અમંગળ સા માટે કંઈ ? મને કાંઈ ખબર નથી.

પરંતુ બેગા થયેલા માણસોએ તેની વાત જ સાંભળી નહિ અને તેને એટલો બધો માર માર્યો કે બિચારી તે સ્ત્રી ઘેર પહોંચતા પહેલાં જ મૃત્યુ પામી ગઈ. છતાં તે અંધ-વિશ્વાસુ માણસોને વહેમ નીકળ્યો જ નહિ. તેઓ તો એમ જ સમજતા રહ્યા કે છોકરાના તાવનું કારણ તે સ્ત્રી જ છે.

દેહલીક વાર સાધુ પણ આવા વહેમોમાં પડી જાય છે. એક વાર હું વિહાર કરવા તૈયાર થયો ત્યાં ગ્રાવકાને ખબર પડતાં તેમણે મને ઘેરી લીધો અને કહ્યું, મહારાજ ! જ્યાં નહિ દર્દીએ મેં કહ્યું—ભાઈઓ ! આગળ મારે આવશ્યક કાર્ય કરવાનું છે, તેથી રોકાઈ રાકું તેમ નથી. હું તો જ્યાં જ ધમધમું છું તે વખતે કોઈના મોઢામાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા—મહારાજ ! સાંઝે થવાનું નથી.

આ શબ્દો સાંભળી અમારા એક સાથી સાધુને અગ્નેશ આવી ગયો. તેમણે કહ્યું—તમે તો અપશુકન કરો છો. અમે વિહાર કરીએ અને તમારા મોઢામાંથી અપશુકનવાણી બાજા નીકળે છે !

ત્યારે મેં કહ્યું—હા, આ ભાઈશ્રી હવે ભગવાન બની ગયા છે, દેવ બની ગયા છે અને તેમની ભવિષ્યવાણી નીકળી ચૂકી છે કે સારું થવાનું નથી. આનું તાત્પર્ય એ છે કે તમને તમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી. તેમણે એવું કહ્યું તેમાં તમને હાનિ શું થઈ ગઈ ? કાંઈ આમલ કરે તો એમાં હાનિ ચાની ?

એક વાર મેં દિલ્હીથી ખ્યાવર તરફ વિહાર કર્યો. હું મુહૂર્ત-મુહૂર્ત કાંઈ જોતો નથી. એ વહેમને દૂર કરી દીધેલો છે. જે દિવસે મેં વિહાર કર્યો તે દિવસે દિશાશળ હતું અને એ હું જાણતો ન હતો. જ્યારે ગ્રાવકા આવ્યા ત્યારે તેમનામાંથી એકે કહ્યું—આપે મુહૂર્ત તો જોયું નથી, માર્ગમાં ગડગડ થશે, સારું નહિ થાય

મેં તેમને કહ્યું—જો કર્મોમાં દિશાશૂન્ય હશે તો કોઈ ચોક્કો શકવા સમર્થ નથી અને જો કર્મોમાં દિશાશૂન્ય નહિ હોય તો કોઈ દુઃખ દેનાર નથી. હું તો કર્મોના સિદ્ધાંત ઉપર અટક આસ્થા રાખું છું.

તે ભાઈની વાતની મારા ઉપર જરા પણ અસર ન થઈ. મેં તો વિહાર કરી જ દીધો અને જરાજર ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચી ગયો.

માત્રામાં કે અન્ય કામોમાં ક્યાંયને ક્યાંય ગડબડ થઈ પણ ના. એ તો જીવનની ગડબડ છે. દિશાશૂન્ય સાથે તેનો સંબંધ નોડી દેવો તે વહેમનું જ પરિણામ છે. માર્ગમાં કાંટા લાગ્યો તો દિશાશૂન્ય હતું! ક્યાંય સત્કાર ન થયો તો પણ દિશાશૂન્ય હતું! ક્યાંય આહારપાણીનો યોગ ન મળ્યો તો પણ તેને માટે જવાબદાર દિશાશૂન્ય! આ પ્રમાણે કાર્ય-કારણ ભાવની કલ્પના કરી લેવી તે વહેમ સિવાય બીજું કશું નથી. સમજી લો કે જેમના મનમાં આવા વહેમો અને ભ્રમ પેદા થઈ ગયેલાં છે તેઓ કર્મ સિદ્ધાંતના મહત્ત્વને સમજ્યા જ નથી. એક આચાર્યે કહ્યું છે કે:—

यने रणे शङ्खजलाग्निमध्ये, महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा, रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ।

તું વનમાં હોય તો પણ શું, અને મુદ્દના મેદાનમાં હોય તો પણ શું? મહા સમુદ્રને પાર કરવાનો હોય તો પણ શું અને દાવાનળ પ્રજ્વલી રહ્યો હોય તો પણ શું? હું સ્નેહો હો તો પણ શું અને ન હોય તો પણ શું? કોઈ પહેરેદાર હોય તો પણ શું અને ન હોય તો પણ શું? જો તારૂં પુણ્ય તારો પહેરો ભરતું હશે અને ભાગ્ય તને સાથ આપતું હશે, તો તારો વાગ પણ વાંકો ચવાનો નથી. પરંતુ જો ભાગ્ય જ રૂડી ગયું હશે અને જીવનમાં કોઈ ભૂલ થઈ જશે, તો સમસ્ત દુનિયાનું સંરક્ષણ એક બાળુ પડ્યું રહેશે અને મૃત્યુ તને ધસડી જશે.

સિદ્ધાંતનો આ અચળ નિર્ણય છતાં પણ દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં વહેમ ભરાઈ ગયો છે અને માણસો ભયમાં રહ્યા કરે છે. તેઓ

સેંકડો આશીર્વાદો સાથે સર્ધને ધરતી નીકળે છે. કુમારિકાને પહેલેથી જ સૂચના આપી દેવામાં આવે છે કે તે પાણીનું બેડું બરીને સામી મળે, આગળ ચાલતા કદાચિત્ ખાલી ધડો મળી જાય તો ખાલી હાથે પાછું આવવું પડશે એવા વિકલ્પો મનમાં છંદે છે.

પ્રત્યેક કાર્યની સફળતા માટે ઢઢ મનોબળ જોઈએ. મનુષ્યના પ્રયત્નની અપેક્ષાએ મનોબળ અધિક પ્રભાવજનક હોય છે. તેથી જ માણસ ખાલી પાછા આવવાની મનોવૃત્તિ રાખીને આગળ વધે છે તેના મનમાં સફળતા મેળવવા માટેના આવશ્યક સંકલ્પ જ રહેતો નથી અને તેથી તે અસફળ રહે તો આશ્ચર્ય જોવું શું છે ? વાસ્તવિક રીતે તેની અસફળતાનું કારણ તેની નિર્બળ મનોવૃત્તિ જ છે, પરંતુ તે સમજે છે એવું કે ખાલી ધડો સામે મળવાથી તે અસફળ રહ્યો. આ પ્રમાણે ખાલી ધડો નહિ પરંતુ ખાલી ધડાને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલો વહેમ અને તન્મજન્ય માનસિક દુર્બળતા જ તેને અસફળ બનાવે છે.

એક બાઈની વાત હું જાણું છું. તેઓ નવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરી અને વીતરાગ દેવનું ખ્યાન ધરીને પછી ચાલતા. પરંતુ સામે ધાંચી મળી જાય તો પાછા દુકાન તરફ વળી જતા. કોઈ પૂછતું તો કહેતા કે અપશુકન થઈ ગયા. સામે ધાંચી મળી ગયો.

આવા વિચારોનો સર્વત્ર હાથરો જામેલો છે. નવકાર-મંત્રનું સ્મરણ કરીને ચાલે પરંતુ ધાંચીની ઠોકર લાગે તો પછી નવકાર-મંત્ર જેવ યઈ જાય ! વીતરાગ દેવનું ખ્યાન પણ કામમાં ન આવે ! કપાળે તિલક કર્યા વિનાનો પ્લાઠણ સામો મળે તો નવકાર મંત્ર નકામો થઈ પડે ! આ બધા વહેમ નહિ તો શું ? આથી તો સમાજમાં પૃથ્વી દેવાઈ ગઈ છે.

અંતે મોટા શહેરમાં તો ધંધો ચલાવનાર ધાંચી, તંબોળી કે લાકડાની ગાડીઓ સામે મળી પણ જાય. આ તો રોજની વાત રહી.

તેને અપશુકન ગણી તેનાથી બચતા રહેવાનો કાંઈ નિર્ણય કરી લે તો પછી આવા વહેમોને લઈને ઘરની બહાર એક કગલું લાવવું પણ તેને માટે મુશ્કેલ બની જશે.

તેથી હું તો આ જાતનાં વહેમોને અસત્ય કહું છું. આ ટદ્પનાઓ અને ભાવનાઓ અસત્ય રૂપે આપણી સામે આવી છે અને વિચાર કરવાથી જાણી શકાશે કે જે રૂપે આજે તેને માનવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ તથ્ય નથી. આ અંધ-વિશ્વાસ છે અને તે સર્વત્ર ફેલાયેલો છે.

એક ખીજા વહેમની વાત કરું. પતિ પત્નીનું નામ લેતાં અચકાય છે અને પત્ની પતિનું નામ લેવામાં પાપ સમજે છે. જીવનમાં ૫૦ થી ૬૦ વર્ષો સાથે રહેવામાં વ્યતીત થઈ જાય છે, પરંતુ એકખીજાનું નામ લેવામાં ઝુલ્હો મનાય છે. કાંઈ નામ પૂછે તો મનમાં તો નામ આવી જાય પરંતુ વાણી ઉપર ન આવી શકે તો પછી તેને મનમાં પણ કેમ પ્રવેશ કરવા દે છે ?

રામાયણ વાંચનાર જાણતા હશે કે સીતાએ કેટલી ૫ વાર રામ અને દશરથનું નામ લીધું હતું, અને રામે કેટલી ૫ વાર સીતાના નામનું ઉચ્ચારણ કર્યું હતું. જ્યારે જટાયુને પડેલો જોયો ત્યારે રામે તેને પૂછ્યું કે તમારી આવી દશા કેમ થઈ ગઈ ? ત્યારે જટાયુએ ઉત્તર આપ્યો કે—હું વધુ કાંઈ જાણતો નથી, પરંતુ રાવણ વિમાનમાં એક સ્ત્રીને લઈ જતો હતો અને તે સ્ત્રીના મોઢામાંથી રામ અને દશરથનું નામ નીકળતું હતું. તે વિલાપ કરતી હતી. તેના મોઢામાંથી રામ અને દશરથનું નામ નીકળતું સાંભળીને મેં વિચાર્યું કે એ દશરથ રાજાના પુત્ર રામની પત્ની હોવી જોઈએ. મારામાં રાવણ સાથે લડવા જેટલી શક્તિ ન હતી છતાં પણ રહી શકાયું નહિ. હું તેમની સાથે લજ્જો અને તેણે મારી આ દશા કરી દીધી. આટલું કહી જટાયુ મરી ગયો. સૌથી પહેલાં જટાયુ દ્વારા જ રામને સમાચાર સાંપડ્યા કે રાવણ

સીતાનું અપહરણ કરીને આણ્યો ગયો હતો. તત્પર જ એ છે કે રામાયણના આદ્ય અનુચાર સીતા રામ કે હનુમનું નામ કોઈમાં શુદ્ધ સમજતી ન હતી.

કાઈ ઘેર પુત્રવધૂ પરણીને ઘેર આવી તે વૈશ્યવ મંત્રદાય પ્રમાણે ભજન કરવા લાગી—

“કાલીમર્દન ! કેસ નિકંદન ! દેવકીનંદન ત્વં સરશ્ચુત્મ”

કાલીનાગનું હમન કરનાર ! કેસનો સંહાર કરનાર ! હે દેવકી-નંદન ! હું તમારું સરણુ અંગીકાર કરું છું.

હવે વાત એમ હતી કે તે સ્ત્રીના પતિનું નામ ‘દેવકીનંદન’ હતું. હવે તે સ્ત્રી દેવકીનંદનનું ઉચ્ચારણ કેવી રીતે કરી શકે ? તેણે તો ભજન કરવાનું જ છોડી દીધું.

થોડા વખત પછી તેને એક છોકરી જન્મી. તેનું નામ અંપા રાખવામાં આવ્યું. હવે તેનો ભજન કરવાનો રસ્તો સાફ માર્ગ ગયો. તેણે ભજન કરવાનું શરૂ કરી દીધું કે—

“કાલીમર્દન ! કેસનિકંદન ! અંપાના કાકા ત્વં સરશ્ચુત્મ”

તેણે દેવકીનંદનની જગ્યાએ અંપાના કાકા ગોઠવી દીધું. પતિને પરમેશ્વર ગણીને તેની ભક્તિ કરવાની પરંપરા ઘણી જૂની છે, પરંતુ ઉપરોક્ત સ્ત્રીએ એ રીતે સ્મરણ કર્યું ન હતું. તે તો દેવકીનંદન શબ્દના ઉચ્ચારણમાં જ પાપ સમજતી હતી તેથી તેની જગ્યાએ અંપાના કાકા શબ્દો ગોઠવી દીધા હતા. અંધ વિશ્વાસમાં દૂરની વાતનો વિચાર કરવાની વિવેકબુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? અંપાના કાકા કાલીનાગનું મર્દન કરનાર અને કેસનો વધ કરનાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? આ તકનો ઉત્તર અંધ વિશ્વાસ પાસે નથી. ભલે તો આવી જાતનો તર્ક જ ઉઠતો નથી, તો ઉત્તર ક્યાંથી આવે ?

એક સંત એક ઘેરથી આહાર પાણી વહોરી બહાર નીકળ્યા.

કાષ્ટએ તેમનું નામ તે ધરની ખાઈને પૂછ્યું તો શરમાઈ ગઈ અને ચૂપ રહી. ફરીથી પૂછવાથી તેણે સંતનું નામ ન બતાવ્યું. અને તેણે કહ્યું કે તેમનું નામ અને અમારા વડીલનું નામ એક જ છે, તેથી હું નામ ન બતાવી શકું.

આવા વહેમો વધુ ફેલાય તો ભગવાન મહાવીરનું નામ પણ ઘણી સ્ત્રીઓ ન લઈ શકે. પરંતુ સંતાપની વાત છે કે માણસો સમજવા લાગ્યા છે અને વહેમ ઝીછો થતો જાય છે.

એક મુસલમાન અને એક જાટની વાત યાદ આવી ગઈ. એક વખત બન્ને જણ ક્યાંય જતા હતા. રસ્તામાં વાતચીત કરતા જાટ કહેવા લાગ્યો-રામ મોટા છે અને મુસલમાન કહેવા લાગ્યો-નહિ, અફઝાલ મોટા છે.

બન્ને જણ ઝઘડના ઝઘડતા એક ખાઈ પાસેથી નીકળ્યા. બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો કે એમાંથી કોના દેવ મોટા છે તેનો અહોંગ નિર્ણય કરી લેખાએ. આ ખાઈ છઠ્ઠાંગ મારીને જે ફૂદી જાય અને લાગે પણ નહિ અને મુગસિન રહે, તેના દેવ મોટા, એમ બન્નેએ નક્કી કર્યું. બન્નેએ પરમેશ્વરની પરીક્ષા કરવાની આ કસોટી સ્વીકારી લીધી.

પહેલા મુસલમાને છઠ્ઠાંગ મારી અને તે ખાઈ બરાબર ઢૂંકી ગયો. હવે જાટનો વારો આવ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે-જો છઠ્ઠાંગ નહિ મારું તો તેના અફઝાલ મોટા થઈ જશે અને મારા ભગવાન નાના થઈ જશે. તે તો ખોટું થાય. અને જો છઠ્ઠાંગ મારીશ તો ખાઈમાં પડી જઈશ તો ભારે થશે. ક્યાંય હાડકું પણ વૂટી જશે અને હું ખોટા પણ પડીશ.

અને રામ-રામ બોલતાં તેણે છઠ્ઠાંગ મારી. તેણે વિચાર્યું, રામનું નામ તો સાચું છે જ, પરંતુ સાચે અફઝાલનું નામ પણ લઈ લઉં તો શું વાંધો છે ? એવું વિચારી તેણે અફઝાલનું નામ પણ લઈ લીધું. તેને છઠ્ઠાંગ મારતાં થોડું લાગી ગયું. હવે તો મુસલમાનની

જીત ચર્ધ ગર્ધ. તે બોલ્યો, તારા રામ જોડા છે.

નહિ બોલ્યો—નહિ, રામનું નામ લેવાથી તો મને લાગ્યું જ નહિ. હું તો બોલવા લાગ્યો કે અલ્લાહનું નામ શા માટે લેવું? અર્થ વિચારવામાં પણ અલ્લાહનું નામ આવી જતાં મને લાગ્યું છે.

ખેર ! એ બંને મહા પારખનારાઓની વાત હોડી દબ્બી તમે તમારો જ વિચાર કરો. તમે તીર્થંકર ભગવાનનું શરણ લો છો અને તમે જાણો છો કે ઇન્દ્ર પણ તેમના ગુલામ છે અને તેમના ચરણોની ધૂળ મસ્તકે ચઢાવવા તૈયાર છે, છતાં ક્યાંય બહાર જતાં હજારો દેવ-દેવીઓની માનતા માનો છો, દહીં અને ગોળ ખાઈને નીકળો છો, કાળી અને લવાનીનું સ્મરણ કરો છો, જાણે પાછા આવશે કે નહિ એવી શંકાથી ડાણું જાણે કયા કયા દેવોની આરાધના કરી છો ! જ્યારે આલી નીકળ્યા ત્યારે રસ્તામાં પણ ડરતા ડરતા ચાલો છો કે ક્યાંય અપશુકન ન ચર્ધ જાય ! તો અંતે આ બધાનું કારણ શું ?

આપણી જાતિ અને સમાજની આ જ રિચતિ છે, જીવન ચારે બાજુથી લપથી આકાંત ચર્ધ ગયું છે સેંકડો જાતના વહેમો ધરે કરી ગેડેલાં છે. હૃદયેય છે કે અમરવેલ જે વૃક્ષ ઉપર છાંઈ જાય છે, તે વિદસી શકતું નથી અને થોડા સમય પછી સૂકાઈને ઉખડી જાય છે. આપણા સમાજના જીવન ઉપર પણ વહેમોની અમરવેલ છાંઈ ગઈ છે. અને તેથી જીવન વિદસી શકતું નથી, નિઃસત્ત્વ બની ગયું છે. આપણું જીવન સત્ય પ્રત્યે પ્રગટ આસ્થાથી પરિપૂર્ણ હોય તો વહેમોને ક્યાંય સ્થાન મળ્યા શકે નહિ. મત્વનો પ્રકાશમય સર્પ ત્યાં ચમકે ત્યાં વહેમ અને અંધ-વિશ્વાસ ટકી શકતાં નથી.

મત્વનો દિવ્ય પ્રકાશ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આરુણ વધતા માટે પ્રેરણા આપે છે, જીવનમાં સક્રિયતા અર્પણ સ્રોત વધાવે છે, પરંતુ આપણે એ સ્મરને બૂલી ગયા છીએ. માટે જ મર્ચન માયું 'ડાવના

ભટકીએ છીએ અને દબાયેલા રહીએ છીએ.

તિલક લગાવીને નીકળનાર અને પાણી ભરીને આવતી સૌભાગ્ય-વતી સ્ત્રીના શુકન જોઈ નીકળનાર શું કદી ભ્રમ મનોરથ થતો નથી ? અનિષ્ટ થવાનું હોય છે સારે હજાર શુભ શુકન પણ તેને રોકી શકતા નથી. કહેવાનું એ છે કે આ બધી વાતો જોન ધર્મને અનુરૂપ નથી અને જે મહાન સત્ય ભગવાન મહાવીરે આપણી સામે ઉપસ્થિત કર્યું છે તેને પણ અનુકૂળ નથી. જોને ભગવાનના કર્મ સિદ્ધાંતો ઉપર વિશ્વાસ હશે તે આ સર્વે વહેમોને દૂર કરી શકશે. ભગવાન કહે છે કે:—

સુચિણ્ણા કમ્મા, સુચિણ્ણા ફલા હવંતિ ।

દુચિણ્ણા કમ્મા, દુચિણ્ણા ફલા હવંતિ ॥

જો તમે સારા કર્મો કર્યા હશે તો સારું ફળ મળશે, કાર્મ પણ શક્તિ તમારો વાળ વાંકો કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ જો તમે ખરાબ કર્મો કર્યા હશે તો તેનું પરિણામ પણ અનિષ્ટ હશે અને તે અનિષ્ટ પરિણામથી બચવાની કાષ્ઠમાં શક્તિ નથી.

અહો મનુષ્ય ! તારા જાગ્યેલા પ્રયત્ન એવો હશે કે તું ગમે ત્યાં જા, પરંતુ મંગળ અને શક્તિ મેળવીશ. તને કાર્મ દુઃખ દેનાર નથી.

તું કમને ને પમને ભયભીત થા માટે બની રહે છે ? તારે તારા મહાન ભાગ્ય અને મહાન પુરુષાર્થ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. તારો આત્મા અનંત શક્તિવાન છે અને તે સમગ્ર સંસારના દેવો તથા દેવી-ઝોને પડકાર કરી શકે તેમ છે અને તેમને પોતાના ચરણોમાં બૂકાવી શકે તેમ છે.

તું તારા અંતર-નયન ખોલીને જરા જો તો ખરા ! ત્યાં કેટલી બધી શક્તિઓ દબાયેલી પડેલી છે ? સૂર્યના અગ્રંથ પ્રતાપ અને પ્રકાશને મેઘ આગ્રહિત કરી શકે છે, પરંતુ તે નષ્ટ થતો નથી, તે પોતાના સ્વરૂપમાં એવો ને એવો રહે છે. મેઘની આડી આવેલી દીવાલોને આપણે

તોડી પાડી શકીએ તો આપણને પ્રકાશનો પુંજ દેખાશે. આપણો આત્મા સૂર્યથી પણ વધુ પ્રકાશવાન અને પ્રતાપશાળી છે. પરંતુ નાના પ્રકારની બીંતિઓ મેઘોની પેઠે તેના પ્રકાશ તથા પ્રતાપને રોકીને આડી ઊભી છે. હૃદયને ચીરી નાખીને આપણે જોઈએ તો ત્યાં અનંત અને અસીમ શક્તિઓ દેખાશે.

હે પુરુષ ! તું સત્યના પ્રકાશમાં વિચરણુ કર. અસત્ય અને અંધ વિશ્વાસના અંધકારમાં ઊટકવાનું બંધ કરી દે. સત્યનું શરણું મહણુ કર. જે દિવસે તું સત્યના શ્રીચરણોમાં તારા સમસ્ત દુર્બળતાને સમર્પણુ કરી દઈશ તે દિવસે તારી શક્તિઓનો સ્રોત અસંખ્ય ધારાઓમાં પ્રવાહિત થવા લાગશે અને ત્યારે તું અખંડ મંગલને અધિકારી બની જઈશ.

પ્રતિજ્ઞા - પૂર્તિ

આણુંદ આવડે ભગવાન મહાવીરના ચરણ કમળોમાં ઉપરિધત ધધને સહને પ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને સત્ય ઉપર અટળ રહી પોતાના જીવનને વિકસિત બનાવ્યું હતું.

મનુષ્ય પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને તેને એક આદર્શ બનાવી દે છે, અને જ્યારે તે આદર્શ ઉપર ચાલવા માંડે છે ત્યારે સમસ્ત જીવન તે આદર્શને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને ચાલવામાં વ્યતીત કરી દે છે. એ જ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા છે. તેથી મારો એવો અભિપ્રાય છે કે સત્યનું મનન, બાપણ અને આચરણ આપણા જીવનનું સર્વોચ્ચ મૌલિક તત્ત્વ છે અને એક રીતે તેમાં બધા ધર્મોનું રહસ્ય આવી જાય છે. આપણે આપણા પોતા પ્રત્યે પ્રામાણિક રહીએ, સમાજ પ્રત્યે પ્રામાણિક રહીએ અને આપણા આદર્શ અને સિદ્ધાંત પ્રત્યે પ્રામાણિક રહીએ તો વ્યક્તિનું જીવન ધર્મમય બની જાય છે.

એક મનુષ્ય એવો હોય છે કે તે પ્રતિજ્ઞા લેતો નથી, ઠિંતું પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે વિચાર અને ચિંતન કરે છે. તે મનુષ્ય એ વિષયમાં અજ્ઞાન નથી, જ્ઞાનમાં છે. વિવેક અને વિચારમાં છે. પરંતુ પોતે તે શ્રમિકા સુધી જઈ શકતો નથી તેથી પ્રતિજ્ઞા લઈ શકતો નથી.

બીજો માણસ એવો છે કે જે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં ઢીલ કરતો નથી, હાથ જોડી દે છે અને પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર થઈ જાય છે, પરંતુ

પ્રતિજ્ઞા લઈને તેનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરતો નથી અને અવસર આવ્યે તેનો ભંગ કરે છે.

આ પ્રમાણે જીવનની બે ધારાઓ ધર્મ. આ બન્ને ધારાઓમાં કઈ કેવી છે તે સંબંધમાં જૈન શાસ્ત્રોએ વિચાર કરેલો છે. શાસ્ત્રોએ બતાવ્યું છે કે જે પ્રતિજ્ઞા લેતો નથી, જે પોતાની દુર્બળતાઓને ધ્યાનમાં રાખે છે, પોતાની ભૂલોને સમજે છે અને પોતા પ્રત્યે પ્રામાણિક હોવાથી પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરવાનો દંભ કરવા ઇચ્છતો નથી, તેને પાપનો પરિત્યાગ કરી ન શકવાના કારણે પાપી કહી શકાય, પરંતુ જે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં ઢીલ કરતો નધો અને તોડવામાં પણ ઢીલ કરતો નથી, પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કરીને જોને વિચાર પણ થતો નથી તે મહાપાપી છે. આ પ્રમાણે પહેલો પાપી છે અને બીજો મહાપાપી છે.

પરિસ્થિતિને વશ બૂલ ધર્મ શકે છે અને બૂલ થયા પછી તેને જે સુધારી લે છે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે વફાદાર રહે છે તે સાધક છે—આરાધક છે.

ભલે કોઈ સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ, પરંતુ જૈન ધર્મ પ્રતિજ્ઞા લેતો વખતે તેને વિચાર કરવાની આજ્ઞા આપે છે અને પોતાની સમસ્યાઓ, ખૂબ ઊંડાણથી સમજી લેવાની પ્રેરણા આપે છે. જૈન ધર્મ કહે છે કે હિતાવળ ન કરો. જાણ્યા-સમજ્યા વિના કોઈ કામ ન કરો. તમારે જે પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે તે સંબંધી તમારી શક્તિ અને યોગ્યતાની તપાસ કરો, ભારપછી જ્યારે પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરી લો ત્યારે તેના પાલન માટે સમસ્ત જીવન અર્થો દો અને તમારા સર્વસ્વની બાજી લગાવી દો. તમારી પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા માટે સમસ્ત જીવન હોમી દો અને તમારા જ્ઞાન પ્રતિજ્ઞાને પણ તેમાં જલિ ચઢાવી દો.

એ રીતે સત્યનો એ જ અર્થ થાય છે કે જે બોલવામાં આવે તેનું આચરણ કરવામાં આવે. ભલે તમે ઐકાંતમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હોય કે- હજારો મનુષ્યોની વચ્ચે કરી હોય, પરંતુ તે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાનું પાલન

જુ રૂપે કરો. તમારી પ્રતિજ્ઞાને સર્વસ્વના ભાગે દ્રઢપણે વળગી રહો.

કાર્ધ નિયમ કરી લેવો અને તેના પાલનની પરવા પણ ન રવી તે ઉત્તરિનો માર્ગ નથી, પતનનો માર્ગ છે. એ રીતે વિચાર રતાં વિદિત થાય છે કે સસ, જીવનનો સૌથી મોટો ધર્મ છે. સમ્યાર્ધ એટલી મહાન છે કે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેની શોધ કરવી જોઈએ. સસ કાર્ધ એવી વસ્તુ નથી કે જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં તેને ઉડાવી લઈએ અને જ્યાં ઠીક લાગે ત્યાં છોડી દઈએ.

જો તમે સસ પ્રહણ કર્યું હોય તો તેની આરાધનામાં તમારી સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાખો. એક ક્ષણ માત્ર પણ તેનાથી વિમુખ થવાનો વિચાર ન કરો. સસને જ સંસારમાં સર્વોપરી સમજો. તમારે માટે સસથી વધુ ખીજ કાર્ધ ચીજ સ્પૃહણીય હોવી ન જોઈએ. તેના પ્રત્યે પૂરી પ્રામાણિકતા હોવી જોઈએ. તે જ સસના આચરણનો આદર્શ છે અને જો આ આદર્શનું અનુસરણ કરશે તેનું જીવન ખીલેલા ફૂલની પેઠે મહેકવા લાગશે.

દુર્ભાગ્યથી આજકાલ જીવનમાં ચારે બાજુ અસત્યનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું છે. જે માણસો બેગા થાય છે તો ખૂબ વાતો કરે છે. વાતો કરીને છૂટા પડે છે તો બહેને એકબીજા પ્રત્યે અવિશ્વાસ હોય છે. કાર્ધને કાર્ધની હિપર વિશ્વાસ હોતો નથી. બહેનાં મનમાં સમ્યાર્ધ નથી. દરેક ખીજ સાથે કપટ કરે છે.

પારિવારિક જીવનમાં અને સામાજિક જીવનમાં પણ અવિશ્વાસનું મોજું ફરી વળ્યું છે. માણસ ઘરમાં હોય ત્યારે પણ અંતઃકરણમાં અસત્ય જવાયેલું હોય છે, દુકાન ઉપર જાય છે ત્યારે પણ અસત્ય જ જવાયેલું હોય છે, મિત્ર મળે કે શત્રુ મળે તો પણ અસત્ય જ જવાયેલું હોય છે. અસત્યે તો એક વિકટ સમસ્યા ઉભી કરી દીધી છે. માનવ-જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં અસત્ય જ દેખાઈ આવે છે. ખીજ પાપોને તો માણસો પાપ સમજે છે. પરંતુ અસત્યના

આ મહા પાપની તો પાપમાં ગણતરી જ કરવામાં આવતી નથી । અસત્ય લાપણુ અને આચરણ કરવામાં જાણે કેમ ખૂરાઈ જ ન હોય ।

જ્યારે કોઈ ખૂરાઈ થઈ બ્યાપક રૂપે ધારણ કરીને જનતાના જીવનમાં પ્રવેશ કરી જાય છે અને જ્યારે તે સર્વ-સાધારણ વસ્તુ બની જાય છે ત્યારે માણસો તેને ખૂરાઈ માનવાનું જ ઊઠી દે છે. તેમને લાગે છે કે આ તો સાધારણ વાત છે, કે જે સર્વે માણસોમાં વિદ્યમાન છે. તેનો અર્થ એ થયો કે તેમની નજરમાં ખૂરાઈ તે જ છે કે જે થોડા ધણા માણસોમાં જ હોય. જ્યારે આવી સ્થિતિ ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે એ ખૂરાઈના પ્રતિકાર કરવાનું ધણું મુશ્કેલ બની જાય છે.

અસત્યના સંબંધમાં પણ આજે એ જ સ્થિતિ છે. દરેક માણસના મનમાં તે પ્રવેશી ચૂકું છે અને તે એટલું બ્યાપક બની ગયું છે કે અસત્યનું આચરણ કરીને કોઈ સરમ અનુભવતું નથી. કોઈ કોઈ વાર તો માણસો અસત્યનું આચરણ કરીને ગૌરવનો અનુભવ કરે છે અને ખીજની પાસે પોતાના અસત્યાચારના વખાણ કરે છે, જાણે કે તેમણે મોટી બહાદુરી કે શુદ્ધિમતાનું કાર્ય ન કરી દીધું હોય ! આ રીતે જીવનની નસે નસમાં બ્યાપ આ મહાપાપને કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરીએ તો પણ કેવી રીતે કરીએ ?

રાજકીય કાયદા અન્ય અપરાધો પ્રત્યે જેટલા સખ્ત છે તેટલા અસત્ય પ્રત્યે પણ સખ્ત ■ ? એવું લાગતું તો નથી.

સાધારણ કાર્ટના માણસોમાં અસત્યનું સાઝાજી હોય તો પણ જાણે ઠીક, પરંતુ સંસારના પ્રથમ કાર્ટના મનાતા માણસોમાં પણ અસત્ય ધર કરી ખેડું છે. જે રાજનીતિજ્ઞ આજે વિશ્વના વ્યવસ્થાપક માનવામાં આવે છે, તેનું ચરિત્ર સત્યની દૃષ્ટિથી આજે અત્યંત વિચારણીય છે. તેથી આજની અંતરરાષ્ટ્રીય યુગ્મર્યા યુગ્મચાક્રમાં પડેલી દેખાય છે.

આજે એક દેવની ખીજ દેવ સાથે કાંઈ સમજુતિ થઈ અને સંધિનામું થયું, પરંતુ હજી જે કાગળ ઉપર તે સમજુતી કે સંધિનામું લખાયું છે તેની સાદી પણ સૂઝવા પામી નથી ત્યાં તો તેના દુકડે-દુકડા ફરી દેવામાં આવે છે. આ અસત્ય નહિ તો શું છે ? આ અનૈતિકતાનો જન-સાધારણ ઉપર ઉડા પ્રભાવ પડે છે. ન્યારે શ્રેષ્ઠ ગણ્યતા માણસો આવું આચરણ કરે તો પછી સાધારણ માણસો પણ તેનું અનુકરણ કરે જ.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्ततदेतेतरो जनः ।

મોટા માણસો જે રસ્તે ચાલે છે તેની ઉપર નાના માણસો પણ ચાલે છે.

એક એવો જમાનો હતો કે મનુષ્યે જે કાંઈ સ્વપ્ન કહ્યું હોય તેવું પણ તે પાલન કરતો. ભારતીય વૈદિક સાહિત્યમાં રાજા હરિ-શ્ચંદ્રની વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે સ્વપ્નમાં રાજ્ય આપી દીધું હતું તો દિવસ ઉગતાં જ જેને રાજ્ય આપી દીધું હતું તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. તેઓ ધમ્મજ્ઞતા હતા કે જેને રાજ્ય આપ્યું છે તેને સોંપી દેવામાં આવે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં કરેલા વાયદાને પૂરા કરવા પણ ઉત્કંઠા હતી.

સારખાદ એવો યુગ આવ્યો કે માણસો કહેવા લાગ્યા કે સ્વપ્ન શ્રમ છે. તેમાં વાસ્તવિકતા નથી. તે તો એમ જ આવે છે. તેની જવાબદારી ક્યાંથી પૂરી કરી શકાય ?

સાર ખાદ તો જગત અવસ્થામાં પણ કરેલા વાયદા તોડાવા લાગ્યા. મોટાથી જોઈને માણસો ફરી જવા લાગ્યા. ન્યારે મોટાની વાતનું મૂલ્ય ઘટી ગયું ત્યારે હસ્તાક્ષર કરાવવાનું ચાલુ થયું, અર્થાત્ ન્યારે માણસોએ જોલેલા વચનનો ભંગ કરવો શરૂ કર્યો ત્યારે કાગળ ઉપર લખવાનું શરૂ થયું.

થોડા વખત વીતી ગયો અને અસસનો રોગ તો તેથી પણ

અધિકે પ્રબળ બન્યો. હવે તો હસ્તાક્ષરનું પણ કાંઈ મૂલ્ય ન રહ્યું. માણસો કહેવા લાગ્યા કે અમારી પાસે દંખાણથી લખાવી લીધું છે. એવી સ્થિતિમાં બિમારીનો નવો ઉપાય શોધાયો. સાક્ષી કરાવવાનું માણ થયું. જ્યારે એક સાક્ષીથી કામ ન ચાલ્યું તો બે સાક્ષીની આવશ્યકતા સમજવામાં આવી.

પરંતુ આજે તો તે સાક્ષીઓની પણ કાંઈ કિંમત રહી નથી. આર આના કે આઠ આનામાં ગમે તેટલા સાક્ષીઓ મળી રહે છે. આજે સખો દસ્તાવેજ થાય છે, તેના ઉપર હસ્તાક્ષર થાય છે, સાક્ષીની સહી પણ લેવાય છે, છતાં તેની કાંઈ કિંમત નથી.

આ ઇતિહાસ માનવ જાતિની અપ્રમાણિકતાનો ઇતિહાસ છે. તે તેના પતનનો કલુષિત ઇતિહાસ છે. કયાં આપણી મહાત્મ ઉત્તમજન પરંપરા અને કયાં આપણો વર્તમાન !

બે કાંઈ પરિસ્થિતિ તમારી ઉપર જખરજસ્તીથી સાહવામાં આવી અને તમે સમજતા હો કે તેની પ્રાબળ વિવેક કે વિચાર નથી અથવા તમને અતુકુળ ન થતી હોય તો તેનો વિરોધ કરવાનો તમને હા છે, તેની વિરુદ્ધ ખુલ્લો સંઘર્ષ કરવાનો અધિકાર છે. વિરોધ કે સંઘર્ષ કરવામાં અપમાન મળે કે તિરસ્કાર મળે, તેની કાંઈ કિંમત ન હોવી જોઈએ. પરંતુ જીવનમાં જે કાંઈ બોલ્યા હોયએ કે લખ્યું હોય તેની કિંમત અવશ્ય હોવી જોઈએ. પરંતુ કાંઈ વાત કહેતા કે સ્વીકાર કરતાં આપણે આપણી જવાબદારીનો વિચાર કરતા નથી અને જલદીથી સહી કરી આપીએ છીએ અને - પછી તેનું પાલન કરતા નથી. આવી રીતે રાજનીતિ પણ બધું ચર્ચ ગર્ચ છે અને પ્રભુનું જીવન પણ બધું ચર્ચ ગર્ચ છે. આજનો લાગી પોતાની ઉચ્ચભૂમિ ઉપર રહ્યો નથી, તેમ જ બોલી પણ પોતાની બિચારી ઉપર રિયત નથી.

આ પ્રમાણે જ્યાં જુઓ ત્યાં ધીર પતનના લક્ષણો દેખાય

છે. જીવનનું પ્રયેક અંગ અસલની ગંદકીથી સડી રહ્યું છે. માણસો સલની વાત કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેનું આચરણ કરવાનો પ્રશ્ન સામો આવીને ઉભો રહે છે તો લકડપટ્ટી જાય છે. સાચું તો એ છે કે જ્યાં સુધી જીવનમાં સલનો પ્રકાર નહિ હોય ત્યાં સુધી જીવન પાંગરી શકવાનું નથી. અહિંસા અને ખીજ આદર્શો તેમાં પ્રવેશી નહિ શકે. તે પ્રમાણે સલનો આશ્રય લીધા વિના રાજનીતિ પણ યોગ્ય દિશા ગ્રહણ કરી શકવાની નથી. રાજનીતિમાંથી અસલ નીકળી જશે તો રાષ્ટ્રોનું દલ્યાણ થશે અને પ્રજાના જીવનમાંથી અસલ નીકળી જશે તો પ્રજાનું અને સમાજનું દલ્યાણ થશે.

તમે એ ભૂલી ન જશો કે સમાજ અને રાષ્ટ્રનું નિર્માણ વ્યક્તિઓ મળીને થયું છે. વ્યક્તિઓનો સમુદાય જ સમાજ છે અને રાષ્ટ્ર છે. વ્યક્તિઓના ગુણ અને અવગુણ જ રાષ્ટ્રના ગુણ અને અવગુણ કહેવાય છે. વ્યક્તિઓની નિર્જનતા જ સમાજની નિર્જનતા છે, વ્યક્તિઓની સવ્યર્ષ જ સમાજની સવ્યર્ષ છે. માટે વ્યક્તિઓના નિર્માણમાં જ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વનું નિર્માણ નિહિત છે. તેથી તમે જો તમારું કે તમારા પાડોશીના જીવનનું નિર્માણ કરો છો તો તમે સમાજ અને રાષ્ટ્રના એક અંગનું નિર્માણ કરો છો. માટે તમે એ વાત ભૂલી જાઓ કે રાજ્ય કે રાજનીતિને શું કરી રહ્યા છે. સમાજના નેતા ક્યાં સુધી અસલનું આચરણ કરી રહ્યા છે! તેમને તેમના બાગ્ય હિપર છોડી દો. તમે તમારા જ જીવનના નિર્માણમાં લાગી જાઓ. તમે સલનું આચરણ કરવાનો અટ્ટળ સંકલ્પ કરી લો. જો તમે એવું કરશો તો તમારા ઘરના, તમારા પાડોશી, તમારા લતાના માણસો અને તમારા શહેરના માણસો ધીરે ધીરે તમારું અનુકરણ કરવા લાગશે.

કદાચિત્ એવું બને કે ખીજ તમારું અનુકરણ ન કરે અને તમારું એકલાને જ તમારા નિર્ધારિત સલના માર્ગ હિપર ચાલવાનું રહે તો પણ ડગમગી જવાની કાંઈ જરૂર નથી. જે માર્ગને પ્રચરત સમજીને

તમે અંગીકાર કર્યો છે તેની ઉપર એકલા ચાંસવામાં પણ શું વાંધો છે ?

બ્યાપારમાં પૈસા કમાવાની વાત હોય છે ત્યારે માણસો વિચાર કરે છે કે મને એકલાને જ લાભ થાય. ત્યારે તેને એકલાને જ નફો થાય છે ત્યારે તેની ખુશીનો પાર હોતો નથી. બીજાને પણ નફો થયો હોય તો તેને બહુ ખુશી થતી નથી. પરંતુ જ્યાં ધર્મનું આચરણ કરવાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં તે કહે છે કે હું એકલો જ ધર્મનું આચરણ શા માટે કરું ? આખી દુનિયા અસત્યનું સેવન કરે છે. તો પછી મારે જ સત્યનું પાલન કરવાની શું પડી છે ? તે બૂલી જાય છે કે દરેક આત્માનું જીવું જીવું અસ્તિત્વ છે અને દરેક પોતાપોતાના કરેલા કર્મોનું ફળ ભોગવવું પડે છે.

કેટલાક માણસો એમ વિચારે છે કે જે બીજાનું ઘરો તે મારું ઘરો. હું એકલો જ પાપ કરું છું એવું થોડું જ છે ? આવી વિચાર-ધારાવાળા માણસોને શાસ્ત્રે ગંભીર ચેતવણી આપી છે કે:—

જનેષ સર્વિ દોષ્ણામિ, રૂઢ પાલે પગમર્ફ ।

કામમોગાણુરાવણં, કેસં સંપદિયજ્જર્ફ ॥

—ઉચ્ચરાધ્યયન ૫/૭

જે અચ્છાની છે, અવિવેકી છે, તે જ એવું વિચારે છે કે મારાઓને જે ભોગવવું પડશે તે હું પણ ભોગવી લઉં છું. એવો મનુષ્ય કદેસદી બચી શકતો નથી. તેના પાપનું પરિણામ બધા વચ્ચે થોડું થોડું વહેંચાઈ જવાનું નથી. તેને એકલાને જ પોતાના પાપનું ફળ ભોગવવું પડશે.

એટલે જો તમે તમારું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારા મનમાંથી જે દુર્વિચાર કાઢી નાખજો કે સમસ્ત સંસાર અસત્ય રૂપી ગીચ કાલમાં કમાઈ ગયેલો છે તો હું તેમાંથી નીકળવાનો શા માટે પ્રયત્ન કરું ? જો તમે અસત્યને તમારા જીવનનો અભિધાન સમજતા

હો તો બીજા માણસો ભલે ગમે તે કરે, પરંતુ તમે તો અસહનો લાગ કરી દેજો અને સત્યનું ચરણ ગ્રહણ કરી લેજો. એમ કરવાથી તમારે કલ્યાણ તો નિશ્ચિત જ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજાનું પણ મેં કલ્યાણ કરી શકશો.

સત્યમય જીવન બતાવવા માટે અસહનો લાગ કરવો આવશ્યક છે અને અસહનો લાગ કરવા માટે તેના વિવિધ રૂપોને જાણખી લેવા જરૂરી છે. અસત્યે આજે વિરાટ રૂપ ધારણ કરેલું છે અને તે માનવ જાતને ગણા જવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. તે હમેશાં નવું રૂપ ગ્રહણ કરે છે. છાન-કપટ, લાંચ-સ્વત વગેરે તેના સ્વરૂપો તો જૂના થઈ ગયા છે. આ યુગમાં તો તેણે કૃટ-નીતિ, કાળા બજાર વગેરેનું નવું રૂપ ધારણ કર્યું છે. અસત્યથી બચવું હોય તો આ બધાથી બચવું પડશે.

જો કાઈ માણસ પોતાના જીવનમાં અસત્ય બોલતો હોય તો તે વસ્તુ ખરાબ તો છે જ, પરંતુ તેને ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રૂપ આપવું તે તો તેથી પણ વધુ ખરાબ અને ભયંકર છે. જ્યારે અસત્ય ધર્મ કે સંસ્કૃતિનું રૂપ ધારણ કરી લે છે ત્યારે તો તેને બ્યાપક સમર્થન મળી જાય છે અને તે સત્યરૂપે બ્યવહાર થવા લાગે છે. જે માણસો કાઈ સ્વાર્થને લઈને અથવા અહંકાર કે દેવને વશીભૂત થઈને અસત્યને સત્યનું રૂપ આપી દે છે તેઓ ઘણી ભયંકર ભૂલ કરે છે. તે ભૂલ તેમના જીવનની સાથે સમાપ્ત થઈ જતી નથી, પરંતુ સદીઓ સુધી ચાલે છે અને જનતાના જીવનને પામમાલ કરતી રહે છે.

જૈન ઇતિહાસમાં યદુ કવી રીતે શરૂ થયો તે બતાવવા માટે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ મળે છે. જૂના યુગમાં વસુ રાજા હતો. તે સત્યનો મહાન ઉપાસક હતો. તેણે ગાદી ઉપર બેસી રાજ્યને ઉત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ “દ્વધના દ્વધમાં ને પાણીના પાણીમાં”ના સિદ્ધાંતને જાણુતા હતા અને તેથી નીતિને જીવનમાં ઉતારી હતી. કહેવાય છે કે સત્યના પ્રભાવથી તેનું સિદ્ધાસ-પૃથ્વીથી અધર રહેવા લાગ્યું હતું.

તે યુગમાં એ મોટા વિદ્વાન હતા. બન્નેએ એક જ આચાર્ય પાસેથી શિક્ષા મેળવી હતી. એકનું નામ પર્વત હતું અને બીજાનું નામ નારદ હતું. પર્વતને શાસ્ત્રોના 'અભ્યાસ' તો ઘણો સારો હતો, પરંતુ તદ્દનુસાર ચાલતો ન હતો. સંસારમાં તેની ખ્યાતિ વૃદ્ધિ પામી હતી, પરંતુ તે ખ્યાતિએ તેને શાસ્ત્રોના ચિંતન-મનનથી વિમુખ બનાવી દીધી હતો. બીજા બાલુ નારદની ખ્યાતિ તો અધિક ન હતી, પરંતુ તે નિરંતર પોતાના જીવનને શાસ્ત્રોના ચિંતન-મનનમાં મીતાવતો હતો. બન્ને વેદોના પ્રખ્યાત પંડિત હતા.

એક વાર નારદ પર્વતને ઘેર મળવા આવ્યો. પર્વત પોતાને ઘેર શિષ્યોને પઢાવતો હતો. શીખવવાનું કાર્ય આસી રહ્યું હતું. નારદ તેની પાસે જઇને બેસી ગયો. શીખવતાં શીખવતાં એક વાક્ય આપ્યું:—

“અર્જયષ્ટવમ્”

પર્વતે તેનો અર્થ કયો:—અજ અર્થાત્ બકરાનો ચર કરવો જોઇએ.

પર્વતે કહેલો અર્થ સાંભળીને નારદ સખેદ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે થૂપ રહી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું—પર્વત ! આ તમે શું જોડો છો ? જરા સમજીને વાત કરો. આવો જોડો અર્થ કરવાથી ઘેર અનર્થ થઈ જશે. તમારા જેવા વિદ્વાન આવો અર્થ કરવો લાગશે તો તો ગજબ થઈ જશે.

બીજો કાર્ષ અવસર હોત તો પર્વત કદાચિત્ પોતાની પર્વત જેવડી ભૂલનો સ્વીકાર કરી લેત, પરંતુ તેની સામે તેના શિષ્યો નેકા હતા. પોતાની ભૂલ માની લે તો પોતાના ગૌરવની દૃષ્ટિ થાય એમ લાગ્યું. પંડિતાર્ધમાં બંદો લાગી જવાનો તેને ભય લાગ્યો. તેથી પોતાની જોડી વાતને વંચાવી રહી કહ્યું—મેં જે બતાવ્યો છે તેજ સાચો અર્થ છે. કાર્ષ પણ સખેદોપમા જોઇએ. 'અર્જ'નો અર્થ બકરો જ લખેલો મળશે.

નારદે શાંતિઃ અને ગંભીરતાથી કહ્યું—હાઈ; તું જૂલો છે. શૂદ્રસ્થને ઘેર જે ક્રિયાકાંડ ચાલે છે, તેમાં ત્રણ વર્ષ જૂતાં જવ, જેમાં ઉગવાની શક્તિ હોતી નથી, તેવા જવ હોમ કરવામાં કામ લાગે છે. 'અજ'નો અર્થ તેજ જવ છે. અહીં 'અજ'નો અર્થ ખરો નથી.

પર્વત પોતાની વાત ઉપર પર્વતની જે અચળ રહ્યો, તેણે કહ્યું—નહિ, માફ મંત્રથી બરાબર છે અને મેં જે અર્થ બતાવ્યો છે તે જ સાચો છે. તમને વિશ્વાસ ન હોય તો મને તેને પૂછી લો.

નારદ બોલ્યો—દાંઈને પૂછવાનું શું હતું? દરેક માણસ શાસ્ત્રની ગંભીરતાની વાત થોડી જ જાણી શકે? જે દરેક માણસ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી લે અને નિર્ણય આપી દે તો પછી તમારા જેવા વિદ્વાનોને પૂછશે કાણ? જો તમે વેદોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચશો તો તમે પોતે સમજી શકશો કે અહીં 'અજ'નો અર્થ ખરો નથી.

પર્વતે કહ્યું—તમે નિર્ણય કરતાં કરો પણ છે અને તમારી પકડેલી વાતને છોડતા પણ નથી!

દરે શાસ્ત્ર અને સસ એક બાબતુ પર્મા રહ્યાં અને બંને અભિમાનમાં આવી વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. ન્યારે અહંકાર આવી જાય છે ત્યારે સમજવાની કે સમજાવવાની વાત મુશ્કેલ બની જાય છે.

જૂલ થઈ જવી તે અસંભવિત નથી, કારણ છદ્મસ્થ અવસ્થા જ એવી છે કે જૂલ થયા વિના ન રહે. પરંતુ જે સસનો પ્રકાશ મેળવીને તેને ધીમ પ્રહણ કરી લે છે તે જ આરાધક છે. સસ-નિષ્ઠ પુરૂષ પોતાની જૂલને દાખી દેવા, છપાવવા કે તેનું સમર્થન કરવાનો કદાપિ પ્રયાસ નહિ કરે. પોતાની અપ્રતિજ્ઞાના ભયથી કે ઈર્ષ્યાતમ કામ લાગી જવાના ભયથી તે જૂલને જૂલ સમજીને પણ તેના પ્રત્યે આમદશીલ રહેતો નથી. તેનામાં એટલું આત્મગજ હોવું જોઈએ તેનાથી જૂલ થઈ હોય તો તે સમાજને કહી શકે કે મેં જે અભિમાન

સુધી કહ્યું તે તો જોડી પરખા હતો પરંતુ હવે મેં આ રીતે સલ
ગ્રામ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે સત્યની ભૂમિકા એટલી બધી હોય છે કે
તેની વિવિધતામાં જીવનમાં અસલ અને અહંકાર રહેવા જોઈએ
નહિ. પરંતુ દુર્ભાગ્યથી મનુષ્યનો અહંકાર એટલો બધો મોટો છે
કે તે પોતાને હંધરથી કમ સમજતો નથી. તે પોતાની વ્યક્તિગત
માન્યતા કે ધારણાને એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે કે શાસ્ત્ર એક
ખાણુએ પડ્યું રહે છે અને તે શાસ્ત્રની ગરદન મરડવા ઇચ્છે છે.
જારતના અનેક પંથો અને સંપ્રદાયોનો ઇતિહાસ તપાસતાં જાણી
શકાશે કે તેમાંના કેટલાય વ્યક્તિગત અહંકારને લઈને ઉત્પન્ન થયા
છે અને સારવાદ તેમણે વૃક્ષનું રૂપ ધારણું કર્યું છે.

તે પ્રમાણે પર્વત અને નારદ વચ્ચે જે મતભેદ ઉભો થયો
હતો તેણે ઉમ્મ રૂપ ધારણું કરી લીધું. લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ થઈ,
ફિતુ નિર્ણય કાંઈ થયું ન થયો. ન્યાં સત્યની જિજ્ઞાસા ન હોય
અને સત્યનો સ્વીકાર કરવા માટે વિનમ્ર અને સરળ ભાવના ન
હોય ત્યાં નિર્ણય આવવાની સંભાવના ક્યાંથી હોય?

અંતે પર્વતે કહ્યું—આપણા મતભેદનો નિર્ણય તો ત્રીજી
વ્યક્તિ પાસેથી જ થઈ શકશે.

નારદે તેની વાત સ્વીકારતાં કહ્યું—જરાબર છે. ત્રીજા માણસ
પાસે જ નિર્ણય કરાવવો જોઈએ.

પર્વત બોલ્યો—સારું, શાળ વસુ આપણા જન્મેના સહ
વિદ્યાર્થી છે. આપણે તેમના પાસે નિર્ણય કરાવીએ. આપણે વાદી-
પ્રતિવાદી રૂપે તેમની પાસે જઈએ. જો તે તમારા પક્ષમાં તેમનો
નિર્ણય આપશે તો હું મારી જીજ્ઞાસા ક્યાંથી નાખીશ. પરંતુ જો મારા
પક્ષમાં નિર્ણય થયો તો તમારે તમારી જીજ્ઞાસા ક્યાંથી નાખવી પડશે.

પરંતુ આ શું ન્યાય છે? આ તો પાગલ ન્યાય દેહી
સંક્રમ. તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે મનુષ્યમાં સત્યનો સ્વીકાર

કરવાની તૈયારી જ નથી. એક બીજાની જીભ કાપવા માટે બન્ને તૈયાર છે. અને એ રીતે પોતાની સત્તાને બરબાદ કરી દેવા માટે તૈયાર છે.

નારદ બોલ્યો—તેમાં જીભ કાપવાની શું વાત છે? સત્યને માટે માણસોએ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું છે તે બરાબર છે, પરંતુ આ પ્રસંગ કાંઈ એવો નથી. આપણે તો સત્યની રક્ષા કરીને પણ આપણા જીવનની રક્ષા કરી શક્યું. આપણે તો આપણા અહંકારની જીભ કાપવાની છે. જ્યારે પ્રાણીનું બલિદાન આપ્યા વિના સત્યના રક્ષણની સંભાવના ન હોય ત્યારે એવું કરીને પણ સત્યની રક્ષા કરવી આવશ્યક બની જાય છે.

પરંતુ પર્વત માન્યો નહિ. તેણે તો પોતાનો હઠામઠ ચાલુ રાખતા કહ્યું કે—આ શરત મંજૂર કરો પછી જ સસનો નિર્ણય કરાવશું.

નારદને પોતાના પક્ષની સમ્પ્રદાયમાં લેશ માત્ર સંદેહ ન હતો. પોતાની જીભ કપાઈ જવાનો તેને ભય ન હતો. પરંતુ રાજ-ચિંતનના ક્ષેત્રમાં આવી કઠોર શરત રાખવી તે તેને અયોગ્ય લાગતું હતું. પરંતુ તે વિવશ હતો. પર્વત તેની વાત માનવા તૈયાર ન હતો. તેથી તેણે પણ એ શરત મંજૂર કરી લીધી. રાજ પાસે જઈને નિર્ણય કરાવવાનો સમય નિયત કરી લેવામાં આવ્યો.

પર્વતે જ્યારે સાસ્રોની ટીકા ટિપ્પણ જોઈ તો તેને યાત યયું કે નારદની વાત સાચી હતી અને તેની પોતાની વાત ખોટી હતી. મૃત્યુ તેની સામે નાચવા લાગ્યું. તે કંપી ઊઠ્યો.

પર્વતની માને આ વાતની ખબર પડી. તેણે કહ્યું—તે આવી શરત કરી છે તે ઘણું જ અયોગ્ય કાર્ય ક્યું છે, પરંતુ જે થયું તે થયું. હવે હું જમે તે રીતે રાજ વસુ ઉપર દગાણુ લાવી તારી

વાંત સાંચી કરાવીય. તેણે વસુ ઉપર દુઃખાણ નાખ્યું અને રાજા વસુ તેથી દુઃખાઈ ગયા.

નિયત સમયે જાને વિદ્વાનો રાજા પાસે ઉપસ્થિત થયા. વસુમાં આંતરિક પ્રસન્નતા ના હતી. તેનું સલસીલ અંતઃકરણ તેને કાપવા ધાતું હતું. તે જાણતો હતો કે આજે તે શું સાચું માને છે અને શું કહેવું પડશે. પરંતુ તે વચન આપી ચૂક્યો હતો.

જાને વિદ્વાનો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો. લાંબી ચર્ચા થઈ. રાજા વસુએ નિર્ણય સ્પષ્ટ ન આપતાં અને હા કે ના ન કહેતાં જ્યારે નારક બોલ્યો ત્યારે મૌન સાધી લીધું અને જ્યારે પર્વતે બોલવા લાગ્યો ત્યારે તેનું સમર્થન કરી દીધું. કહે છે કે એવું કરતાં જ વસુનું સિદ્ધાસન જે સલના પ્રભાવથી અદ્ધર રહ્યું હતું તે નીચે આવી ગયું.

વસુ પોતાના વ્યક્તિગત જીવન માટે અસલ્ય બોલ્યો હોત તો પણ તે અસલ્ય હતું જ, પરંતુ તેનો પ્રભાવ બીજા ઉપર પડત નહિ. તે અસલ્યનો પ્રભાવ તેના જીવન સુધી મર્યાદિત રહેત, પરંતુ જ્યારે એક સિદ્ધાંત માટે અસલ્ય બોલવામાં આવ્યું, ધર્મને માટે અસલ્યનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી અસલ્યનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેનો પ્રભાવ વસુ સુધી જ સીમિત રહ્યો નહિ. તે અસલ્યે બાપક રૂપ ગ્રહણ કરી લીધું. તેના રૂળ સ્વરૂપ હજારો વર્ષોથી જે અનેકનેક પશુઓ મારવામાં આવે છે તેનું દાખિલ વસુ ઉપર જ રહે છે. એક વર્ષને અને એક રૂપે બોલેલું અસલ્ય હજારો વર્ષો સુધી ચાલતું રહે છે અને આજે પણ તે ચાલતું રહ્યું છે.

તાત્પર્ય એ છે કે અસલ્યનો પૂર્વ રૂપે ત્યાગ કરવો ઉચિત તો છે જ, તેમાં મનુષ્યને કોઈ અવકાશ નથી, પરંતુ જ્યારે તે સંબંધિત ન હોય ત્યારે આપણે તેની મર્યાદાઓ જાણી, લેવી જોઈએ.

મેં પ્રારંભમાં આનંદ-આવશ્યો. હિલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે ભગવાન, મહાવીર સમક્ષ સત્યની પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરી હતી, પરંતુ ગૃહસ્થ જીવનની મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરી હતી. સાધુ-જીવનની અને ગૃહસ્થ-જીવનની મર્યાદાઓ લિન લિન છે. શાસ્ત્રકાર પશુ તે મર્યાદાઓ ઉપર ધ્યાન રાખે છે અને તેના આધાર ઉપર જ સત્યનું વિધાન કરે છે. આશુદ્ધ આવકે સ્થૂળ મૃપાવાદનો ત્યાગ કર્યો હતો, અર્થાત્ તેઓ પૂર્ણ રૂપે અસત્યનો ત્યાગ કરી શક્યા ન હતા. આશુદ્ધ આવકે પહેલાં પોતાની કમબોરીઓને માપી લીધી અને વિચાર્યું કે ગૃહસ્થ-જીવનના ક્ષેત્રમાં આહું છું તો ક્યાં ક્યાં આસવું પડશે? જીવનની સમસ્યાઓ તેમની સામે હતી. તેથી તેઓ જેટલું પાલન કરી શકતા હતા તેટલાનો જ સ્વીકાર કર્યો અને જેટલું પાલન થઈ શકે તેમ ન હતું તેનો અપવાદ રાખી લીધો. તેમણે સ્થૂળ મૃપાવાદનો ત્યાગ કરીને સત્યના એક અંગને અંગીકાર કર્યું.

સ્થૂળ મૃપાવાદને ત્યાગવાનો અર્થ શું છે? નાનું (સ્થૂળ) અમુલ્ય શું છે અને મોટું અમુલ્ય શું છે?

જેની રીતે અહિંસાના સંબંધમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ મર્યાદાઓ છે, તે પ્રમાણે સત્ય વિશે પણ છે. અહિંસાના પથ ઉપર ચાલનાર સાધકની સામે પરિપૂર્ણ અહિંસાનું જ લક્ષ રહે છે. તે મુજબ તો એમજ છે કે અહિંસાની સમસ્ત ધારાઓ તેના જીવનમાં પ્રવેશ કરે અને તે પૂરી અહિંસાનું પાલન કરવા માટે સમર્થ બને. જૈન ધર્મ કહે છે કે—

સઘ્વે જોવા વિ દ્વચ્છંતિ,

જીવિંડં ન મરિજિંડં ।

આ સમસ્ત લોકમાં ઉપરથી નીચે સુધી જે બધાં પ્રાણીઓ છે તે સર્વે સુખ ઈચ્છે છે અને બધાં જીવવાની અભિલાષાવાળા છે. મૃત્યુ કાંઈને પસંદ નથી. તેથી આપણી દયા અને કારુણ્ય વિધના સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે એકરસ બની જવી જોઈએ.

એમ છતાં પણ જ્યારે અહિંસાને પ્રાપ્ત કરવા નીકળો ત્યારે એક માર્ગ નિશ્ચિત કરીને ચાલો—યમદંડી બનાવીને ચાલો.

એ રીતે જૈન ધર્મની અહિંસા ગૃહસ્થ-જીવનમાં ઉતરી. તેણે વર્ગીકરણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો. એક બાળુ પંચેન્દ્રિય જીવ છે. આહાર માટે તેનો સંહાર કરવો, તેના પ્રાણોની ઘાત કરવી તે ધણો મોટો ગ્રન્થો છે. પંચેન્દ્રિયની ઘાત કરવી ને માંસ ખાવું તે નરકનો રસ્તો છે. તે પ્રમાણે જૈન ધર્મે સૌથી પહેલાં તે મોટા જીવોની હિંસા લાગવાની પ્રેરણા આપી. મનુષ્યોને પોતાની પરિસ્થિતિઓ ઉ અને પોતાના જીવનની ધારા છે. તેના ઉપર થોડું થોડું આદરશે તો એક દિવસ ધણો આગળ વધી જશે અને પોતાના સ્થૂં સુધી પહોંચી જશે. જે બાળક હજી સ્થિર રહી શકે તેમ છે તેને હોડવાનું કહી ન શકાય. પરંતુ જે ચાલી શકે છે તેને હોડવાનું કહેવું ઉચિત ગણી શકાય.

તે પ્રમાણે જોણે અહિંસા અને સત્યના માર્ગ ઉપર ચાલવાનું જ શકે ક્યું નથી, તેના તરફથી એ આશા તો રાખી ન શકાય કે તે તેનું પૂર્ણતઃ પાલન કરવા લાગે. તેને માટે અહિંસા અને સ્થૂંની વિવિધ ભૂમિકાઓ છે અને તે પોતાની શક્તિ અનુસાર તે ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે અને આગળ વધી શકે.

પંચેન્દ્રિય શું કે એકેન્દ્રિય શું—બધા જીવો જીવવા હજી છે અને જૈન ધર્મ એમ કહેતો નથી કે પંચેન્દ્રિય જીવોની જ રક્ષા કરો અને એકેન્દ્રિયને મારો કે મરવા દો. તેણે તો એ જ કહ્યું છે કે તમારું કર્તવ્ય તો જીવ માત્ર પ્રત્યે દયાભાવ રાખવાનું છે, પરંતુ તમારું ઉત્તર સ્થિતિવ પંચેન્દ્રિય માટે સૌથી અધિક છે. તે જીવોમાં તમારા જેવી ચેતના વિવિધાન છે. પહેલાં તેમને તમારી દૃષ્ટિની બેટ ઘડાવો અને પછી આગળ વધીને નાનક નાના જીવો પ્રત્યે પણ તમારી કૃષ્ણ-ભાવ વિસ્તારો. પાણી વાપરો તો

પણ તમારી ખાસ આવશ્યકતાથી વધુ વાપરો નહિ. આવશ્યકતાથી અધિક એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓના પ્રાણનું હનન કરવાનો તમને હક્ક નથી જ.

એ જ વાત ગાંધીજીના જીવનમાં પણ ઉતરી આવી હતી. ગાંધીજી યરવડા જેલમાં હતા, સાં ૩ કાંતતા હતા. કાંતતાં કાંતતાં તોત દીકી પડી ગઈ. તેને મળજીત બનાવવા માટે તેમણે જેલના માણસ પાસે ક્ષીબડાના પાન મંગાવ્યા. તે માણસ ટોપકી બરીને પાંદડા સહ આપ્યો. તે વખતે ચોઈચરામ ગિડવાણી તેમની પાસે હતા. તેમણે એક લેખમાં લખ્યું છે કે પાંદડીઓથી બરેલી તે ટોપકી જોઈને ગાંધીજીનો આત્મા વેદના અને દયાથી ભરાઈ ગયો. તેમણે તે માણસને કહ્યું--તમે મારી સાથે પ્રેમ કર્યો છે અને તેથી તમે આખામ વૃક્ષના પાંદડા તોડી લાવ્યા છો ! તમને ખબર નથી કે જેવી વેદના તમને આપ છે તેવી જ વેદના વનસ્પતિને પણ આપ છે ? મનુષ્યને જરૂરિયાત પ્રમાણે કામ કરવું પડે છે, પરંતુ વ્યર્થમાં તો એક પાંદડાની પણ હલ્યા થવી ન જોઈએ. જો આજ પછી તમે આવી જૂસ ફરીથી નહિ કરો તો તેને હું મારી મહાન સેવા કરી ગણીશ.

જૈન ધર્મનો એ જ સંદેશ છે. તે કહે છે કે પાણીનું એક ટીપું પણ વ્યર્થ ન વહાવો. ઝાડના એક પાંદડાની પણ વ્યર્થ હલ્યા ન કરો.

એ રીતે અહિંસાની મર્યાદાઓ સ્વીકારીને તમે આગળ વધી શકશો. અને અહિંસાના સંબંધમાં જે વાત છે તે જ વાત સત્યના સંબંધમાં પણ છે. અહિંસાનું વ્રત નાનું છે અને તેમાં મર્યાદાઓ થઈ શકે પરંતુ સત્યનું વ્રત એટલું મોટું છે કે તેમાં મર્યાદાઓ ન થઈ શકે, એવું કાંઈ જ નથી. સંભવિત છે કે આજઝાલના વિચારક એવું કહે કે સત્ય માટે કોઈ મર્યાદા હોઈ ન શકે. પરંતુ એમ નથી. અન્યથા સાધુ અને શૂદ્રરચ્છી વ્રત-મર્યાદામાં અંતર શા માટે સખવામાં આવે ?

૧. કલ્પના કરો કે એક ગૃહસ્થ એવી જગ્યાએ રહે છે કે તેની રક્ષાનો પૂરો પ્રબંધ નથી. ત્યાં આક્રમણકારી આવી જાય છે અને ગૃહસ્થને પૂછે છે કે તમારું ધન, ક્યાં છે? તમારા ઘરની સ્ત્રી ક્યાં છે? અને ધરેણું જગેરે ક્યાં રાખ્યું છે? એવી સ્થિતિમાં હું ધારું છું કે સંસારનો કોઈ ધર્મ, કે જે શાસ્ત્રની સીમાઓ બાંધી ચાલતો હોય, તે સસનો આગ્રહ કરતો નથી. તે હસે નથી કે ગૃહસ્થે બંધી વસ્તુઓ બતાવી દેવી અને સ્ત્રીઓને પણ આક્રમણકારીઓ સામે ઉપસ્થિત કરી દેવી. જે કોઈ ગૃહસ્થ એવું કરે તો પણ બાદમાં તેના જીવનમાં આત્મધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન રૂપે જે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થશે તેનાથી તે ઘણા વધારે પાપોનો સંગ્રહ કરી લેશે.

એ રીતે જૈન ધર્મ સસના વિષયમાં પણ મર્યાદાઓ દર્શાવે છે અને તે ઉચિત પણ છે. ગૃહસ્થને આત્મરક્ષા માટે, પોતાના કુટુંબ અને દેશને માટે પરિસ્થિતિનો પ્રતિકાર કરવો પડે છે અને તે સસ વિષયક મર્યાદાઓની અંતર્ગત છે.

કોઈ દેશનો નાગરિક સત્રુના દેશમાં પહોંચી જાય. આવું પ્રાયઃ યુદ્ધકાળમાં બને છે. સત્રુના દેશનો કોઈ અધિકારી તેને દેશની શુભ વાત પૂછે તો ગિરજતાર થયેલ નાગરિકની શું ફરજ છે? તે શું બતાવે અને શું ન બતાવે? શું પોતાના દેશની વાત તેની સામે ખુલ્લી કરી દે? શું પોતાના રાષ્ટ્રની શુભ યોજનાઓ સસ રૂપે તે પ્રગટ કરી દે?

હા, જો તેનામાં મરવાની દિમિત હોય અને મૃત્યુથી ગભરાતો ન હોય તો સ્પષ્ટ કહી દે કે મને પ્રાણ આપવા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ મારા દેશનો જોડ પ્રશ્નો કરવો સ્વીકાર્ય નથી. પરંતુ આટલી બધી દિમિત ન હોય, જીવનેની ભૂમિકામાં તે એટલો ઊંચો જાયો ન હોય તો ગૃહસ્થ માટે એવી મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે કે તે જટલું ચાલી શકે તેટલું ચાલે.

નિઃ પરંતુ, શુદ્ધસ્થને પેશુ એવો તો અધિકાર નથી કે તે અપંકર
લાગે એવા, દંડ લેવું કરે એવા અને હાનિરોની જાણી સમાપ્ત કરી
દેએ એવા અશ્વત્થનો પ્રયોગ કરે. આપણા એક પ્રતિજ્ઞાસાળી આચાર્ય
કહે છે કે :—

સ્યુલ્લમલીક ન ઘવેદ,

ન પરાન્વાદયેત્સત્યમપિ વિપદે ।

—રત્નકરણ્ડ-શ્રાવકાચાર

શુદ્ધસ્થના સત્ય વ્રતની મર્યાદા એવી છે કે તે સ્થૂળ અસત્ય
ભાષણ સ્વયં કરે નહિ અને ખીજને કરાવે નહિ. વળી જેનાથી ખીજે
શુદ્ધેલીમાં મૂકાય જાય એવું સત્ય-ભાષણ પણ ન કરે.

તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધસ્થ માટે સત્યની મર્યાદાઓ છે, પરંતુ
તેની મુખ્ય કસોટી અહિંસા છે. શાઓમાં એ મર્યાદાઓને સ્થિર કરી
દીધી છે. જ્યાં અહિંસા વ્રતનો જંગ થતો હોય અને હિંસાને ઉત્તેજન
મળતું હોય ત્યાં શુદ્ધસ્થ માટે અપવાદ છે.

આ અપવાદનો હેતુ, ઉપર કથા પ્રમાણે શુદ્ધસ્થ જીવનો ત્યાગ
કરી દેવા જેટલી ક્ષમતા કેળવી શકે એ ન હોય તે જ છે. શુદ્ધસ્થ
સત્ય માટે પોતાનું જીવન આપી દેવા સમર્થ નથી તેટલા માટે
ચોટી છૂટ આપવામાં આવી છે. જેનામાં કસોટીનો સમય આવતાં
જીવન આપી દેવાની ક્ષમતા હોય તેને માટે છૂટ આપવાનો અથવા
આપેલી છૂટનો ઉપયોગ કરવાનો કાર્ષ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. એટલા
માટે જ સાધુ માટે સત્યના સંબંધમાં કાંઈ મર્યાદા બાંધવામાં આવી
નથી. સાધુનું જીવન, જ્યાં જીવન સંબંધી ક્ષમતા અને આસક્તિની
પહેલું ન હોય એવા ઉચ્ચતર સ્તર ઉપર પહોંચેલું હોવું જોઈએ.
શાસ્ત્રમાં કશું છે કે—

અયિ અવ્યળો વિ વેદહમિ, નાયંરતિ મમાદયં ।

સાધુ પોતાના શરીરને પણ પોતાનું ગણતા નથી. શરીર

રહેતું. હોય તો બલે રહે, જતું હોય તો બલે જાય. તેમને માટે બને વાત સરખી છે.

પાકીસ્તાનથી આવેલાં ઝોસવાલ બાઈઓએ એક ઘટનાં સંબંધાતી હતી. તેમના ઘરની પાસે એક મુસલમાનનું ઘર હતું. તેમાં એક વૃદ્ધ અને એક વૃદ્ધા એમ બે જણ રહેતા હતા. તેઓ આ ઝોસવાલ બાઈઓને પોતાના પુત્રો સમાન સમજતા હતા. જ્યારે તોફાન થયું અને હુમલાઓ થયા ત્યારે તેમણે આ ઝોસવાલ બાઈઓની મહિલાઓને પોતાના ઘરમાં છુપાવી દીધી. તેમણે કહ્યું—તમારા ઘર ઉપર તો હુમલો થશે અને અમારા ઘરમાં બધી સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહી શકશે. હુમલો કરનાર શુ'ડાઓ આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું—ક્યાં છે તમારા ઘરની સ્ત્રીઓ અને પુત્રીઓ? ઝોસવાલ બાઈઓએ ઉત્તર આપ્યો—અહીં નથી. તે શુ'ડાઓ પાડોશી—મુસલમાનને ઘેર પહોંચ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે તમે હિંદુ સ્ત્રીઓને છુપાવી રાખી છે તે ક્યાં છે? સાચે સાચું કહી દો.

વૃદ્ધ અને વૃદ્ધાએ ઉત્તર આપ્યો—અમે ખુદની સોજંદ ખાઈને કહીએ છીએ કે અહીં કોઈ હિંદુ ઝોરત નથી.

હુમલાખોર એમ ક્યાં માની જાય તેવા હતા? તેમણે ધમકી આપી કહ્યું—જુઓ, તમારો જન જોખમમાં ન નાખો. તમારા ઘરમાં જ તે ઝોરતો છુપાયેલી છે. બતાવી દો, ક્યાં છે?

વૃદ્ધ તે વખતે કુરાન પઢતો હતો. તેણે કુરાન હાથમાં લઇને કહ્યું કે—જુઓ, મારે માટે કુરાનથી ચઢી જાય એવી કોઈ વસ્તુ નથી. હું આ કુરાને શરીરને ઉઠાવીને કહું છું કે અહીં કોઈ હિંદુ ઝોરત નથી.

કહો, તે વૃદ્ધ મુસલમાન કેટલું બધું જૂઠું જોઈએ? તે અસલ માટે તમારું હૃદય શું કહે છે? તે વૃદ્ધને અનુમોદન આપો છો કે તેની અવહેલના કરો છો? તમે તેને દંડ આપવા ઇચ્છો.

છો કે અભિનંદન ? તેને માટે જનતાનો દરવાજો ખુલશે કે દોળખનો ?
કુરાન ઊઠાવીને તો તેણે ગળખળ કરી દાધુંને ?

પોલીસના માણસો આવ્યા. બાવરચાં સ્થપાઈ સારે તે વૃદ્ધ
શ્રીઓ અને હાકરીઓને તેમને સાંપી દીધી. આ પ્રમાણે તેણે
તેમનું પૂરું રક્ષણ કર્યું. તેમના પ્રાણ બચાવ્યા, ધર્મ જાળવ્યા.
વૃદ્ધ અને વૃદ્ધા રોવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે અફસોસ છે કે
અમારે કુરાન હાથમાં લઇને જોડું બોલવું પડ્યું છે. આ અમારો
જીવનરસ્તો ગુન્હો થયો છે. છતાં અમને વિશ્વાસ છે કે ખુદા અમને
માફ કરી દેશે. કારણ કે અમે અમારા માટે અને બીજા માટે
સાચા જ રહ્યા છીએ.

જો તે વૃદ્ધ સુસલમાન સલ્લી મૃગતૃષ્ણામાં પડી તે બહેને
અને બાલિકાઓને બતાવી દેત તો તમે પોતે એમ જ કહેત કે—
વૃદ્ધ બેઠમાન હતો, દગાખોર હતો, બૂઠો હતો.

આ પ્રમાણે જે પ્રમાણે અહિંસાની મર્યાદાઓ છે તે પ્રમાણે
સંસની પણ મર્યાદાઓ છે. ગૃહસ્થ તે મર્યાદાઓની અંદર રહેતો જ
સંસનું પાલન કરે છે.

પોતાની સ્વાર્થ-લિપ્સા માટે બોલાયેલું, બીજાને છેતરીને ધન
કમાવા માટે બોલાયેલું, મહેલ-મકાન વગેરે ભોગોપભોગોની સામગ્રી
માટે બોલાયેલું અને પરનિદા વગેરે માટે બોલાયેલું અસલ સ્થૂળ
અસલ છે. જેમાં વિવેક ન હોય, કસ્ટો ન હોય, પ્રશસ્ત સંસ્કૃતિ
ન હોય એવા જે મિથ્યા વચનો બોલવામાં આવે, તે સ્થૂળ
મૃયાવાદની કાટિમાં આવે છે. શ્રાવકો આવી જાતના અસલનો પ્રયોગ
કરી શકતા નથી અને જો કરે તો પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ
કેરે છે.

આ પ્રમાણે વિવેક સાથે સંસનું પાલન કરવામાં આવશે તો
જીવન મંગળમય બની જશે.

સુભાષિત

સત્ય વચન—

નિર્દોષ છે, પવિત્ર છે, કલ્યાણ-સ્વરૂપ
છે, સર્વથા સુખની કામનાવાળું છે,
સુભાષિત છે, સુવન છે, મુકચિત છે,
વીતરાગ દેવોએ જોયેલું અને સુપ્રતિષ્ઠિત
છે.

સત્ય વચન—

સરળ છે, અકુટિલ (બાધા રહિત) છે,
બૂતાર્થ છે, પ્રયોજનથી વિશુદ્ધ છે,
પ્રકાશ કરનાર છે.

અને સત્ય—

અન્ન પશુ વિશેષ અવસ્યાઓમાં
મનુષ્યો માટે દેવવત્ સાશ્વત આમર્ષ-
કારક દાર્પણ સાધક છે.

—પ્રશિષ્ટાકરણ સૂત્ર દ્વિતીય ધર્મદ્વાર

સુભાષિત

આ લોકમાં મૃયાવાદ, નિલો છે સૌ સાધુએ;
અત્રહા લોકમાં વ્યાપે, મૃયા તેથી સહુ તન્ને. ૧

—દશવૈકાલિક સૂત્ર ૬/૧૩

કાઢતાં લોખંડનો કાંટો, દુઃખ ક્ષણિક ઉપજે;
કહે વાણી તણા કાંટા, જન્માવે વૈર ને ભય. ૨

—દશવૈકાલિક સૂત્ર ૬/૩/૭

અત્રહા ઉપજે જેથી, શીઘ્ર ઢાપે અવર જનો;
તેવી દ્રવિત ભાવાને, સાધુ ન વહે સર્વદા. ૩

—દશવૈકાલિક સૂત્ર ૮/૪૮

પોતા માટે પરાયે વા, ક્રોધથી, ભયથી તથા;
કદી દિસાભરી ભાવા, વદાવે કે વહે નહિ. ૪

—દશવૈકાલિક સૂત્ર ૬/૫૨

પરિમિત અસંદિગ્ધ, સંપૂર્ણ વ્યક્ત ને સ્ફુટ;
પરિમિત અનુદ્રેષી, ભાવાને સંવર્તી વહે. ૫

—દશવૈકાલિક સૂત્ર ૮/૪૯

—સાધક સહચરી